

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

ऐतरेयालोचनम् ।

(अर्थतः)

॥ ऐतरेयब्राह्मणस्योपोद्घातरूपम् ॥

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

आचार्यश्रीसत्यव्रतशर्मासामश्रमिणा

प्रणीतम् ।

॥ द्वितीयसंस्करणम् ॥

(परिवर्तितं परिवर्द्धितञ्च)

कलिकाता—सत्ययन्त्रे

१८६३-संवत्समायां मद्रितम् ॥

॥ अथैतरेयालोचनविषयसूची ॥

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अथ किमिदमैतरेयब्राह्मणम् ? ... १	१	प्रथम आर्यावासः ... २३	२३
ब्राह्मणशब्दनिरुक्तिः ... १	१	द्वितीय आर्यावासः ... २४	२४
ब्राह्मणग्रन्थानां वेदभाष्यत्वम् ... २	२	तृतीय आर्यावासः ... २५	२५
देवताविधानदृष्टान्तः ... ३	३	प्राचीनार्यावर्त्तनिरूपणम् ... २६	२६
मन्त्रविधानदृष्टान्तः ... ४	४	तत्र पूर्वसप्तनदप्रदेशः ... २७	२७
ब्राह्मणकृतं मन्त्रव्याख्यानम् ... ५	५	—पश्चिमसप्तनदप्रदेशः ... २८	२८
आख्यायिकातो विज्ञानलाभः ७	७	—उत्तरसप्तनदप्रदेशः ... २९	२९
मूक्तविधानदृष्टान्तः ... ८	८	हिन्दुस्तानशब्दार्थनिर्णयः ... ३०	३०
अर्थवादवृत्तान्तस्यावृत्तत्वम् ... १०	१०	प्राचीनार्यावर्त्तोत्तरसीमा ... ३२	३२
अथ कोऽस्य प्रवक्ता ? ... ११	११	प्राचीनार्यावर्त्तपश्चिमसीमा ... ३२	३२
महिदासस्य दासीपुत्रत्वम् ? १२	१२	आर्यानार्यभूमिनिर्णयः ... ३३-३७	३३-३७
असवर्णाविवाहव्यवस्था ... १३	१३	संहिताकालिकार्यावर्त्तः ... ३७	३७
दासीपुत्रस्य मन्त्रदृष्टृत्वमपि ... १४	१४	आर्यसाम्नाय्यपरिचयः ... ३८	३८
आर्यानार्यपरिचयः ... १५	१५	उत्तरमद्रोत्तरकुलप्रदेशानां	
जातिपरिवर्त्तनस्वीकारः ... १६	१६	मार्यसाम्राज्यमित्रराज्यत्वम् ... ४०	४०
विदाधिकारिनिरूपणम् ... १७	१७	ऐतरेयकालिकमध्यदेशः ... ४२	४२
यूरोपीयानामार्यानार्यत्वाभावः १८	१८	ऐतरेयकालिकार्यावर्त्तः ... ४२	४२
मनुष्याणामाद्युःकालनिर्णयः ... १९	१९	शतपथकालिकार्यावर्त्तः ... ४३	४३
ऐतरेयारण्यकविचारः ... १९	१९	प्राणिनिकालिकार्यावर्त्तः ... ४४	४४
अथ कुत्रत्यः सः ? ... २०	२०	यास्ककालिकार्यावर्त्तः ... ४५	४५
आर्यशब्दार्थनिर्णयः ... २१	२१	पतञ्जलिकालिकार्यावर्त्तः ... ४५	४५
आर्यावर्त्तशब्दनिरुक्तिः ... २२	२२	मनुकालिकार्यावर्त्तः ... ४५	४५
		कलिङ्गराज्यस्य परिचयः ,	
		निन्दा, श्रीश्रेष्ठयापित्यञ्ज	४७

विषयः

पृ०

विषयः

पृ०

अमरमिंहकालिकार्यावर्तः ...	४०	पुमां बहुविवाहे दोषाभावः	८४
यूरोपीयमतानुगतार्यावास		ऋतपतिकाया एव पुनर्विवाहे	
स्त्रीकारे दोषत्रयाणामुल्लेखः ...	४८	दोषाभावमूचनम्	८४
यूरोपीयतपोधकान्यदप्रमा-		स्त्रीणां मपि पाटित्वम् ...	८४
णानि, तनृखण्डनानि च	४६-५५	कुलवधूनां सञ्जाशीलता ...	८४
वालगङ्गाधरमतखण्डनम्	५५-६६	पत्नीभगिन्योः पत्न्याः प्राधान्यम्	८४
व्यायप्रज्ञौकोनिर्णयः ...	६६	अग्निहोत्रस्यातिकर्ण्यता ...	८५
ऐतरेयवामस्यागनिरूपणम् ...	७१	ऋतस्यैव दैवकार्यविधिः ...	८६
		मुक्तस्यापि दैवकार्यविधिः ...	८६
अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्य ?	७१	पणशरीरदाहविधानम् ...	८६
ऐतरेयस्य पाणिनिपूर्वजत्वम्	७२	देवपितृमनुष्यपूजाविधिः ...	८६
— आश्वलायनपूर्वजत्वम्	७३	देवनिरूपणम्	८८
— जनमेजयपूर्वजत्वम्	७३	पितृनिरूपणम्	८८
— शाकलशाखानां प्रवक्तुः		श्रीवानां जन्मव्रतवर्णनम् ...	८८
शाकल्याच्च पूर्वजत्वम्	७४	मनुष्यनिरूपणम्	८९
पदमंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात्		अतिपितृकारे विशेषोपदेशः	८९
तस्यैतरेयस्य परजत्वम् ...	७५	यशुहिंसा विहिता न वा ?	८९
		पिपासते पानीयदानादिविधिः	८५
अथैतरेयकालिकाचाराः ..	७६	आर्त्तिन्ध्यकर्मणः प्राशस्त्यम्	८५
जातिपदार्थनिरूपणम् ..	७६	अयाज्ययाजननियेधः ...	८५
ब्राह्मणादिस्वभावादिवर्णनम्	८८		
ब्राह्मणादीनां भक्ष्यनिर्णयः ...	८६	अथैतरेयकालिकश्रवणाराः ...	८६
ब्राह्मणचरित्रयथोरायुधानि ...	८६	परोक्षितस्यावश्यकता ...	८६
व्यायानार्ययोः साम्यभावः ...	८८	दक्षिणादानस्यातिकर्ण्यता ...	८८
वामविषयकोपदेशाः ...	८९	वदान्यतायाः प्रशंसा ...	८८
विवाहस्य कर्त्तव्योपदेशः ...	८९	पुंमोऽपि क्रयविक्रयातिमर्गाः	८८
अत्रियाणामन्यजानिभावनिश्चयः	८९	पुनः पितृयज्ञेष्टश्रवणारः ..	८८

विषयः पृ०

पुत्राणां पितृदायभाकम् ...	६६
वाणिज्याद्यर्थसमुद्रयात्रा ...	१००
वनदस्यूनामप्यस्तिता ...	१००
ग्रन्थिच्छेदकानामप्यस्तिता	१००
चौरस्यास्तिता तन्निन्दा च	१००
शपथव्यवहारः	१००
सार्वभौमराजास्तिता ...	१००
राजप्रियायै प्रजानामावेदनम्	१०१
राजभ्रातृणां राजानुचरत्वम्	१०१
राजधानीपरिरक्षणम् ...	१०१
ऐकमत्याय शपथव्यवहारः ...	१०१
गुह्यार्थमवैतनिकानामपि	
प्रजानां स्वतः प्रवृत्तिः ...	१०१
वामतोऽपि शत्रुवशोकरणम्	१०२
सैनानियोगप्रकारवर्णनम् ...	१०२
उपविमोक्त्यवहारः	१०२
सशिक्यतेजनीवीवधव्यवहारः	१०३
चानलसप्रशंसा, अलसनिन्दा च	१०२
कल्यादिचतुर्युगलक्षणम् ...	१०४
वर्धत्तौ सर्वत्तुसद्भावः ...	१०६
सुगधर्माणां सर्वयुगाश्रितत्वम्	१०६
अथैतरेयकालिकविज्ञानानि	१०६
पृथिव्या गतिहेतुः, द्यावा-	
पृथिव्योः सम्बन्धः, दृष्टिहेतुः,	
दृष्टकानां मतिद्वयसदृश-	
वहेतुश्च ...	१०५—१०७

विषयः पृ०

पृथिव्या भ्रमणम्, सूर्यस्य	
उदयास्तमयाभावः, ग्रही-	
रात्रनिवृत्तिहेतुश्च	१०७
सूर्यविज्ञानम्	१०६
चन्द्रविज्ञानम्	११०
वायुविज्ञानम्	१११
अग्निविज्ञानम्	१११
अवविज्ञानम्	११२
पाश्चात्यानुकरणस्य कर्तव्यता	११२
विष्णुविज्ञानम्	११३
गर्भादिविज्ञानम्	११३
शारीरादिविज्ञानम् ...	११४
खाद्यविज्ञानम्	११५
भेषजविज्ञानम्	११६
कालविज्ञानम्	११७
दिग्विज्ञानम्	११७
देशप्रकृतिविज्ञानम् ...	११८
शिल्पविज्ञानम्	११८
शब्दार्थविज्ञानम्	११८
अथ कस्याः शाखाया इदम् ?	११६
विष्णुपुराणीयशाखाकथा	११६
भागवतीयशाखाकथा ...	१२०
कूर्मपुराणीयशाखाकथा	१२२
पौराणिकशाखामतखण्डनम्	१२२
शाखापदार्थनिरूपणम् ...	१२४
स्वामिदयानन्दीयशाखाकथा	१२६

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
पञ्चशाखानामावगमः .	१२६	अमोमपदेवपरिचयः .	१४६
चरणयूद्धोक्तपञ्चशाखाः .	१३०	अग्निनिदपणम् ..	१६२
देवीपुराणीयशाखात्रयम्	१३१	इन्द्रनिदपणम्	१६६
अग्निपुराणीयशाखाद्वयम्	१३२	मूर्धनिदपणम् ...	१६६
महानान्निव स्थान् शाखायनौ	१३३	देवतानां स्वप्नादिवर्णने	
साक्षा-शाखायनौ विभिन्ने	१३३	पौराणिकमतनिराम ..	१७०
वृद्धदेवतायावशाकलीयत्वम्	१३४	पौराणिककल्पनोदाहरणम्	१७१
वाष्कलशाखायनोर्भेदः ...	१३५	इन्द्रशब्दोर्निदपणम् १७३, १७४	
अथ शोशिरीयापरिचयः ...	१३५	अमरमिहस्य दोषोदाहरणम्	१७५
वालखिल्यमूक्तानां परिचयः	१३६	आख्याधिकानां गतिः ...	१७८
अथ वाष्कलापरिचयः ...	१३७	चत्वारो देवगुणाः ...	१७९
मंजानमूक्तोयर्चः पञ्चदश	१३८	अधियज्ञादित्याद्याचै विध्यम्	१८२
माद्या (मौहली) वास्या च	१३९	सावणयाख्या भ्रमप्रदर्शनम् १८६-१८७	
अथाश्वलायनोपरिचयः	१४०	यज्ञानां परिचयः	१८६
आश्वलान्या अष्टतयीत्वम्	१४१	अग्निष्टोमकारिकाः ..	२००
शाकलपरिच्छेदमद्यादि ..	१४२	अथ किं प्रयोजनमेवस्य ?	२०६
आश्वलायन्यृक्कक्षादि ...	१४२	शक्तिमतनिराम ...	२०६
ब्राह्मणेषु मन्त्रविधानशैली	१४४	स्वर्गलोकनिर्णधारम् ..	२०७
ऐतरेयावलम्बितशाखा ...	१४५	पिटृलोकादिनिर्णयः ...	२०८
अथ कौट्य विषयः ? ...	१४७	भूलोकस्य त्रित्वं पटुत्वम्	२१६
प्रकृतिविकृतियागनिर्णयः ...	१४८	मूर्धलोक एव मुख्यः स्वर्गः	२२०
यागदेवतानिदपणम् ...	१४९	यमयमोनिर्णयः ...	२२१
मोमपदेवपरिचयः ...	१५२	नाकनरकनिरुक्तिः ...	२२३
यसुरुद्रादित्यजनापतिवषट्कार-		त्रिविधस्वर्गस्वीकारः ...	२२५
स्वरूपनिर्णयः	१५३-१५६	स्वर्गस्य दुरारोधत्वम् ...	२२६
		उपसंहारः ..	२२६

॥ ऐतरेयालोचनम् ॥

अधेष्टालोचयामः— (१) किं मिदं मैतरेयं नाम ? , (२) कोऽस्य प्रवक्ता ? , (३) कुत्रत्यः सः ? , (४) कः कालोऽस्य ? , (५) कीदृशान्यासन् तदानीन्तनाचार्यवह्नारविज्ञानानि ? , (६) कस्याः शाखाया इदम् ? : (७) कोऽस्य विषयः ? , (८) किं प्रयोजनं मेतस्येत्यष्टौ ॥

(१)

अथ किं मिदं मैतरेयं नाम ? ब्राह्मणमिति ब्रूमः किं ब्राह्मणमिति । अत्राह लैमिनिः— “शेषे ब्राह्मणशब्दः” इति (२. १. ३३.) । मन्त्रभागातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणमिति तदर्थः । यद्यपि विचारेणैदं लक्षणं युक्ततममिति ऋग्वेदादिभिर्लङ्गीकृतम् , न तथाप्यर्थज्ञानाय तादृशमिति मन्यामहे वयम् ; एतल्लक्षणत एव तत्स्वरूपाप्रतीतिर्ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च । अतोऽत्र “कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इति (३५ सू०) आपस्तम्बलक्षणमेवेहाम्यामहे । अस्ति च कर्मचोदनापरा मन्त्रा अपीति तल्लक्षणं सदोषमिति चेदत्र ब्रूमः ,— पदार्थस्वरूपबोधानुपयुक्तनिर्दोषलक्षणतो वरं पदार्थस्वरूपबोधायोपयुक्तं सदोषलक्षणमपीति । तत्त्वतो यथा यजुर्वेदुलाया यजुर्मंहिताया यजुर्वेदत्वं

न दोषावहम् , तथैव कर्मचोदनावहुले ऽत्र त्वेतरयादौ ब्राह्मणत्व
मपीति । ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तयस्तु सङ्क्षेपतो निरुक्ता-
लोचने “को ऽसौ वेद. १”-इति प्रकारेण प्रकाशिता एव । ततो
दयानन्दस्वामिना च ऋग्भाष्यभूमिकाया तदेव स्फुटं मेवावादि ।
तत्र हि वेदसञ्ज्ञाविचारोपसंहारे— “ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामा-
स्ति । अत्र प्रमाणम् । ‘ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रं राजन्यः (ग० १३.
१.)’-इति , ‘समानार्थावेतौ ब्रह्मन्-शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च’-इति
व्याकरणमहाभाष्ये (५. १. १.) । चतुर्वेदविद्विर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणे-
र्महर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्रह्मणानि”-इति ।
इतः पूर्वं मूलमात्रस्यास्यैतरेयस्य सम्पादनभूमिकायां डा०-ऋग्-
महोदयेनापि ब्राह्मणशब्दनिर्वचनं मेव मेव सूचितम् । अस्माकन्ववा-
प्यस्ति किञ्चित् वक्तव्यम् । तद्वया— न हि “ब्राह्मोऽजातौ”-इति
(पा० ६. ४. १७१.) सूत्रे जाग्रति ब्रह्मन्-शब्दाद् ग्रन्थपरो
ब्राह्मणशब्दः सम्भाव्यते , अतो ब्राह्मणवाचिब्रह्मन्-शब्दात्वेन निष्पन्नं
ब्राह्मणपदम् , अपि त्वस्मात्तत् ब्राह्मणशब्दादेव प्रोक्तावय्येऽपि
स्यान्निष्पन्नं ब्राह्मणमिति ।

तदेवं ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यादयोधकं वचनं ब्राह्मणम् ।
तादृशवचनानां समूहो ग्रन्थोऽपि ब्राह्मणमेव । वचनपरत्वा-
देवास्य ब्राह्मणशब्दस्य ह्यवत्वम् । अथवा अस्वेतद् ब्राह्मण-
पदं भाष्यपरम् । वेदार्थवित्तमेन ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यनुष्ठूतं
मन्त्रभाष्यमेव ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणस्य वेदश्च सुररीकुर्य-
तापि सायणाचार्येण स्वर्गण्डरवेणैवास्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्व
माभाषि । तथाहि तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकायाम्— “ब्रा-
ह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादी समाम्नाताः”-इति ।

वस्तुतस्तु मन्त्राणां हि ब्राह्मणकालतोऽपि बहुपूर्वकालजत्वात् ब्राह्मणकाले तदर्थप्रत्ययसंशयः सम्भाव्य एवेति ब्राह्मणकाराणां ब्राह्मणानां तदर्थकाशनाय तत्तात्पर्याद्याख्यानाय च प्रवृत्तिः समुत्पन्ना, तत एवेमानि पैङ्ग्यकौपीतकैतरेयादीनि आदिवेदभाष्याणि सम्प्रन्नानीति वक्तुं युज्यत एव । तदिदं मस्माभिर्निरुक्तालोचने (ड—डौ) “वस्तुतः”—इत्यादिना “वेदभाष्यरूपाणि ब्राह्मणानीति”—इत्यन्तेन च ब्राह्मणग्रन्थानां मादिवेदभाष्यरूपत्वमेव सिद्धान्तितम् ।

यद्यप्येवं तथापि ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव प्रधानतो यागविधय एवोपलभ्यन्ते । तत्र यागेषु यागाङ्गद्रव्यदेवतामन्त्रादिषु प्रवृत्त्याद्युत्पादनार्थाः सुत्यादयः सुत्यादिपरा आख्यायिकाश्च बह्व्य आख्याताः श्रूयन्ते । ता एव अर्थवादा अप्युच्यन्ते । तदप्युक्तमापस्तम्बेन— “ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च”—इति (३६, ३७ सू०) । तत्प्रसङ्गतो बह्वनां मन्त्राणां मन्त्रांशानां वा प्रायोऽधियज्ञपरव्याख्यानानि, क्वचिदन्यान्यविधान्यपि समान्नातानीति सर्वेषां मेव सार्थवादब्राह्मणग्रन्थानां यागविधानार्थतैव पंफुल्यत इति “कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इत्यापस्तम्बकृतं ब्राह्मणलक्षणं सङ्गच्छत एव सर्वत्रेति निरवयवम् ॥

अथोक्तमेवार्थं मिहोदाहरणैः किञ्चिद् बोधयितुं यतामहे । प्रथमं तावदत्र दीक्षणीयेष्टिविहिता । सा खल्वग्निष्टोमादियागेषु दीक्षणीया भवति । यागस्त्रिविधः ; इष्टि-होत्र-सत्रमेदात् । तत्रेय मिष्टिः प्रथमविधो यागः । अस्य देवताविधानन्त्वेव मान्नातम्— “अग्निर्वै देवानां भवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः”—इत्यादि (ऐ० ब्रा० १, १, १,) । एतेनास्य

यागस्य अग्निर्विष्णुश्च द्वे देवते ऽवगम्येते । ततो ह्रव्यविधानन्त्वेव
 साम्नातम्— “आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीय
 मेकादशकपालम्”—इत्यादि । इत उत्तर-मेतदीयावान्तरबहु-
 विधविधानाद्यनन्तरं मन्त्रद्वयं विहितम्— “अग्निर्मुखं प्रथमो
 देवताना मग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो
 यान्यानुवाक्ये भवतः”—इत्यादि । अनयोर्मन्त्रयोः पूर्वो दीक्षा-
 यागप्रधानहविषः पूर्वोक्तस्य तस्य ‘पुरोऽनुवाक्या’ भवति , उत्तरो
 यान्येति विवेकः । तदेनयोः स्पष्टार्थतया , अतिवक्षितविशेष-
 तात्पर्यतया वा विशेषतो व्याख्यानतात्पर्यं नोक्ते ऽत्रैतरेयके ; अपि
 यदेतदुपक्रमे “अग्निर्वै देवाना मयमो विष्णु परमस्तदत्तरेण सर्वा
 अन्या देवताः”—इति देवद्वयस्तुतिराम्नाता , तदेवैतन्मन्त्रद्वयस्य
 सामान्यतस्तात्पर्यान्वाख्यानं सम्भवम् । ‘अग्नेः’ पार्थिवस्यास्याव-
 सत्वम् , पृथिवीस्यत्वात् ; एवं ‘विष्णोः’ आदित्यस्योत्तमत्वम् ,
 व्युत्सत्वात् ; अन्यामां वाय्वादीनां सर्वासा मेव देवताना मेतयो
 र्थावापृथिव्योरेव अन्तःस्थत्वात् एनयोर्ग्रहणनेव ग्रहण समीष्ट
 मित्याशयः । मन्त्रावेतौ ऋग्यजुष्मामाथर्वशास्त्रीयमंहितास्त्रिदानी-
 म्प्रचलितासु न दृश्येते ; छण्यजुस्तेजिरीयब्राह्मणे तु श्रूयेते (२
 ४. ३. ३, ४.) , परं तत्रापि सन्ति पाठभेदाः । चाग्रस्तायन-
 श्रौतसूत्रेऽपि हि प्रपञ्च विहितावेताविति न त्वाखन्यायनशास्त्रीया-
 वयमभिगम्येते ; अत एतौ ततोऽप्यन्यशास्त्रीयाविति भूशम् ॥

मीमंस्प्रवक्षणीना मृचान्तु विधान मनु आख्यातानि साम्ना-
 तानि । तद्यथा— “भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्यन्याह , अयं वाव
 लोको भद्रस्तस्मादसावेव लोकाः श्रेयान् , स्वर्गं श्रेय तं लोकं
 गमयति । हहसतिः पुर एता तं अस्थिति , मम वै हहसति-

ब्रह्मवाक्सा एतत् पुरोगव मकर्ण वे ब्रह्मखड्गिष्यति । अथैमवस्य
वर आ पृथिव्या इति , देवयजनं वै वरं पृथिव्यै , देवयजन एवेनं
तदवसाययति । आरे शत्रून् कुणुहि सर्ववीर इति , द्विषन्त
मेवास्मै तत् पाप्मानं भ्रातृव्य मपवाधतेऽधरं पादयति”-इति
प्रथमर्चो विधिश्चाख्याने (ऐ० ब्रा० १. ३. २.) । एवापि प्रच-
लिताया मृक्शाखायां नान्नातेत्यन्यशाखीयैव ; तैत्तिरीयसंहिता-
यान्तु श्रूयते १. २. ३. १८ ॥

ब्राह्मणविषयाणां विशेषतोऽर्थप्रतिपत्तये अन्यत्रान्यथा चोदाह-
रामः । श्रूयते हि शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिन्याः शाखाया
आदिमैषा कण्डिका— “इषे त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे”-इति । शतपथब्राह्मणेऽस्या
मन्त्रत्रयात्मिकात्वं स्वीकृत्य , प्रथममन्त्रस्य पर्णशाखाच्छेदने,
द्वितीयस्य तथैव शाखया ताडनेन गवां वत्सानाञ्चैकत्रीकरणे,
अन्तिमस्य तृतीयस्य तु तथैव तथैव ताडनेन एकस्या गोवत्सतः
पृथक्करणे विनियोगो विहितो व्याख्याताश्च ते त्रय एव मन्त्राः ।
तद्यथा— “ता माच्छिनन्ति— ‘इषे त्वोर्जे त्वेति । वृद्ध्यैतदाह,
यदाइषे त्वोर्जे त्वेति ; यो वृष्टादूग्रसो जायते तस्मै तदाह ।
अथ मातृभिर्वत्सान्क्षमवासृजन्ति , स वत्सं शाखयोपसृशति—
'वायव स्थेति । ‘अयं वै वायुर्योऽयं पवते ; एष वा इदं सर्वं
प्रप्याययति यदिदं किञ्च ; वर्षत्येष वा एतासां प्रप्याययिता ;
तस्मादाह वायव स्थेति । ०—० अथ मातृणा मेकां शाख-
योपसृशति वत्सेन व्याकृत्य— ‘देवो वः सविता प्रार्पयत्विति ।
सविता वै देवानां प्रसविता , सवितृप्रसूता यज्ञं सन्मरानिति ;
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति । ‘श्रेष्ठतमाय कर्मणे

इति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण इति"—इति साध्यः शत० आ० १. ५. ४. १-५ ।

तदेव मस्या मन्त्रत्रयात्मिकायाः शक्तयज्ञः प्रथमकण्डिकायाः सविनियोग एषोऽर्थः सम्पन्नः—

(१) 'इषे त्वा , उजें त्वा' हृष्यै त्वा ; छिनद्भीति शेषः ।

(२) 'वायवः स्य' पवमानाः , वर्षणेन प्रप्यायमानाः यूयं श्व ; युष्मान् समवसृजन् शाखयोपसृशामीति शेषः ।

(३) 'सविता' देवानां प्रसविता 'देवः', 'वः' युष्मान् , यज्ञं सभरान् , पवमानान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' यज्ञाय 'प्रापेयतु' ; सविद्वत्प्रसूता वय मिदं याचामह इति शेषः ।

नूनं मेषोऽर्थोऽधियज्ञः , परं मेतेनैव पदव्याख्यानेनाधिदेवतोऽर्थोऽपि सम्पद्यत एव । तद्यथा— "अयं वै वायुर्योऽयं पवते" । 'यः अयं पवते' सदैव पवमानो विद्यते , स एव 'अयं' त्वगिन्द्रिय प्रत्यक्षः , अत एव विग्रहादिशून्यो भौतिको 'वायुः' । "एष इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च" । 'यत् इदं किञ्च' स्यात् जङ्गमात्मकं जगत् , तत् 'इदं सर्वं' 'एषः वै' वायुरेव 'प्रप्याययति' प्रकर्षेण वहयति । "एष वै वर्षति" वायुरेव हृष्टिधारा सर्वाः मेघतश्चालयन् पृथिव्यां संवाह्योपस्थापयति । अत एव "एतासाम्" पार्थिवीनां मेषां "प्रप्याययिता" वहयिता भवति । तत एवभूतं 'त्वा' त्वा वायुं "हृष्यै" जानामि । "हृष्टात् उक्त्वा रमः जायते" । "तद्यै" उजें- रसाय, तत एवायं सुत्पद्यत इति 'इषे' अन्नाय च 'त्वा' त्वां जानामि । "देवानां" सर्वेषां सन्त्या दीनां "प्रसविता" सूर्यः देवरो वा 'वः' "यज्ञं सभरान्" शाखनर्हन् युष्मान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' "यज्ञाय" प्राणगन्तार्थं

निर्वाहार्थं 'प्रार्पयतु' सदेव प्रार्पयत्येव, वयः अपि "सविष्ट-प्रसूताः"
 एव, अस्मानिति शेषः ॥ एतेन वायोः प्रत्यक्षत्वम्, वर्षहेतुत्वम्,
 वृष्टिद्वारा चान्नहेतुत्वम्, ततः आप्यायनहेतुत्वम्; सूर्यप्रसूतत्वम्,
 प्राणरूपश्रेष्ठकर्मकारित्वञ्चेत्याख्यातं वायुविज्ञानम् । प्रधानतो
 वायुविज्ञानार्थं एव चान्नातो यजुर्वेदः । अतएवैतदुक्तम्— "अग्नि-
 वायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्"—इत्येवमादिक मिति ॥

अयं चान्न पर्णशाखयैव वत्सानपाकरणकर्मविधानार्थां जुद्ध-
 तमैकाख्यायिका । तद्यथा— "यत्र वै गायत्री सोमं सच्छापतत्,
 तदस्या आहरन्त्या अपावस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद । गायत्रेऽ
 वा सोमस्य वा राज्ञस्तत् पतित्वा पर्णोऽभवत् । तस्मात् पर्णो
 नाम । तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति । तस्मात्
 पर्णशाखया वत्सानपाकरोति"—इति (शत० ब्रा० १. ५. ४.) ।
 अस्यार्थः— 'यत्र' यस्मिन् काले हि 'गन्धर्वनगरे' हिमालयस्य
 कस्मिंश्चित् सुरम्यशिखरे 'सोमं' सोमवल्लीवृक्षम् 'अच्छ' आप्तं
 'गायत्री' काचिद् गायिका 'अपतत्' गतवती; 'तत्' तदेव
 'आहरन्त्याः' सोमवतीहरणं कुर्वन्त्याः 'अस्याः' 'अपावस्ताभ्यायत्य'
 'अवस्ता' = अवस्तात् + अधस्तात् 'अपायत्य' वियुज्य स्थितं 'पर्णं'
 पर्णाकारं नैव पर्णवीजं 'चिच्छेद', सा गायत्रीति शेषः ।
 'गायत्रेऽ' गायत्र्याः तस्याः 'वा' अथवा 'सोमस्य' राज्ञः अङ्गसंलग्न
 नागतं 'तत्' छिन्नं पर्णं 'पतित्वा' भूमिं गत्वा 'पर्णः' पर्णापरपर्यायः
 पलाशो वृक्षः 'अभवत्' । यतः पर्णत एवास्यात्यन्तिः, अस्मात् 'पर्णो
 नाम पर्ण इत्येवैव वृक्षः प्रसिद्धः । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' 'सोमस्य'
 सारभूते रक्षे 'यदेव' 'न्यक्तं' वीर्यम्, 'तत्' इहापि पलाशवृक्षेऽपि
 'असत्' अस्तीति ।

एतदाध्यायिकात् पञ्च पर्णविज्ञानानि प्रतीतानि भवन्ति ।
 पुग नामीदिहार्यनगरीषु पलागहृष्टो हिमवतः पृष्ठादिज्ञानीत
 इति प्रथमम् । बहुषु पलागारण्येषु च प्राप्यते सोम इति द्विती-
 यम् । पलागस्य फलानि न जायन्ते, अपि पत्राकाराण्येव तद्बीजानि
 भवन्तीत्यपि पत्रत एवास्थीत्यसिर्भवतीति तृतीयम् । अत एव
 पत्रपर्यायशब्दाभिधेयः स पर्ण इति वा पलाग इति यास्यायत इति
 चतुर्थम् । एतद्रसस्यापि सोमरसतुल्य-वनकारित्व मिति पञ्च-
 मम् ॥ गन्धर्वाणां गानप्रियत्वं स्त्रीकामत्वं च संलक्ष्य, तत्र गन्धर्व-
 नगरे सोमानयनाय गायिकायाः प्रेरणं चात्रैव शतप्रयेऽन्यत्र च
 श्रुतम् (शका. २प्र. २फ.) तत्सर्वं तत्रैव द्रष्टव्य मिति ॥

अथ दर्शयामः कस्मिंश्चित् सूक्ते विधातव्येऽध्यायिका-
 न्नातेति । तद्यथा— “तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्”—इति (ऐ०
 ब्रा० ४. ३. ६.) । तार्क्ष्यदेवताकं त्वचं सूक्तं तार्क्ष्यम् (अ०
 सं० १०. १७८. १-३), तस्मिन् ‘तार्क्ष्यं’ सूक्ते; तत्र
 सूक्तग्रन्थनेनेति भावः । ‘स्वर्गकामस्य’ यजमानस्य, प्रसङ्गात्
 ‘द्रोहणं’ स्वर्गं ‘रोहेत्’, रोहणं सागोहणं तत् सम्पादयेत्; ग्रन्थ-
 कर्त्ता ऋत्विगिति ज्ञेयः । इमं मेव विधिं प्रस्तोतु मांश्चाते
 स्वर्गाध्यायिका— “तार्क्ष्यो ह वा एतं पूर्वोऽध्वानं मेत्, यत्राव-
 गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोमं भाह्वत्; तद्यथा चैत्रस्तं मध्वनः पु-
 एतारं कुर्वीत, तांष्टक् तत्”—इति । ‘तार्क्ष्यः’ तत्रासा कश्चित् ‘वे-
 एव ‘पूर्वः’ अग्रगामी मन् ‘एतं मध्वानं’ पार्वत्यमार्गम् ‘एत-
 षागमत्, दर्शयन्निवेति यावद् । कदा किमर्थं मित्याह— ‘यत्र-
 यत्काले ‘अदः’ हस्तात्तं सम्पद्यम् । किमित्युच्यते— ‘गायत्री’
 देवगणप्रेरिता, गानेन गन्धर्वांन् मोहयित्वा सोमानयने प्रहृष्टा,

काचिद् गायिका नारीः, 'सुपर्णः' पक्षी, तद्वत् (लुप्तोपमान मिदं पदम्), स यथा तीक्ष्णदृष्टिर्द्रुतगामी स्थिरलक्ष्यं सन् खलक्ष्ये उत्पत्तिष्णुर्भवति, तथा 'भूत्वा', 'सोमम्' 'आहरत्' आहृतवती, 'तत्' तदानो 'यथा' 'अध्वनः क्षेत्रज्ञ' मार्गविशेषाभिज्ञं तद्देशवासिनं कञ्चिज्जनं 'पुर एतारं' पथप्रदर्शनायाग्रगामिनं 'कुर्वीत', 'तादृक्' 'तत्' तार्क्ष्यं सनं, दूरोहणारोहणाय भवतीति शेषः । कश्चासौ तत्र तादृशविजनप्रदेशे पुरुषस्तार्क्ष्य इत्याह— "अयं वै तार्क्ष्यो योऽयं पवते"—इति । 'तार्क्ष्यः' खलु 'अयं' प्रत्यक्षगम्यः । कः ? 'योऽयं पवते' त्वाचप्रत्यक्षो यः सदैव सर्वत्र प्रवहति । एवञ्च वायोरेव नामान्तरं तार्क्ष्य इत्युक्तं सम्पन्नम् । स एष वायुरेव तत्र गायत्र्याः पथप्रदर्शको बभूवेति । तत्पथप्रदर्शकत्वञ्च वायो-र्गन्धवहत्वेनोपपद्यत एव ; अस्या एव दिशः सोमगन्ध आयातीति समनुभूय तत्प्रदेशं गतवती चेति भावः । एतेनापि किञ्चिद् वायुविज्ञानं मावेदितम्, विशेषतोऽभिज्ञानाय च ततः श्रुतम्— "एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोढा"—इति । 'एषः' तार्क्ष्यापरपर्यायो वायुः 'स्वर्गस्य लोकस्य अभिवोढा' सृतानां सुकृतीनां जन्तूनां मातिवाहिकान् देहान् स्वर्गं लोकम् अभिवहति । किञ्च स्वरित्वा-दित्यपर्यायशब्दो निघण्टौ (१. ४. १.) यठितः, व्याख्यातश्च तथा निरुक्तेऽपि (२. ४. २.), स चात्र तद्गर्भपरः ; ततश्चादित्यरश्मीनां मिह पृथिव्या मभिवाहकत्वेन चास्य तार्क्ष्यस्य सम्पद्यते स्वर्गलोक-वोढत्वम् । तदेव मिह सूर्यरश्मीनां वाहक एषः, असुतातिवाहिक-सूक्ष्मदेहवाहकश्चैष एव ; तदिदं महाविज्ञानद्वयञ्चैतदाख्यायिक-योपदिष्टमिति ध्येयम् ॥

एवमादिभ्य आख्यायिकाभ्यो बहव उपदेशाश्च लभ्यन्ते ; ततः

एता एवात्रलम्बा बह्व्यः कथा अनतिप्राचीनपुराणेषु तथाविधेति-
 हासादिषु च स्वल्पमस्तीनां स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां धर्मोपदेशाय
 कल्पिता भगवता व्यासेन, तदनुगामिभिधानैकैः क्रमादध्य-
 तनैरपि । अत एवोक्तं महाभारतोपक्रमे— “इतिहासपुराणाभ्यां
 वृद्धं समुपलब्धयेत्”—इति (१. १. २६७.) । वस्तुतस्तु
 मर्यपुराणेतिहासमूलीभूतो वेदिकाध्यायिकोक्तो वृत्तान्तभागस्तु
 मर्य एवोपमानादिमूलकं परिकल्पितोऽसत्य इत्येव सिद्धान्तितं
 मीमांसादर्शने । तथाहि “गुणवादस्तु”—इतिध्रुवव्याख्यानायसरे-
 ऽभाष्येवं स्फुटं श्रीमदाचार्येण शयरस्वामिना— “असद्वृत्तान्ता-
 न्वाख्यानम्, सुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्याने
 वर्त्तमाने हयं निष्पद्यते,— यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यच्च कस्मिंश्चित्
 प्ररोचना द्वेषो वा । तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं न निव-
 र्त्तकञ्चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्ययिष्यक्षितम् ; प्ररोचनया तु
 प्रवर्त्तते द्वेषान्निवर्त्तत इति तयोर्यिषया”—इति (१. २. १० सू०) ।
 प्रदर्शितानि चेतदुदहरणानि बह्वनि तत्रैव किञ्चिदुत्तरम् ; तत्रैक
 मिदं “मः (प्रजापतिः) आत्मनो वपा मुदक्लिदत् (तै० सं० २.
 १. १.)”—इत्याद्याध्यायिकायाः प्रकृताभिप्रायव्याख्यानपरम्—
 “कथम्पुनरिदं निरालम्बन मन्वाख्यायते ? इति । उच्यते । नित्यः
 कथिदर्थः प्रजापतिः प्यात्— वायुः, आकाशः, आदित्यो वा । ‘म
 आत्मनो वपा मुदक्लिदत्’—इति— वृष्टिं, वायुं, रश्मिं वा । ‘ता
 मन्वी प्राप्यह्मात्’—इति— वैद्युते, आर्चिषे, मौक्तिके वा । ‘ततोऽजः’
 —इति— अक्ष, वीजं, वीरुहा । ‘त मातृभ्य (त समुपजीव्य) प्रजाः
 पशूनाप्नोति’—इति गौणाः गव्याः”—इति । तदेवं द्वित्रेषु मूलेषु
 कुतो न पतेयुः पौराणिकेतिहासाद्भुतकथाः सर्वा वातेन कदली-

वनानि यथेति, को वा विश्वसिति वालोपदेशाय विष्णुशर्मादिभि-
निर्मिता काकोलूकसंवादादिकथा अवालोऽपीति सुधीभिरेवाकल-
नीय मिद मिति । पौराणिकसूर्यचन्द्रभूस्थित्यादिविज्ञानानि तु
सर्वाण्येव वेदविरुद्धान्येवेति वेद्यं वेदविद्भिः स्त एव स्फुटम् ।

तदेवं ब्राह्मणग्रन्थेषु यागा विहिताः, तत्सिद्ध्यर्थं द्रव्यदेवता-
मन्त्राश्च विहिताः, तत्र सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थाः किञ्चिद्विज्ञानाद्युपदेशका
अपि गौणमूलाः कल्पनासम्भूता आख्यायिकाश्च बह्व्य आन्ताताः,
तत्तन्मन्त्राणां तत्तद्यागाद्युपयोगित्वं वर्णयितुं समासतस्तात्पर्यमन्वा-
ख्यातुं वा व्याख्यानानि च कृतानि । ततश्च विध्यर्थवादाख्यानपूर्वक
मादिमं मन्त्रभाष्यं ब्राह्मण मित्येव पर्यवस्यति ब्राह्मणलक्षणम् ।
अस्ति चात्र ग्रन्थे तल्लक्षणं समन्तादितीद मपि ब्राह्मणम्, नाम्ना
चैतदैतरेयक मिति सिद्धम् ॥

(२)

अथातो विचार्य मस्ति कोऽस्य प्रवक्तेति ? महिदास इति विश्रुतः ।
तथा ह्यारण्यकम्— “एतद् स वै तद् विद्वानाह महिदास ऐत-
रेयः”—इति (ऐ० आ० १. ८. २.) । छन्दीगब्राह्मणेऽप्येव मेव
(५. १६. ७.) । तत्र “महिदासो नामतः, इतराया अपत्य
मैतरेयः”—इति शाङ्करं भाष्यम् । अयस्य भाष्यभूमिकायाञ्चालेखि
सायणेनैवम्— “प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्यैतरेयकत्वे सम्प्रदायविद एता
माख्यायिका माचक्षते । ‘कस्य चित् खलु महर्षेः बह्व्यः पत्न्यो
विद्यन्ते स्म । तासां मध्ये कस्याश्चिदितरेति नामधेयम् । तस्या
इतरायाः पुत्रो महिदासाख्यः कुमारः । तदीयस्य तु पितुर्भार्या-

न्तरपुष्पेष्वेव स्नेहातिगयो न तु महिदासे । ततः कस्याश्चिद्
यज्ञमभायां स महिदास मवज्जायान्यान् पुत्रान् स्वीत्सङ्गे स्थापया-
मास । तदानीं विश्ववदनं महिदास मवगल्येतराख्या तन्माता
स्वकीयकुलदेवता भूमि मभिमध्जार । सा च भूमिदेवता दिव्य-
मूर्त्तिधरा मती यज्ञमभाया ममागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं
दध्वा तत्रैन मुपवेश्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्य मवगम-
य्येतद्वाङ्मणप्रतिभासनरूपं वरं ददौ । तदनुग्रहात् तस्य महि-
दामस्य मनसः ‘अग्निर्वै देवाना मवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)’
-इत्यादिकं ‘स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)’-इत्यन्तं चत्वारिग-
दध्यायीपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्वम् ‘यथ महाव्रतम्
(ऐ० आ० १. १. १.)’-इत्यादिकम् ‘आचार्याः (ऐ० आ० ७.
६. ८.)’-इत्यन्तं मारण्यकव्रतरूपं च ब्राह्मणं माधिरभूत्
-इति”-इति । तथा चेतरागज्जात् “शुभादिभ्यश्च (प्रा० ४. १.
१२३.)”-इत्यपत्याद्यै ठकि सम्पाद्य मिदं रूपं मैतरेय इति ॥

अथ कैचिदनुमीयते, सोऽयं मैतरेयः प्याद् दासीपुत्रः ? अस्ति
हि ब्राह्मणस्य ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्येतिविविधार्थाणां तदितरस्य
शूद्रस्यानार्यस्य च कन्यापरिणयेऽधिकारः ; तथा क्षत्रियस्यापि
क्षत्रिय-वैश्येतिविविधयोरार्ययोः तदितरस्य शूद्रस्य चानार्यस्य
कन्याग्रहणेऽधिकारः ; एवं वैश्यस्यापि स्वजातीयाया आर्यायास्तुटि-
तरस्या अनार्यायाय कन्या-विग्रहनेऽधिकारः । तत्र सर्वेषां मेयार्य-
वर्णानां प्रथमं स्वजातीया-पाणिपीडनं मेव विहितम् । किञ्च
आर्यकन्यानां मेवोद्दहने यथाविधि वैदिकमन्त्रादीनां व्यवहारः
समुचितः, तत एव हि तेषां पत्नीत्वम् ; अत एवोक्तं भगवता महा-
सुनिना पाणिनिनापि “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे”-इति (४. १. ३३.) ;

इतरस्यास्त्वमन्वकं ग्रहणमात्रम्, अपि भरणीयत्वहेतुकं भार्यात्वमिति विवेकः ॥ एतच्च सर्वं भृगुप्रोक्तमनुसंहितादौ सुव्यक्तं विहितम् । तथाहि—

“सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्ताना मिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

शूद्रेव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृता ।

ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः”—इति (२.) ।

तथैवान्यत्र— “विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु, नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्, षडेतेऽपसदाः स्मृताः”—इति (१०.) ।

“वर्णत्रयाणां मेते षट् पुत्राः सवर्णापुत्रकार्यापेक्षया ‘अपसदाः’ निवृत्ताः”—इति तत्र कुल्लूकः । एषा मपसदत्वेऽपि द्विजत्वं न व्याहतम् । तच्च तत्रैव— (१०. ४१.)

“सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः”—इति ।

“षट् पुत्राः द्विजधर्मिणः उपनेयाः”—इति च तत्र कुल्लूकः ।

पुनस्ततस्तत्रैव— “यस्मात् वीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद् वीजं प्रशस्यते”—इति (१०. ७२.) ।

यदुक्तं “न ब्राह्मणचत्त्रिययोः ०—० शूद्रा भार्योपदिश्यते”—इत्यादिषट्श्लोका, तन्नून मपरिणीतसवर्णापरम् ; सवर्णाग्रे द्विजातीनामिति श्लोकेऽग्रपदस्वारस्यात्, कुल्लूकभट्टेन तत्र तथैव व्याख्यातत्वाच्च ; न ह्यन्यथा पूर्वापरग्रन्थविरोधः स्यात् परिहार्यः । अत एव धीवरीगर्भजस्य वेदव्यासस्य विप्रत्वमुपपद्यते, एवं “नास्मिं चित्त्वा रामा मुपेयात्”—इति (तै० सं० ५. ३. ८. ६.) निषेधश्रुतिश्च सङ्गच्छते । तैत्तिरीयारण्यकेऽपि “संवत्सरं न मांसं मश्नीयात्, न रामा मुपेयात्, न मृगमयेन पिबेत्, नास्य राम उच्छिष्टो पिबेत्, तेजं एव

तत् संश्यति"—इति (५. ८. ४६.) श्रुतम् । एवमादौ 'रामा'-शब्दः
 शूद्रापरः ; तथैव व्याख्यातत्वात् । विशेषतोऽत्र नैरुक्तं द्रष्टव्यम् ।
 तथाहि— "रामा रमणायोपेयते, न धर्माय ; कृष्णजातीया"—इति
 (१२. २. २.) । "रामा इति शूद्रोच्यते"—इत्यादिस्तु दीया दीर्घी
 वृत्तिश्चेह द्रष्टव्या । तदेवं सवर्णायाः पाणिपीडनानन्तरं सवर्णानां
 ग्रहणे न कोऽपि दोष इति सिद्धान्तः । अत एव "इन्द्रस्य प्रिया
 लाया वावाता प्रासहा नाम"—इत्युत्तरेयश्रुतेर्थाग्यानावसरे सायण
 आह— "राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः । तत्रोत्तमजातेर्महिषीति
 नाम , मध्यमजातेर्वावातेति , अधमजातेः परिहृष्टीति"—इति
 (३. २. ११.) । श्रुताद्यैतास्तैस्तिरीयेऽप्यग्नमेधप्रकरणे (ब्रा० ३.
 ८. ४ ५.) । शतपथे तु "चतस्रो जाया उपहृता भवन्ति ,
 —महिषी, वावाता, परिहृष्टा, पास्तागली"—इति (१३. ५. १. ८.)
 त्रीचातुर्विध्यं श्रुतम् ॥

तदेव मत्तद्वाङ्मणप्रवक्तुरेत्तरेयनामव्युत्पत्तित एवेतरागभेदभू-
 तत्वसिद्धेः सायणाचार्योक्तप्रवादप्रयितयज्ञसमाप्रतिपत्तिहेत्वनुमानतय
 सिध्यत्येव दासीपुत्रत्वम् । तत एव महिदाम इति दासान्त
 मभिधानं मपि विद्युतम् ; तथा विद्वानित्येव विशेषणम् , न तु
 ऋषिरित्याचार्य इति वेति ।

नन्वेव सार्याणां सार्यत्वप्रतिपादकानां मादिधर्माणां यागादीनां
 विधायकत्वेतस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रवचनकर्तृत्वं कथं मनार्ये तत्र
 दासीपुत्रे सम्भवेषामेति चेत् , अत्र श्रूमः । यागादिविधायक-
 ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रोक्तत्वं तु किं तुच्छम् , मन्त्रद्रष्टृत्वं मपि ज्ञायते
 दासीपुत्रस्यापीति । तद्यथा श्रुतं तावत्तत्रैव कवयेऽलूपोपास्या-
 नम्— "ऋषयो वै सरस्तत्यां सत्रं मासत । ते कवय मेलूषं

सोमादनयन्, दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्ये दीक्षि-
ष्टेति । तं वह्निर्धन्वोदवहन्नत्रैनं पिपासा हन्तु सरस्वत्या उदकं
मा पादिति । स वह्निर्धन्वोदूढः पिपासया वित्त एतदपोनपूत्रीय
मपश्यत्”—इत्यादि (२. ३. १.) । तदपोनपूत्रीयं सूक्तान्तु दाशतव्यां
दशमे त्रिंशं द्रष्टव्यम् ॥

तत्त्वतस्तु पुरा खल्वत्रार्यावर्त्ते ये नगरवासिनः सभ्यास्तेषा
मार्यत्वम्, ये त्विहावीतरागा अप्यरण्याश्रिता गिरिकन्दरादिवासिनो
ऽसभ्यास्तेषा मनार्यत्व मित्येव जातिद्वयं पार्थक्येन वर्णनीय मासी-
ज्जन्मस्थानव्यवहारादिभेदतः । तथा ह्याथर्वणिकाः किल तज्जाति-
द्वय मवलम्ब्यैवैव माम्नायन्ते (१६. १. ८. १.)—

“प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत,— उत शूद्र उतार्ये”—इति ।

अहो प्रशस्योऽयं तदानीन्तनः सार्वजनीनप्रीतिभावः ! तदेवं
तदानीं यथा ज्ञानालोचन-वलरक्षण-पणनव्यवहारहेतुभिरार्याणां
ब्राह्मणादिजातिभेदाः प्रचलिताः, तथैवानार्याणां मपि आर्यानु-
गतत्वाननुगतत्वभेदात् द्वेविध्यं सम्पन्नम् । ये त्वनार्या अप्यार्याणां
मानुगत्य मालम्बिरे, त एव दासाः ; तद्विपरीतास्तु दस्यव इति
व्यपदिष्टाः । त एव च दासाः शूद्रा इति, दस्यवस्तु स्नेष्टा
इति चाख्याताः । इत्थं मिह पञ्च जातयो निष्पन्नाः । एताश्च
पञ्च जातयो मनुष्याणां मेवेति मनुष्यशब्दपर्यायत्व माप्तं पञ्चजन
इति । तदेव मेषु पञ्चजनेषु कर्मादिभेदत एव ब्राह्मणः, क्षत्रियः,
वैश्य इति त्रय आर्याः ; दासो दस्युश्चेति द्वावनार्याविति स्थितम् ॥

अथ यद्यपि जातिर्जन्मेति पर्यायशब्दाविति जन्मानुसारि-
ण्येव जातिरित्येव सर्वमन्मतम्, सम्प्रति तदन्यथाकरणे जाल्य-

च्छेदप्रमद्गः स्यादिति सत्यम् । तथापि कर्मतो जात्यन्तरतापि नास-
त्यम् । तदाहापस्तम्भः—“धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णे
मापद्यते जातिपरिहृत्सौ”—इति, “अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं
जघन्यं वर्णं मापद्यते जातिपरिहृत्सौ”—इति च (२. ५. १०, ११) ।

मनुष्याह—“शूद्रो ब्राह्मणता मेति ब्राह्मणयेति शूद्रताम् ।

अत्रियाज्जात भवन्तु विद्याद् वैश्यात्तथैव च”—इति १०. ६५ ।

“जातो नार्या मनार्याया मार्यादार्यो भवेद् गुणैः”

—इति (१०. ६६.) च मनूक्त मिह सार्त्तव्यम् ॥

न च व्यवहारादिभिर्य जातिपरिवर्त्तनं मट्टष्टपरं यक्तव्यम् ।
तत्रानार्यस्याप्यार्यत्वनाभोऽभवदपोनपूत्रीयसूक्तदर्शनसामर्थ्यादिति
तु इदानीं मेव प्रदर्शितम् ; आर्यस्याप्यनार्यत्वनाभोऽपि समाम्नात
इहैवैतरेयके । तथाहि—“तस्य ह विश्वामित्रस्यैकगतं पुत्रा आसुः,
पञ्चाशदेव ज्ञायांसो मधुच्छन्दमः , पञ्चाशत् कनीयांसः , तद् ये
ज्ञायांसो न ते कुशलं मेनिरे , ताननु ध्याजहारान्तान् वः प्रजा
भक्षीष्टेति । त एतेऽन्याः पुण्ड्राः श्वराः पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या
बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः”—इति (७. ३. ६.) ।

विश्वामित्रस्यास्य जम्भतः चत्रियत्वम्, वमिष्ठस्यर्षेर्धेनुप्रार्थनम्,
तदनाभात् तच्छतपुत्रनाशनम्, ततस्तपःप्रभावाद् ब्राह्मणत्वलाभ
इति पौराणिकी कथापि स्यादत्रोपयोगित्वेनादरणीया , किन्तु सा
नूनं सामूलकस्मिन्नेव ;—न स महर्षिः कदाप्यामीदब्राह्मण , नापि
कदापि तेन वमिष्ठस्यर्षेर्धेनुप्रार्थनं कृतम्, न च तच्छतपुत्रनाशस्तथा-
विधम्य महर्षेः कथं अपि युज्यते, नेव स तपःप्रभावाद्ब्राह्मणत्वमापेति
मयं मेरेदं समग्रत मट्टतं वचः पौराणिकानाम् ; येदमूलकत्वाभावा-
दङ्गतो वेदविग्रहत्वाच्चेति धेदानुगीलिनां सुविदितं मेवेति टिक् ॥

प्रकृतै तु यथाद्य प्रतीचौदीच्यापाच्यभारतीयानां भारतसम्भ्राट्-
 फैनिकेषु लब्धप्रवेशत्वेऽपि प्राचेषु वङ्गदेशीयानां योग्यवलाद्यभावत
 एव नास्ति प्रवेशाधिकारः, अस्ति तु व्यांश्फिरिङ्गीति वङ्गप्रसिद्धानां
 युरेशीयानाम् ; तथैवामिश्रितार्थशोणिताना मनार्याणा बुद्धि-
 भान्यादितोऽनुपयुक्ततयैवास्मच्छास्त्रेषु वेदग्रहणायोपनयनविधे-
 रभावोऽनुग्रह एव, विमिश्रार्थशोणितानां तु वेदव्याससदृशानां वेद-
 ग्रहणायोपनयनं केन वारित मिति स्फुटम् । मनुरप्याह— “वीज
 मेके प्रशंसन्ति चेत्त मन्चे मनीषिणः”—इत्यादि (१०. ७०.) ।
 “जातो नार्या मनार्याया मार्यादर्यो भवेद् गुणैः”—इति च
 (१०. ६७) गुणपक्षपातस्तत्रैव । शूद्रस्य वेदाधिकारे साक्षात्
 वेदवचन मपि प्रदर्शितं स्वामिदयानन्देन (वा० सं० २६. २.)—

“यथेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय”—इति ।

तदेवं वेदविधेः पक्षपातदोषभाक्त्वं न कथ मपीति स्पष्टम् ;
 स्पष्टञ्च दासाना मनुपयुक्तमतीनां मन्वादिकर्तृकं वेदानधि-
 कारित्वविधान मनुग्रहार्थं भवेति ।

वेदाधिकारित्वानधिकारित्वप्रसङ्गादिहान्यदपि किञ्चिद् वक्तव्य
 मस्ति , तद्यथा— भारतवर्षीयाणा मस्माकं शास्त्रग्रन्थेषु यावन्तो
 विधिनिषेधा विहिताः , यानि च वर्णाश्रमधर्मशासनानि श्रुतानि
 स्मृतानि च, तैः खल्विमे वयं भारतवर्षीया एव शास्याः , न त्वन्य-
 देशीयाः ; अत एवोक्तं मनुना— “अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुण-
 दोषौ च कर्मणाम् । चतुर्णा मपि वर्णाना माचारश्चैव शाश्वतः”—
 इति (१. १०७.) । एवञ्चास्मच्छास्त्रकृता ब्राह्मणादिजातिसञ्ज्ञा
 त्वस्माकं मेव ; भारतादन्यत्र ब्राह्मणादयस्त्वयो वर्णाः शूद्रस्तेच्छाद्य

नैव सन्तीति तत्रत्यानां ब्राह्मणादिजातिमत्त्वेनार्यत्वं शूद्रस्त्रेष्ठत्वे-
 गानार्यत्व वा न किमपि सङ्गच्छतेऽस्मच्छास्त्रानुसारतः । तदेव
 मिह्ननण्डादिदेयानां स्त्रेष्ठदेयत्वम्, तत्तदेगीयानां स्त्रेष्ठत्वञ्च न
 कथं नपि सङ्गच्छत इति प्रणिधानेनालोच्यम् । स्त्रेष्ठदेयाः किलात्र
 भारते विद्यन्त एव, स्त्रेष्ठा अपि भारतीयेष्वेव केचन, स्त्रेष्ठा-
 चाराचाम्मच्छास्त्रविमुखाणां भार्याणां ममार्याणाञ्च भारतीयानां
 मेव, न त्वन्यदेगीयानाम् ; तत्तद्वर्गशास्त्रेषु स्त्रेष्ठास्त्रेष्ठविज्ञानो-
 पदेयाभावात् । सन्ति ह्यत्र चिगाटेव स्त्रेष्ठाः, स्त्रेष्ठदेयाः,
 अस्त्रेष्ठानां स्त्रेष्ठवाक्प्रयोगादिस्त्रेष्ठाचारनिषेधाय । शतपथ-
 ब्राह्मणे त्वमजुदेव श्रुतो स्त्रेष्ठगण्डः (३. २. १. २३, २४.),
 पाणिनेर्धातुपाठेऽस्ति स्त्रेष्ठ धातुः (भा० प० २. ५.), गणपाठे-
 प्युच्छादी तच्छब्दपाठः (६. १. १६०.), कात्यायनस्य व्याकरणाध्य-
 यनप्रयोजनान्वाच्यानावसरे शतपथब्राह्मणमूलकं 'स्त्रेष्ठा इ वा मा
 भूम'-इति कथनम्, पतञ्जलेः पञ्चगायां तद्गणस्थानम्, 'मीमांसा-
 दर्शने आर्यस्त्रेष्ठाधिकरणम् (१. ३. ६.), मनौ स्त्रेष्ठदेशनक्षत्रम्
 (२. २३.) स्त्रेष्ठभाषादेरुल्लेखय (७. १४८ ; १०. ४५, १२.
 ४३.), महाभारते ह्यादिपर्वणि पाण्डवानां वारणावतगमनप्रक्रमे
 (१४५ अ०) युधिष्ठिरं प्रति विदुरस्य स्त्रेष्ठभाषया गूढोपदेय-
 दानश्चेतत् सर्वं तन्निदर्शनं मिति ।

तदित्यं महिदामस्य शूद्रागर्भजातत्वेऽपि ब्राह्मणप्रत्यप्रवचन-
 शक्तिमत्त्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात् सञ्जातं किं तत्र विद्म मित्यत्रैवोपर-
 मासहे यय मिति ॥

✓ एष हि महिदामोऽभूद् दीर्घजीवी, तच्छ्रूयते छान्दोग्यब्राह्मणे--
 "स ह पोडयं वर्षयत मजीयत्"-इति (५. १६. ७.) । योडगा-

धिकशतवर्षकालव्यापि जीवन मेव मनुष्याणां पूर्णं मायुः । अतएव तत्रैव ततः प्रागिमान्यपि वचनान्याम्नातानि— “चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रातस्सवनम्” प्रथमं वयः , वाल्य मिति यावत् । ततः “चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्” मध्यं वयः , यौवन मिति यावत् । तत उत्तरम् “अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम्” अन्त्यं वयः , वार्द्धक्य मिति यावत् । एवं सङ्कलनया “प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति” ११६ आयुः पूर्णं सम्पद्यत इत्यर्थः । न चैवं “शतायुर्वै पुरुषः”—इति (ऐ० ब्रा० २. २. ७.)—श्रुतिर्विरुध्येत ; द्विशतायुर्जीविनः पुरुषस्य वेदे लोके चादर्शनात् । अतएव शतपथे पूर्णायुर्मन्त्रव्याख्यानायैवं प्रोक्तम्— “शतं हिमाः (य० वा० सं० २. २७.)—इति, शतं वर्षाणि जीव्यास मित्येवैतदाह । तदप्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेत ? अपि हि भूयांसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति”—इति १. ८. ३. १८ । एतेनावगम्यते शताद् वर्षेभ्यः किञ्चिदधिक मपि तत्रैव गण्यत इति । एव मपि “दशवर्षसहस्राणि दशवर्ष-शतानि च । रामो राज्यं मुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति”—इति महाकविवाल्मीक्युक्तं (रा० १. १. ८३.) जल्पकल्पतरुफलं न कदापि भवेन्नन्तव्यम् ; वेदविरोधादिति स्पष्टम् ॥

अनेनैव महिदासेन आरण्यकग्रन्थोऽप्येकः प्रोक्तः । स हि पञ्चधा विभक्तोऽधीयते । तत्र सायणाचार्येण प्रथमद्वितीयतृतीयां-शाना मेव तत्प्रोक्तृत्वं स्वीकृतम् । तथा चैतरेयभाष्यभूमिकायाम्— “तस्य महिदासस्य मनसा ‘अग्निर्वै देवानां भवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)’—इत्यादिकं ‘स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)’—इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्वम् ‘अथ महाव्रतम् (ऐ० आ० १. १. १.)’—इत्यादिकम् ‘आचार्याः (ऐ० ३ आ० ३. ६. ८.)’

—इत्यन्त मारण्यकव्रतरूपश्च ब्राह्मण माविरभूत्—इत्युक्तम् ।
 चतुर्थारण्यकविषये तूक्तं तेन— ‘तदिदं नवसङ्ख्याकानां भृचां
 पुरीषपदानाञ्च प्रतिपादकं ग्रन्थजातं यद्यपि कर्मकाण्डे पठितु
 युक्तम्, तथाप्यरण्य एवाध्येतव्यं मित्यभिप्रेत्य चतुर्थारण्यकत्वेनात्र
 पठितम्’ (ऐ० ४ भा० १. १. १५) इति । पञ्चमस्यान्तिमस्य
 स्वाश्वलायनकृतसमुच्चल्य सेवाभानि तेन । इत्थं प्रथमारण्यकव्रतस्य
 महिदासप्रोक्तत्वं, चतुर्थस्य संहितान्तरात् सङ्गृह्य पठितत्वं,
 पञ्चमारण्यकस्य तत्परमयत्वं च स्फुटम् । ऐतरेयोपनिषदग्रन्थस्ये-
 तदारण्यकास्तर्गत एव ; परं तत्राप्यस्ति मतान्तरता । इदानीं
 मैतरेयोपनिषदिति प्रसिद्धः शाङ्करभाष्यादिसमन्वितो योऽयं ग्रन्थो-
 ऽधीयते सर्वत्र, ततोऽधिकतरः सायणसम्मतः । तेन द्वाचारेण “एष
 ग्रन्था” (ऐ० २ भा० १. १. १.)—इत्यादि. “द्वाचारीः—
 (ऐ० ३ भा० २. ६. ८.)”—इत्यन्तश्च द्वितीयतृतीयारण्यकात्मकः
 समग्र एव ग्रन्थ उपनिषदित्यवादि ॥

सोऽयं मेक एवैतरेयो महिदासी ब्राह्मणः, पारशयो वा विद्यया
 ब्राह्मणत्व माध्यास्य चत्वारिंशदध्यायात्मकस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य तथोप-
 निषद्गर्भस्थारण्यकव्रतस्य च यभूय प्रवक्षेति सिद्धम् ॥

(३)

अथ कुतस्त्यः सः ?— को जनपदस्तस्यैतरेयस्य जनभूरभि-

जनो वेति । अत्र द्रूमः । एष आर्यवर्त्त एव तज्जन्मभूरिति ।

अथैतदार्यावर्त्ताभिधानं न क्वचिदपि संहितायां ब्राह्मणे वा श्रुत

सद्भिः ; अनतिप्राचीनग्रन्थेषु पातञ्जले महाभाष्ये , विशेषतस्तु
भृगुप्रोक्तायां मनुसंहितायां ततो महाभारतादावपि कृत एतत्स्वरू-
पादिनिर्णय इति तन्नामप्रसिद्धिः । तत्त्वतस्वार्याणां वासनिबन्धन
मेव तन्नामेति आर्यनामैवार्यावर्त्तनामबीज मुपगम्यते ।

आर्यशब्दस्तु ऋक्संहितादौ बहुत्र बहुधा श्रूयते, प्रतीयते च
तत्र सर्वत्रैव तदानीं मिह पृथिव्यां अष्टजातिरिवार्यनामतः
प्रसिद्धेति । तद्यथा— “विजानीह्यार्यान् ये च दस्यवो वहिष्मते
रन्धया शासदन्नतान्”—इति ऋ० सं० १. ५१. ८१ ।

“साह्याम दास मायं त्वया युजा सहस्रतेन सहसा सहस्रता”—
इति ऋ० सं० १०. ८३, १२ । “नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्या-
वसृज्येताम्”—इति य० वा० सं० १४. ३०. १क० । “तयाहं
सर्वं पश्यामि यश्च शूद्र उतार्यः”—इति अथ० सं० ४. २०. ३ख० ।

“शूद्रार्यौ चर्मणि व्यायच्छेते”—इति सा० ता० ब्रा० ५. ५. १४ ।
तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष आर्यशूद्रयोश्चर्मनिमित्तः कलह आम्नातः
(७. ५. ८. ८.) । ऐतरेयकीऽप्याम्नात आर्यशब्दः— “अयुव मायंस्व
राद्रं भवति”—इति ट. ५. २ । महामुनिपाणिनिनाप्येकत्र आर्य-
शब्दोक्तेः कृतः— “आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः (६. २. ५८.)”—इति ।

निरुक्तकारः खलु यास्कीऽप्येकत्रार्यशब्दं व्यवहृतवान् जातिवचनम्—
“विकार मत्वार्येषु”—इति (२. १. ४.) । आर्यशब्दव्याख्यानञ्चान्यत्र
कृतं तेनैवम्— “आर्यः = ईश्वरपुत्रः”—इति (६. ५. ३.) । अस्ति
च ‘अर्यः’—इति पदं परिपठितं निघण्टौ (२. २२.) ईश्वरनामसु ,
तत एवापत्यार्थप्रत्यये सिद्धप्रत्यार्यशब्द इति सम्पन्नं तन्निर्वचनम् ।
तदेव भवगम्यते,— यथा महम्मदीया महम्मदं नाम स्वधर्मप्रवर्त्तकं
साक्षादीश्वरदूतं मन्यन्ते , यथा वा क्षत्रियानाः स्वधर्मप्रचारकं खीष्टं

साक्षादीश्वरात्मजं मन्यन्ते, एव मेव पुरास्माकं मपि पूर्वपुरुषा रूप-
यत्त्वेन, बलयत्त्वेन, विद्वत्त्वेन, सत्यश्रदितादिवहुमहुणयत्त्वेन,
पवित्राचारत्वेन बहुगौरववन्त आसन्नित्वेवेश्वरपुत्रा इत्यभवन् व्यप-
दिष्टास्तदेवास्माकं सार्यनामनिदान मिति ।

त इमे आर्यास्तदानीं मादभंविज्ञानादि-ब्रह्मविज्ञानान्तविज्ञमा
अतिसभ्या अप्यतिप्राचीनाः ब्राह्मणचतुर्विधेऽप्येति विविधा,
दस्युदासेतिद्विविधासभ्यशूद्रतोऽन्याः, ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा
आमन् । अहो ! त एवेमेऽद्य कालचक्रपरिभ्रमणनियमतो
लुप्तकल्पवेदविज्ञाना विलुप्तेष्ववस्ता बहिर्वाणिज्यान्तर्याणिज्यहीनाः
सन्तो मुनूर्पुदगापसा भृशं श्रसन्तीत्येव जीयिता इति ।

अथैत एव “आर्या अवर्त्तन्ते पुनः पुनरुद्भवन्तीत्या-
र्यावर्त्तः”—इत्याह च मनुटीकायां कुल्लूकः (२, २२.),
‘आवर्त्तनं’ पुनःपुनर्जन्मग्रहण मिति तदाशयः । अस्मन्मते तु
जन्मान्तरस्वीकारेऽपि ‘आर्याः’ ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा मनुष्या-
यत्र ‘आ’ आभिमुख्येन, प्रधानरूपेण ‘वर्त्तन्ते’ विद्यन्ते, निवस-
न्तीति स एव भूभाग आर्यावर्त्तः । तदेव सार्यावासत एव
आर्यावर्त्तनामेति सिद्धान्तः ।

स चार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिणभागे सुवामु-
प्रदेशे एवासीदिति गम्यते । श्रूयते ह्यक्संहितायाम्— “सुवास्वा
अधि तुग्वनि”—इति (८. २०. ३७.) । व्याख्यातयैष ऋगंशो यास्केन
— “सुवामुर्नदी, तुग्व तीर्थं भवति, तूर्णं मेतदायन्ति”—इति (४,
२, ७.) । वासुर्वीर्यभूमिः, सा खलु यम्यास्तीरे सुष्टु एव, सा नदी
सुवामुर्नाम । तत्तीरस्थितो जनपदश्चाभवत् तन्नामतः सुवामु-
देव । “सुवास्वादिभ्योऽण्”—इति (४. २. ७७.) सुवदर्शनादव-

गम्यते विदितश्चायं प्रदेशः पाणिनिरपीति । कनिङ्गहामसहोदय-
मतेऽय 'स्वात्'—इति 'सुवात्'—इति वा प्रसिद्धा नद्येव सा सुवास्तुः ।
सुवास्तुवासकाले एव स्यादिय सृक् समान्नाता (५, ५३, ८.)—

“मा वो रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा वः सिन्धुर्निरीरमत् ।

मा वः परिष्ठात् सरयुः पुरीषिण्यस्त्रे इत् सुन्न मस्तु वः”—इति ॥

अस्यार्थः ।— ‘अस्त्रे’ अस्त्राक मियम् ‘अनितभा’ अगतप्रभावा
सर्वर्त्तुषु अतिप्रभावा ‘रसा’ नदी ‘वः’ युष्मान् ‘मा निरीरमत्’
अतिरमणस्य अत्यानन्दतो विहरणस्य बाधां जलप्लावनादिजन्यां मा
कुर्यात् । ‘कुभा’ कुत्सितप्रभावा नदी च ‘वः’ ‘मा निरीरमत्’ ।
‘क्रुमुः’ नदी च ‘वः’ मा निरीरमत् । ‘सिन्धुः’ क्रुमुसङ्गतः सिन्धु-
नदोऽपि ‘मा वः निरीरमत्’ । ततः क्रुमुसङ्गतसिन्धुतः ‘परिष्ठात्’
परस्थिता ‘पुरीषिणी’ सदैव सजला ‘सरयुः’ नदी च ‘वः’ युष्मा-
कम् ‘सुन्नं’ सुखम् ‘इत्’ एव ‘अस्तु’ ।

एतस्मादङ्गन्नात् पूर्वतनार्यावासस्य तस्य चतुस्सीमनिर्देशो-
ऽपि व्यज्यत इव । तथा च तस्मादुज्जिहानप्रदेशीयसुवास्तुनदीतीरस्थ-
सुवास्तुजनपदात् बह्वृत्तरस्यातिप्रभावा रसा नद्येव तदुत्तरसीमा ;
इदानीं कावुल् नदीति प्रसिद्धा हीनप्रभावा कुभैव स्यात्
तत्पश्चिमसीमा ; तत्तश्चिन्नाप्रदेशीया सरयूरेवासीत् तत्पूर्व-
सीमा (न चात्रोत्तरकोशलप्रदेशीया सरयूरूपपद्यते, कुभेत्यादि-
साहचर्यात्, अर्थज्ञाने साहचर्यस्यापि नियामकत्वं भग्नव्य मेव ;
अन्यथा हि रामलक्ष्मणावित्यत्र जामदग्न्यक्ष्णायजयोरन्यतर-
स्यापि बोधः स्यात्) ; अथ कुभाया नीचैः क्रुमुसिन्धुसङ्गम एव
तद्वर्त्तिणसीमेति च सम्पद्यते सुतराम् ।

यदा हि सुवास्तुतः पश्चिमस्यां दिश्यवस्थितो निषधपर्वतोऽप्य-

भूदार्यावामस्तदाप्ययं सुवामुप्रदेश एवामीत् तदीयपूर्वमीमेत्यपि
गम्यतेऽपरमन्त्रेभ्यः । तथाहि सं १. १०४ सूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र
प्रथममन्त्रे “योनिष्ट इन्द्र निपदे अकारि”-इति श्रुत्या निपद-
स्याप्यार्याधिकृतत्वं गम्यते । अत एव शतपथेऽपि श्रुतम्— “नदो
नैपिधः”-इत्यादि (३. ३. २. १, २.) । ततश्चतुर्थमन्य एषः—

“युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अक्षसी कुनिगी वीरपत्री पयो हिव्वाणा उदभिर्भरन्ते”-इति ।

अस्यार्थः— ‘उपरस्य’ उपनस्य पर्वतस्य सम्यन्धीति यायत्,
‘नाभिः’ प्रधानावामो योऽस्ति, तम् ‘शूरः’ विक्रान्तः ‘आयोः राष्टि.’
मनुष्यराजः कथनार्थः ‘युयोप’ रक्षति । तद्धि नगरं काले काले
‘पूर्वाभिः’ प्राग्वहमानाभिर्नदीभिः ‘प्रतिरते’ प्रवमाना भवति,
तत एवापद. स राजा तन्नगरं रक्षतीत्यभिप्रायः । काश्च ताः प्राग्
प्रवहमाना नद्य इत्याह— “अक्षसीत्यादि । ‘अक्षसी’ सुवामुतः
ऐशान्यां दक्षिणाभिमुखी वहमाना, ‘कुनिगी’ सुवामुतो वायव्यां
दक्षिणाभिमुख्येव वहमाना, ‘वीरपत्री’ सुवामुत आग्नेयां दक्षिणा-
भिमुख्येव वहमाना, एतास्तिस्त्रो नद्यः ‘पयो हिव्वाणाः’ सत्यः
‘उदभिः’ प्रवहोदकैः ‘भरन्ते’ प्रावयन्ति, तं नाभि मिति ।

ततः क्रमात्सुवामुतः प्राग् दक्षिणस्या मपि बहुदूरस्था श्रीकण्ठ-
गैलसमुद्भूता जङ्गमुन्याश्चमतलवाहिर्नी जङ्गावी यावदार्यावामः
सम्पद्यः । अत एवेया ऋगाम्नाता (३. ५८. ६.)—

“पुराण मोक्षः सम्यं गिव वा युवोर्नगा द्रविणं जङ्गाव्याम्”-इति ।

जङ्गावी जाङ्गवीत्यनर्वांतर मित्यस्माकम् । मणिहैषा नदी
भागीरथ्याः शाखाविशिष्येत्युत्तराखण्डेऽद्यापि । जाङ्गव्यप्रदेशस्य
पुराणीकस्वाग्रान् मिदं नूनं व्यङ्गिगणं स तु भार्यजनीन मिति

च वेदितव्यम् । जङ्गावीतीरस्थो जाङ्गवप्रदेशः खल्वद्यतनपांच-
कोरायाः प्राक्, सिन्धुतः प्रत्यक्, वुनार् (वर्णु) प्रदेशतद्योदक्
स्थित इति विश्वकोषसम्पादको वसुदासः । एवञ्च सुवासुसन्निहितै-
वेयं जङ्गावी इति स्वीकृतेऽपि नो न क्षतिः ।

तत एष आर्यावासः सारस्वतप्रदेशेषु विस्तीर्णः । तदाह
यास्कः— “विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव,
स वित्तं गृहीत्वा विपाट्कुतुद्रेः सम्भेद माययावनुययुरितरे”—
इति (२. ७. २.) । इहैव बहव ऋद्धन्ताः सामगानमन्ताः
आथर्वणमन्ताश्च समान्त्राताः, यागविधयश्चात्रैव समुद्भूताः परिपुष्टा
वाः; आर्यसाम्राज्येहैव प्रथमं विश्रुतम् । अतएव सर्ववैदिकग्रन्थेषु
सरस्वतीनामाख्यानादिकं बहुत्रैव श्रूयते । तद्यथाश्वलायनशाखा-
याम्—१. ३. १०-१२; २. ३०. ८; ३१, १६-१८; ६. ६१;
७. ८५. १, २, ४-६; ८६. १-३; १०. १७. ७-८ इत्येवमादयः
समालोच्यः । तदेतस्य सारस्वतप्रदेशस्य यागभूमित्वेन प्रशंसन
मप्यनेकत्र श्रूयते । तद्यथा (३. २३. ४.)—

“नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अङ्गाम् ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि”—इति ।

अस्यार्थः ।— ‘इळायास्पदे’ शस्यबहुले, अतएव ‘पृथिव्याः
वरे’ उत्कृष्टप्रदेशे हे ‘अग्ने !’ ‘रेवत्’ रेवान् धनवानहं ‘त्वा’
त्वां ‘आ’ आभिमुख्येन ‘निदधे’ स्थापयामि । कश्च सः शस्यबहुलः
पृथिव्या वरः प्रदेश इत्याह— ‘दृषद्वत्यां’, ‘आपयायां’, ‘सर-
स्वत्याम्’ इति; दृषद्वतीतीरत आरभ्य सरस्वतीतीरं यावत्
त्रिनदीतीरप्रदेशः, सर्व एव ब्रह्मावर्तः । ‘मानुषे’ जनपदे तादृशे त्वं
‘दिदीहि’ दीप्यस्व । अत एवोक्तं मनुना— “सरस्वतीदृषद्वत्यो-

देवनयोर्धदत्तरम् । तं देवनिर्मितं देवं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते"-
इति (२. १७.) । किमर्थं त्वां निदध इत्याह— 'अह्नां सुदिन-
त्वाय'-इति । जीवत्कालानां सुप्रभातीकर्त्तुमित्यर्थः ।

ततो यदा एष भार्यावर्त्तं बहुविस्तृतस्तदैव तिसप्तनदीभिः परि-
ध्याम इति वर्णितं मस्या ऋक्मंहितायाम् । तथा चास्ति शाकल-
संहिताया दगममण्डले नवर्चं मेकं सूक्तम्, तच्च नदीसुतिपर-
मिति नदीसुदिति भाष्यते, ततस्तदानीन्तनार्यावर्त्तप्रधाननदी-
वर्णनञ्च लभ्यते । तस्येयं पञ्चमी ऋक्—(१०. ७५.) ।

“इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।

असिक्कया मरुदृधे पितस्तायार्जीकीये शृणोध्या सुषोमया”-इति ।

अत्र श्रुता गङ्गा (१) नदी त्वच्छद्मेऽतीव प्रसिद्धा । ततः
पश्चिमस्या यमुना (२) । ततः पश्चिमस्या सरस्वती (३) । ततः
पश्चिमस्या शुतुद्रि (४), याद्यं शतद्वरित्युच्यते । ततः पश्चिमस्या
परुष्णी, सैवेरावतीत्युक्ता यास्ककाले (निरु० ८. २. ५.), एतर्हि
त्वेरावतीति । ततः पश्चिमस्या असिक्की, सैव चन्द्रभागैत्युच्यते ।
ततः पश्चिमस्या पितस्ता । ऐरावती, चन्द्रभागा, पितस्तेति तिसृणां
मासां नीचेः सग्निलनतो याभूदतिप्रमारा मालवदेशीय-कश्यप-
पुरतः पश्चिमस्या दक्षिणाभिमुखी महानदी, सैवेह मरुदृधेति
पञ्चमी (५) । तत एव कश्यपपुरतः प्राक्प्रवाहिता या शुतुद्रि
(शतद्वः) पूर्वं सिद्धं वर्णिता, तस्या एव शतद्रोरुपरिष्ठात् पश्चिम-
पार्श्वतः सङ्गता च प्राचीनतमा आर्जीकीया (६); उरुस्त्रिरेत्य-
प्यस्याः प्राचीनतरं नाम, इयं मेघ विपाडित्युक्ता यास्ककाले
(निरु० ८. १. ५.), विपागा-नामिका चेयं मिदानोम् । ततोऽपि
पश्चिमस्या सुषोमा (७), येयं तद्विशिष्टानामपटेशादिमन्त्राभिनी

सिन्धुसङ्गता । एता एव सप्त नद्यो यावद्भूभागेषु प्रवहन्ति, तावानेवं प्रदेशः सप्तनद इति सप्तसिन्धुरिति वा ख्यायते । सिन्धुश्चेह नदी-पर्यायः । तासु गङ्गायमुने विहाय याः पञ्च नद्यो यावत्सु भूभागेषु प्रवहमानाः सन्ति, स एव पञ्चनद इति, सारस्वतप्रदेश इति चेति सङ्क्षेपः । ऋक्संहिताया मन्त्र मेकं (३. २३. ४.) प्रदर्श्य यदिह वर्णितो ब्रह्मावर्त्तप्रदेशः, ततः परस्तादेष एव प्रदेशः पुण्य-भूरिति परिगण्यते । तथा हि मनुसंहितायाम्—

“कुरुक्षेत्रञ्च मथ्याञ्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मापिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः”—इति (२. १८.) ॥

वर्णित एष सप्तनदप्रदेशः सिन्धोः पूर्वपारस्थः ; एवं सिन्धोः पश्चिमपारस्थोऽपि विद्यतेऽपरः सप्तनदप्रदेशः । स ह्रीदानी सार्या-वर्त्ताद् बहिर्भूतोऽप्यासीत् पुरा आर्यावर्त्तान्तर्गतः । अतएव संहि-ताया मित उत्तरं षष्ठ्या ऋचि तत्स्थाना मपि सप्तानां नदीनां वर्णनं श्रूयते । तथाहि—

“दृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्तुः रसा श्वेत्या त्या ।

त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्वा सरथं याभिरीयसे ॥”

—इत्यस्मिन् मन्त्रे दृष्टामा प्रथमा, सुसर्त्तुः द्वितीया, रसा तृतीया, श्वेती चतुर्थी, कुभा पञ्चमी, गोमती षष्ठी, मेहत्वा युता क्रुमुः सप्तमी । इमाः सर्वा एव सप्त नद्यो मध्यहिमालयोत्पन्नस्य पूर्व पश्चिमाभिमुखगामिनः पञ्चात् दक्षिणप्रवाहिनः समुद्रगत्य सिन्धु-नदस्य पश्चिमस्यां पूर्वदक्षिणाभिमुखं स्थन्त्यन्त्यः सन्त्यन्त्यनामतः । तन्नेदानीं चित्रलदेशतः प्राग् वहमाना पञ्चकोर्-प्रदेशीया तत्रवयधा नद्येव स्यात् ‘दृष्टामा’ ; ‘सुसर्त्तुः’—इति सुवास्तोर्नामान्तरम्, यदद्य स्वादित्युच्यते ; ‘रसा’ त्विहापि पूर्ववर्णितैव (२३ पृ० १६ पं०) ;

‘खेती’ म्यादद्यतन-डेराइम्माइस्खा-प्रदेशतलवाहिनी अर्जुनी ;
 ‘कुभा’=काबुल्, ‘कुमुः’ वर्णु-प्रदेशवाहिनी कुरम् ; ‘गोमती’
 सम्प्रति गोमलिति प्रसिद्धा । एताः लष्टामाद्याः नद्यः सप्तथ
 साक्षात् परम्परया वा सिन्धुसङ्गता एवेति ॥

तदेवं चित्रल्लप्रदेशतः प्राक्, वेलुचिम्यानादित ऊर्ध्वं च यावत्
 पश्चिमोत्तरस्यां य आसीत् सुविस्तीर्णः पुरातन आर्यावर्तायः स एव
 एव पश्चिम-सप्तनदप्रदेश इति वक्तुं युज्यते । किञ्च यथा पूर्वसप्त-
 नदान्तर्गतः पञ्चनदप्रदेशस्तथैव पश्चिमसप्तनदान्तर्गतः (आफगान्)
 पञ्चकोरुप्रदेशोऽपीति । अतो गांधारस्यार्यावर्तास्तर्गतत्वं सुतरां
 सम्भवम् । ततः सङ्गच्छते “गन्धारीणा मिवाविका (ऋ० सं०
 १. १२६. ७.)”—इति मंहितावचनम्, उपपद्यते च “जम्बजिते
 गांधाराय (ऐ० ब्रा० ७. ५. ८.)”—इति ब्राह्मणवचनम्, तथा
 “साख्येयगांधारिभ्याश्च (४. १. १६८.)”—इति पाणिनिवच-
 नञ्च । कुरुराजधृतराष्ट्रपत्नी दुर्योधनादिवहुपुत्रप्रसविनी गांधारी
 तु भारतप्रसिद्धैव । तथा अद्यतनपारस्यराज्यप्राक्प्रान्तवर्त्ती पूर्वमद्र-
 देश इति मते पाण्डुराजपत्नीति प्रसिद्धा माद्री चासीत् पुनः
 भागतीयैव । एवमेव पूर्वमद्र इति पदसिद्ध्यर्थं “मद्रेभ्योऽध्”—
 इति (४. २. १०८.) पाणिनिविधानञ्च सङ्गच्छते, सङ्गच्छते
 चेवं पारस्योत्तरप्रान्तवर्त्तिनोऽद्यतनमिदियानामसाम्राज्यस्योत्तर-
 मद्रत्वेनग्रहण मिति ॥

एतयोः पूर्वापरसप्तनदप्रदेशयोर्मध्ये मध्यहिमवत्समुद्रयोस्वाक्-
 प्रवणः समुद्रान्तः प्राचीनार्यावर्त्तहिधाल्लदतिप्रवणः सीमदण्ड इवैव
 मिथुर्नामैको नदीऽद्यापि राजते ।

तस्यास्य मिथुर्गन्धुत्तरस्या मतिदूरपश्चिमस्याश्चान्यासा सप्ताना

नदीनां विद्यमानतापि श्रूयते ; तदस्यैव नदीसुखूक्तस्य सप्तस्य-
ष्टम्योऋचोः समालोच्यं सप्रणिधानम् । तास्वेका 'जर्णावती',
स्यादेषा कैलाशनिम्नस्थोर्णाप्रदेशीया ; हिरण्मयी, वाजिनीवती,
सीलमावतीत्येता अपि तिस्रः स्युरत्युत्तरस्था एव ; 'एनी' नदी तु
निम्नवेलुवीस्ताने प्रसिद्धैव ; तथा चित्रापि चित्रलप्रदेशत आगत्य
कुभायां मिलिता ; 'ऋजीती' च स्यात् या तत्समीपवाहिनीति ।

एतदुक्तत्रिसप्तनद्यपेक्षया सिन्धोर्नदस्य प्राधान्यं च वर्णितं
तत्रैव सूक्ते प्रथमम् । तद्यथा तत्सूक्तीयप्रथमर्चः परार्द्ध एषः—

"प्र सप्त-सप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सृत्वरौणा मति सिन्धुरोजसा"

अस्यार्थः ।— 'आपः' नद्यः 'सप्त सप्त' भूत्वा 'त्रेधा' त्रिधा
विश्रेण्यः सत्यः 'प्रचक्रमुः' प्रावहन् प्रवहन्ति, अस्मिन्नार्यावत्ते ;
सिन्धोः पूर्वस्यां सप्त, पश्चिमस्यां सप्त, उत्तरस्याञ्च सप्तेति । तासां
'सृत्वरौणां' एकविंशतिसङ्ख्याकानां नदीनाम् 'ओजसा' बलीन
'अति' अतिशयितः एको नदः 'सिन्धुः' ।

तासां त्रिसप्तनदीनां पुत्र इव राजिव च सिन्धुर्वर्णितस्तत्रैव—

"अभि त्वा सिन्धो शिशु सिन्न मातरो

वाश्चा अर्पन्ति पयसेव धेनवः ।

राजिव युध्वा नयसि त्व मित् सिचौ

यदासा मयं प्रवता मिनक्षसि"—इति (४) ।

अस्यार्थः ।— हे 'सिन्धो' ! 'मातरः शिशु' न (इव) इमा
नद्यः 'त्वा अभ्यर्पन्ति' त्वां पयः पाययितुं मिवाभितो गच्छन्ति,
'पयसा' युक्तः 'वाश्चाः धेनवः' सुशब्दकारिण्योऽचिरप्रसूता गाव
इव । अपि 'त्वं' 'युध्वा' युद्धकारी 'राजा इव' इमौ पूर्वापर-
नदीसप्तकौ 'सिचौ' सेनानिवेशाविव 'नयसि इत्' प्रेरयस्येव ;

‘यत्’ यतः ‘आसा प्रवतां’ प्रवहन्तीनां नदीनाम् ‘अग्रम्’ इनक्षसि’ अग्रगा भवसि , अत इति भावः ।

अन्यत्र चात्र मंहितायां त्रिसप्तनदीना अग्रण मस्ति । तद्यथा
—“त्रि’ सप्त मस्त्रा नद्यः”—इति ऋ० सं० १०. ६४. ८ ।

तत्त्वतस्त्वेतस्त्रिसप्तनदीपरिवृतः सिन्धुमध्य एवासीत् पूर्व-
कालिकः आर्यावर्त्तः । अत एवैतरेयके श्रुतम्— “यस्तेजो
ब्रह्मवर्चस मिच्छेत्०—० प्राङ् स इयात् , योऽन्नाद्य मिच्छेत्०—०
दक्षिणा स इयात् , यः सोमपीथ मिच्छेत्०—० उदङ् स इयात्”—
इति (१, २, २.) । प्रागादिदिक्शब्दाय कश्चिदवधि मपेक्षन्ते,
कुतः प्रागित्याद्याकाङ्क्षायाः सर्वत्रोपजायमानत्वात् । तदत्र आर्या-
वर्त्तयिसिन्धु मेव मध्यावधिं मन्यामहे , तस्मात् सिन्धुतः प्रागि-
त्यादिस्वीकारेणैव तेजस्वादिसिद्ध्युपपत्तेः । तथा च सिन्धोः
प्राग्देशेषु सरस्वत्यादित्तीरभूमिषु यज्ञानुष्ठानमाहुत्यश्रुतेस्तेजस्व-
ब्रह्मवर्चस्त्वयोर्लाभः समुपपद्यते ; शतद्रुसिन्धुसङ्गमतो दक्षिणस्यां
हिमप्राचुर्याभावात् तापप्राप्तत्वात् भवत्येव प्रचुरगस्योत्पत्तिः ;
सिन्धुतः पश्चिमस्या सरस्वप्राचुर्यात् तत्र पशुलाभः सम्भाव्य एव ,
शतद्रुसिन्धुसङ्गमादुत्तरस्या मतिर्पेत्यात् शीतप्रभवस्य यस्तीसोमस्य
लाभः शरीरसोमस्य च हृदिर्भवेदेवेति । तदित्य मतिप्राप्तनार्या-
वर्त्तस्यायं सिन्धुमेरुदण्ड इवामीदिति प्रतीयते । इत एव
मकारादेर्हकाराद्युच्चारणकृद्द्वयंवनानार्यैरिदं भूखण्डं सिन्धुस्थान
मिति वक्तव्ये हिन्दुस्तानित्युच्यते ।

किञ्चात्र सिन्धुसङ्गतातिविक्रान्ता यासीन्नदी रवेति विद्युता,
द्वितीयनदीसप्तके तृतीयेति च वर्णिता, सेवासीत् तदानीन्तनार्या-
यामप्युत्तरमीमेति गम्यते । तथा ह्यनुक्रान्त मिदं शौनका-

चायं— ‘किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनी मिन्द्रेण प्रहिता मयुग्मिः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुः, स तान् युग्मान्वाभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे’—इति । तस्यैतस्यैदं सायणकृतं भाष्यम्— “इन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतिर्गोषु बलनान्नो-
ऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीसु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवा मन्वेपणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महतीं नदीं सुतीर्य बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्नन्तरे पणय इदं वृत्तान्तं मव-
गच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवादं मकुर्वन् । तत्र प्रथमतयाद्या अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि, ०—०, द्वितीयचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि”—इति । वस्तुतोऽत्र पणयः=वणिजः, सार्यवाहा इति यावत् ; “पणिर्वणिग् भवतीति (२. ५. ३.) नैरुक्तात् । असुराः=बलवन्तः (निरु० ३. २. २.) । नूनं मेते इह आर्येतरा एव बुद्धान्ते । सरमा देवशुनी दिव्यगुणोपेतास्तत्रामिका सुशिक्षिता कुक्कुरी ; बलपुरीस्था गुहा तु नूनं सार्यशासनादहिःस्था ; तथाचानार्यैरपहृता आर्य-
गावः कुक्कुरीसन्धानेन पुनर्लब्धा इत्येवात्र सारम्, सर्वं मन्यत् राजनैतिकं काव्यम् । तदिदं ऋक्संहिताया दशमे मण्डले १०८ सूक्ते एकादशभिः ऋग्भिर्वर्णितम् । तस्यादिमैषा—

“किं मिच्छन्ती सरमा प्रेद मानङ् दूरे ह्यध्वा जयुरिः पराचैः ।

कास्मे हेतिः का परितक्त्रासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि”

तदित्यं ज्ञायते, या खलु पूर्वं सुवास्तुप्रदेशस्योत्तरसीमेति वर्णिता, सैवेयं प्रचुरोदका प्रभूतवेगा च नदी पुरासीदार्यानार्य-
देशयोरुत्तरसीमरूपेति ।

सैषा 'रसा' ऋक्मंहिताया बहुवर्णिता । तद्यथा ८. ४८. २—

“गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्बिरे दत्वाणि पुरुभोजसः”-इति ।

यथा 'गिरेः' 'रसा' नद्यः 'प्रपिन्बिरे', 'अस्य पुरुभोजसः दत्वाणि' तथैव प्रपिन्बिरे इति तदर्थः । एतेनावगम्यते रसायाः कस्माच्चिद् गिरित एव समुद्भवः । किञ्चेद्वापरमपि वेद्यम् ;— यथा गङ्गेति नदीनामाधारणं नाम, यथा च सरस्वतीत्यपि, तथैव रमेति च । अत एव निरुक्ते यथा गङ्गाशब्दस्य 'गङ्गा गमनात्'-इति निरुक्तिः कृता, यथा च सरस्वतीशब्दस्य 'सरस्वती' सर इत्युदकनाम ; सत्सेद्वहती-इति निरुक्तिः कृता ; तथैव रसाशब्दस्यापि 'रसा नदी, रसतेः शब्दकर्मणः'-इति कृतैव नदीमाधारणबोधिका निरुक्तिः । एवमप्येवमादिषु योगव्यवधार्यैः सर्वत्र विवक्षितः । निरुक्तकृतः प्रदर्शितरसानिरुक्तेस्तस्या नद्याः सदैव शब्दकारित्वज्ञावगम्यते । प्रदर्शितेऽत्र ऋक्मन्त्रे 'रसाः'-इति बहुवचनयुतेस्तद्बहुत्वमपि गम्यते । तथा च यथा हिमवतपृष्ठेषु बह्वो गङ्गाः सन्ति, यथा च मरुधा अपि द्वित्वमिदं पुरस्तादुररीकृतम्, तथैव रसादित्वमपि नूनमङ्गीकार्यम् ; प्रदर्शिते “दृष्टामया (१०. ७५. ६.)”-इति मन्त्रे तस्याः मिथुसङ्गतत्वस्य, अपरत्र समुद्रसङ्गतत्वस्य च स्फुटावगमात् । तद्यथा ऋ० मं० १०. १२१. ४—

“यस्यैमे हिमवन्तो महित्वा, यस्य समुद्रं रसया सह्याहुः ।

यस्यैमाः प्रदियो यस्य वाह, कस्मै देवाय इविषा विधेम”-इति ।

नेतृमन्त्रयुता रसा साधारणनदीपरेति सम्भाव्यते ; बहुवचनान्ततया अनिर्देशात् ; अपि त्वेतस्या रसाया नदीषु प्राधान्यं च गम्यते ; भारतप्रधानयोर्हिमवत्समुद्रयोः समानत्वेनास्यान-

प्रतीतेः । सेयं समुद्रसङ्गता रसा त्वद्यतनार्यावर्त्ततो बहिष्ठा, खोरा-
शान्-राज्यान्तर्गता 'आवेस्ता'-ग्रन्थवर्णिता, 'रंहा' इत्याह विश्व-
कोषकारः । तथा सेयं रसा तदानीन्तनार्यावासस्य पश्चिमसीमेति
च स्यात् पूर्वदर्शित-देवशुनीपणिसंवाद एतद्विषयक एव वेति ।

अंशुमत्याद्यानद्यस्त्वेतदार्यावर्त्तीया एवेत्यत्र किमस्ति वक्तव्यम् ।
“अंशुमती” ऋ० सं० ८. ८६. १३, १४. १५ ऋचो द्रष्टव्याः ।
सैषा यमुनासङ्गता, दृषदतीतः प्राक् स्थिता । “अश्वन्वती” च
ऋ० सं० १०. ५३. ८ । एषा किल घर्घरातः प्रत्यक्, शतद्रुतो
बहुप्राक्, उत्तरतोऽवाग्भवमाना, विनश्यनप्रदेशीया ।

यदिह नदीपरपारगमनं श्रुतम्, तन्नूनं मध्येशियातः समा-
गतानां पूर्वतनार्याणां वच इति शङ्क्यादिपाश्चात्यसिद्धान्तोऽनर्थको
निर्मूलश्च ; स्थानीयार्याणां वच एवेत्युक्त्यैव नद्योपपत्तेः किं महतो
वंशस्तम्बाक्षद्वानुकर्षणेनेति सुधीभिर्विभाव्यम् । ऋ० सं० १.
१०४. १, २, ३ ऋचु वर्णिता शिफानाम नदी तु निपधदेशीयैव
सम्भाव्यते । तत्प्रथमर्चेव निपदनामोक्तेखदर्शनात् । ऋ० सं०
६. २७. ६-ऋग्द्वयश्रुतेः 'हरियूपीया' 'यव्यावती' च नद्यौ
आफगानस्थानीये एव सम्भाव्येते । तत्रच तत्रत्य-'हजारा'-प्रदेशीया
सम्प्रति हरिरुदित्युच्यमाना नद्येव स्यात् वैदिकहरियूपीयेति ।

“पीवानं मेघ मपचन्त वीरा न्युमा अक्षा अनु दीव आसन् ।

हा धेनुं दृहती मप्सा१न्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता”-इति ।

अस्मिन् मन्त्रे (ऋ० सं० १०. २७. १७.) अन्यत्र च यद्
ध्वन्यते अक्षा इति, तदपि स्यात् आफगानुत्तरत्र प्रवहमाना
'अक्षस्' नदीति च सुवचम् ।

श्वेती नद्येव सम्प्रत्यर्जुनीत्युच्यत इत्युक्तं पुरस्तात् (पृ० २८

पं० १), सा हि श्वेतपर्वतान्निर्गतेत्येव तस्यास्ताथा नाम सम्पन्नम् ।
 पाम्नातश्च शतपथे—“प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः
 प्रतीच्योऽन्या.”—इति १४. ६. ८. ८ । ऋक्संहितायां नून
 मेमेवाग्राता “श्वेत्या त्या”—इति १०. ७५. ६ । श्वेतयावरी
 नद्यपि स्यात् तच्छ्वेतगिरिप्रभवैव । तदिदं श्रूयते—“उत स्या
 श्वेतयावरी”—इत्यादि ८. २६. १८ । अपि संहितायां सरयुनदी
 चिः श्रुता (४. १०. १८ ; ५. ५१. ८ ; १०. ६४. ८.) तत्र सर्व-
 त्रैव सिन्धुसङ्गता तक्षशिलानामनगरीतलवाहिन्येव गम्यते । अपि
 यच्छ्रूयते वाजमनेयसंहितायाम्—“काम्पिल्यशसिनी”—इति
 (२३. १८.) शेषा काम्पिल्यनगरी प्रवराध्यायवचनात् दशार्ण-
 प्रदेयतः प्रागिति गम्यते, यद्यापि काम्पिल्येत्येव प्रसिद्धा दक्षिण-
 पाञ्चालस्या । साद्याग्रनगर्यपि तमेकृत्येऽस्ति । बृहदारण्यकोक्तं
 कपिप्रदेयोऽपि (१. ३. १ ; ७. १. ६. ५. १.) तत्तद्विहित एव ।
 इतिहासवर्षिता यक्षु-वक्षु-मीता गीर्वाद्यन्तु आर्यपरिव्राजकविज्ज्ञाता
 अपि नास्मात्पूर्वतनार्याणां निजतनभूमयः । तत्त्वतो या पुनर्नद्यो
 हिमवतःपृष्ठोत्तरभागतः प्रवहमानाः प्राच्यप्रतीच्योदीच्यभूखण्डगताः,
 ताः सर्वा एषान्यदेयीयाः इति भ्रुवम् ; अपि यान् हिमवतःपृष्ठ-
 दक्षिणभागतः प्रवहमानाः प्रागपागमुखखण्डगतास्ताः सर्वा पश्च-
 देयीया एव ; विन्दुसरोमानससरोरायणकुदादयोऽप्यार्यपरिव्राजक-
 परिचिता अपि नाद्यदेयीयाः किं मय्य चिन्तनीय मस्ति ।
 मर्यणावसरन्तु नून मार्यापर्तोयम् । तदाहुः शाय्यायनिनः—
 “मर्यणावस वै नाम कुरुक्षेत्रस्य स्यनाहं सरः स्यन्दते”—इति
 अ० सं० १. ८४. १२ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

अपि श्रूयते मरु एवः (अ० सं० १०. १४. १.)—

“प्रावेपा मा वृहतो मादयन्ति

प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो

विभीदको जागृविर्मह्य मच्छान्”—इति ।

‘प्रावेपाः’ सततकम्पनशीलपत्राः , ‘प्रवातेजाः’ अपरवन-
स्यत्यादिशून्ये बहुवायुयुते प्रान्तरे जनिष्णवः, ‘इरिणे’ इराननाम-
पारस्यदेशे ‘वर्वृतानाः’ अधिकतया वर्त्तमानाः, ‘वृहतः’ विभीदक-
वृक्षाः ‘मा’ मां मादयन्ति । ‘जागृविः’ भक्षयितुर्जागरणहेतुः ,
‘विभीदकः’ कोष्ठस्य मलस्य वायोश्च भेदनकारि, अयं ‘मौजवतः’
मूजवन्नामपर्वतोत्पन्नस्य सोमस्य ‘भक्षः’ भक्ष्योऽयः ‘इव’ ‘मह्यम्’
‘मच्छान्’ छेदयति, मोहयतीति तदर्थः ।

इरिण मित्यस्य यास्केन द्विविधा व्याख्या कृता— ‘इरिण
नृणातेरपार्षं भवति, अपरता अस्मादोषधय इति वा’—इति (८.
१. ८.) । तयोराद्योऽर्थ एवात्र उपपद्यते ; तद्देशीयानां हि
भारतीयानां मित्र पुत्रपौत्रादिष्वपि पितुर्ऋणं न सङ्गमत इति
दर्शनात् । मूजवान् पर्वतसु कैलाशगिरेः पश्चिमस्योऽद्यापि ।

तदेव मृक्संहिताकाले ईरान्-नाम-जनपदस्य चार्थावर्तीयत्वं
तथा मूजवतोऽपीति स्यान्मन्तव्य मिति ।

अथर्वसंहितायाः पञ्चमकाण्डीयचतुर्दशर्चहाविंशतितमसूक्तस्य
तृतीयमन्त्रे परुषनामजनपदस्य, चतुर्थे महावृषप्रदेशस्य , पञ्चम-
सप्तमयोः मूजवत्प्रदेशस्य वह्निकदेशस्यापि, अष्टमे पुनर्महावृषमूज-
वतोः, नवमे पुनरेव वह्नीकस्य , चतुर्दशे त्वन्तिसे अङ्ग-मगध-मूज-
वदु-गन्धारीणां च अरण्ये मस्ति ; परं मुक्ता इमे सर्वे एव जनपदा-
स्तदानीं मासन्ननार्यवासा इति च गम्यतेऽत एव ; न ह्यन्यत्रैषु

तत्रस्थापनं भवति भवेदिति । तद्यथा तच्चतुर्थमन्य एषः—

“गन्धारिभ्यो मूजवङ्गोऽङ्गेभ्यो मगधेभ्यः ।

प्रेथं जम मिष शेवधिं तक्त्रानं परिदक्षसि”—इति ।

न ह्यार्येयास्तव्येषु तक्त्रस्थापनं मिष्टं स्यादाद्यर्वणिकानामार्याणाम्
नन्वेवं पक्षप—(पेशादर) देगस्य गान्धार (कन्दाहार) प्रदेशस्य
पूर्वमुक्तं आर्यावर्तान्तर्गतत्वं किं न विरुध्येत ? अत्र ब्रूमः ;—तयो
रार्यावर्तान्तर्गतत्वेऽपि एतन्मन्त्रदृक्-कालेऽनार्यवासत्वे कोऽस्ति वा
इति, काष्ठमेदात् सर्वसामञ्जस्यं भवेदेवेति । न चैव मध्यमं
संहिताया ऋक्संहितातो विभिन्नकालिकत्वं मन्त्रस्य स्यात्
मन्त्राणां मेव प्रकारकालपार्थक्यस्वीकारात् तदुपपत्तेः । स्वीकृतं
तदस्माभिर्निवृत्तलोचने (ठ पृ०) ‘वस्तुत एक एव वेदः’—इत्यारम्भ
(ठू पृ०) ‘वत्सार एव वेदास्तथीगन्धवाद्याः’—इत्यन्तेन, पुन
(तू पृ०) ‘यास्तेन’—इत्यारम्भ (ते पृ०) ‘पुरा तु बहुकालं मभि
व्याप्य बहुभिर्हविर्बहुभिरेवोच्चावचैरभिप्रायैः प्रणीता बहु
मन्त्राः’—इत्यन्तेन च ।

प्रदर्शितं मूजवङ्गमस्तु ऋक्संहितायां (१०. ३४. १) श्रूय
इति सचम् । परं, न तथापि मूजवङ्गस्यैतस्यार्यावासत्वं मन्त्रस्य मेव
तेन हि तत्रत्यसोमाना भौतर्पमात्रप्रतीतेः । यथाद्यर्वणिक
ज्ञानम्—“उदह् जातो हिमवत स प्राच्यां नीयसे जनम्”—इति
(५. ४. ८), अस्मात् तत्रत्यकुष्ठस्यौतर्पमात्रं गम्यते, न तत्रत्य
सोमस्यानार्याधिकृतत्वन्तु ऐतरेयब्राह्मणेषु सुव्यक्तम् । ए
महाष्टपस्यपि सिद्धान्तः कृत एव । श्वेतपर्वतादपि प्रतीत्य
यद्विकल्पं तु यदार्यावासत्वं प्रतीयते “वह्नीकः प्रातिपीयः शुश्राव”
—इत्यादि (गत० ब्रा० १२. २. ३) श्रुतिः, तस्यापि काष्ठमेद

व्यवस्येव स्त्रीकार्या ; अपिवा तत्कार्याभिजनत्वे तु न कमपि बाधं पश्यामः । अङ्गराज्यस्य चासीत् तदानीं मनार्यत्वं मेव ; कुरुराजदुर्योधनकालत एव तस्याभवदर्यावर्त्तान्तर्गतत्वम् । मगधस्य त्वनार्यवासत्वेन निन्दायूयते । तथाहि (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)—

“किं कृण्वन्ति कीकटेषु गावो

नाशिरं दुर्गे न तपन्ति घर्मम्”—इति ।

निरुक्तकारेण चैतद्व्याख्याया मुक्तम्— “कीकटो नाम देशोऽनार्यनिवासः”—इति (६. ६. ४.) । कीकट एव मगधः ; अस्ति हि स्मृतिवचनम्— “कीकटेषु गया पुण्या , पुण्या नदी पुनपुना । चवनस्याश्रमं पुण्यं पुण्यं राजगृहं वनम्”—इति, गयादयस्तु मगधराज्यान्तर्गता इति प्रसिद्धमेवेति ॥

तत्त्वतो हिमवत्पृष्ठमध्यस्थो मूजवान्नाम नगराजस्तु स्यादार्य-वासीऽनार्यवासो वा , परमासीत् पुराऽऽर्यावर्त्तोत्तरसीमेति तु भन्तव्यमेव । अत एव वाजसनेयिनः समामनन्ति— “एतत् ते रुद्रावसम् , तेन परो मूजवतोऽतीहि”—इति (सं० ३. ६१.) । एतस्यापि यजुषो व्याख्यानं कृतं शतपथे । तथाहि— “अवसेन वा अध्वानं यन्ति , तदेनं सावस मेवान्ववार्जति यत्र यत्रास्य चरणं , तदन्वत्त ह वा अस्य परो मूजवतोऽतीहि”—इति (२. ६. २. १७) । तदेव मन्त्रे रुद्रनाममृत्युदेवताया मूजवतः परपारे गमनप्रार्थनात् आर्यावर्त्तत एव दूरे गमनं प्रार्थितं गम्यते ॥

तदेव मध्यतन पारस्यराज्यपश्चिमोत्तरस्थेशियामाइनरतः प्राक् प्रत्यगनुगङ्गप्रदेशात् , उदक् सिन्धुसागरसङ्गमात् , अवाक् च मूजवतशायमार्यावर्त्तः संहिताकालीन इति निष्पद्यते ॥

आर्याधिकारस्त्वितोऽप्यन्यत्रावस्थित इत्यन्यदेतत् । तद्यथा

(ऋ० सं० ७. १८. १८.)—

“आयदिन्द्रं यमुना तृक्षयश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुपायत् ।

अजासः शिष्यो यच्चवश्च वलि गीर्षाणि जम्बुरश्चरानि”—इति ।

अभ्यार्यः ।— यः ‘इन्द्रः’ सम्नात् ‘प्रात्र’ राज्ये ‘सर्वताता’ सर्वकर्म्मसु ‘भेदं’ राजप्रजयोर्विचारादिवैलक्षण्यं ‘मुपायत्’ प्रमुष्णाति प्रच्छिन्नीकरोति, एवं कृत्वैव भर्षाः प्रजाः ‘आवत्’ अवति, तम् ‘इन्द्रं’ सम्नाजं ‘यमुनाः’, ‘तृक्षयः’, ‘अजासः’, ‘शिष्यः’, ‘यच्चवः’ ‘च’ यामुनप्रदेशादिवासिनः सामन्तराजानः ‘अश्चरानि’ अश्वादिवाहितानि, ‘गीर्षाणि’ गीर्षतः प्रवाहितानि ‘च’ ‘वलिम्’ उपढौकन ‘जम्बुः’ प्रददुरिति ।

अस्या नृचि श्रुताः यामुनादयः सर्व एव जनप्रदाः तदानीन्तनार्यावासतोऽद्यतनादस्मादायावर्त्ततश्च बहिर्भूता एव स्युः । अत्रोभयत्रास्ति च किञ्चिद् विचार्यम् । गङ्गायाः प्रत्यक्षावर्त्तस्थिता एषैव यमुना अस्या नृचि श्रुता, उतान्येति ? अस्मन्मते त्वन्यैव । शिष्यजनपदोऽपि स्याच्चन्द्रभागाप्रभवोर्ध्वगतादन्य एवेति । अपि वा आर्यावर्त्तियावप्येतौ तदानीं करदप्रदेशावेवेत्यपि किं चित्र मिति ॥

अथैतरेयकाले अयं भार्यावर्त्त आसीद् यादृगायतनः, तदपि किञ्चिदवगम्यते एतदुपन्यत एव । तथाहि श्रूयतेऽत्राभिपेक्षप्रकरणे—“प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः०—० दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वेतां राजानः०—० प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो योपाच्यानां०—० उदीच्या दिशि ये के च परेण हिमवतां जगपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्राः०—० ध्रुवायां मध्यमायां प्रति-

हायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सर्वशोभीनराणां
राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते”—इति (८. ३. २.) ।

अत्र, ‘प्राच्यानां राजानः’—इति सामान्येन अवणादवगम्यते न
तदानीं प्राच्यां दिशि प्रवलः कश्चिदासीन्नरपतिः, प्रत्युतासन् क्षुद्र-
राजानो बहव इति । अत एव श्रुत मलैवान्यत्र “प्राच्यो ग्रामता
बहुलाविष्टाः”—इति (३. ४. ६.) । तदानीं प्राग्देशीय-पार्वत्य-
जनपदो य आसीदासंहिताकालात् प्रसिद्धोऽयतन-नयपालादि-
किरातनगरादिकः तत एव सोमवल्लीनां क्रयो विहितश्चात्रैतरेष्वपि—
“प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान मन्त्रीणन्”—इति
(१. ३. १.) । तदेवं पाणिन्यागमतोऽपि हि येषां कान्यकुब्जा-
हिच्छत्रादीनां प्राच्यभूमौ विद्यमानतोपलभ्यते (१. १. ७५.),
एतरेयकाले तु तेषा मासीद्वां ग्रामत्व मेवेति ।

दक्षिणस्यां तदानी मासीदेकं सत्वद्राज्य मेव बलवत्तमम्, तदे-
वेदानीं छत्रपुरित्याख्यायत इति स्यात् । तदेतत् “आदत्त यज्ञं
काशीनां भरतः सत्वता मिव”—इति (शत० ब्रा० १३. ४. ५, २१.)
गाथावचनश्रुतिरेतदैतरेयतोऽपि बहुप्राचीनतरं भरताधिकृतश्चासी-
दिति गम्यते । स्याद् दौष्पन्ति-भरतेन तत् स्थापित मिति तद्व-
श्याश्चिर मेव भरता इत्येवोच्यन्ते, दृष्टञ्चैतदैतरेयेणापि भरताधिकृत
मेवेति । अतएवेहान्यत्र श्रुतम्—“तस्माद्वाप्येतर्हि भरताः सत्वनां
विधिं प्रयन्ति”—इति (२. ४. १.) । अन्यच्च “तस्माद्देदं भरतानां
पशवः सायङ्गोठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति”—इति
(३. २. ६.) । अनयोः श्रुतिवचनयोः ‘आयन्ति’ ‘प्रयन्ति’—
इति वर्त्तमानकालिकाप्रयोगदर्शनात्, ‘इदम्’—इत्यङ्गुल्या निर्देशा-
च्चावगम्यतेऽनेनैतरेयेण स्वयं मपि दृष्टं स्यात्तद्राज्यं भरतवंशीय-

गामनायित मिति । तस्य च दीप्यन्तेर्भरतस्य राज्ञः कीर्तिकथा
बहुप्राचीना इत्येवैतरेयादिषु गाथेति व्यपदिष्टा । तद्यथैतरेये
(८, ४, ८.) “तदप्येते श्लोका अभिगीताः—

हिरण्येन पगीतान् कृष्णाञ्शुक्लदत्तो मृगान् ।

मण्यारे भरतोऽददाच्छतं यद्दानि मम च ।

भरतस्यैव दीप्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ।

यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बह्वगो मा विभजिरे ।

अष्टामानि भरतो दीप्यन्तिर्यमुना मनु ।

गङ्गाया हवन्नेवधात् पञ्चपञ्चागतं हयान् ।

वयस्त्रिगच्छतं राजाग्वान् बध्वाय मेध्यात् ।

दीप्यन्तिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायियत्तरः ।

महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ।

दिवं मर्त्य इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवाः”—इति ।

गतपथेऽप्येव मेव श्रूयते प्रायः— “तदेतद् गाथयाभिगीतम्”
-इत्यादि (१३. ५. ११-१४.) द्रष्टव्यम् ।

प्रतीच्यां दिशि तु नैक मप्यामीत् सुमसृहं राज्यम्, अप्यास
स्तूत्तरभागे पर्वतपादस्यभूमिपाः ‘नीच्याः’ केचनाप्रमिहराजानस्तथा
दक्षिणभागेऽप्यथाः केचन, मध्यभागे त्वरण्यभूमय एवेत्युक्तं मिह
मीच्याना मपाच्याना मिति । इद्वैवान्यत्र श्रूयते “प्रत्यच्चि दीर्घा-
रण्यानि मयन्ति”—इति (१. ४. ६.), “प्रतीच्योऽप्यापो बहवः
स्यन्दन्ते”—इति (१. २. १.) च ।

उदीच्यां तु हिमवत्पृष्ठदण्डस्योत्तरे भागे आर्यावर्त्ताद् यद्दि-
विद्यमानावपि आर्यमित्वजनपदादिमो उत्तरमद्रः उत्तरकुक्षयेति
श्रूयते । एवं हि गम्यते— यथैव हिमवतो दक्षिणभुभागोऽप्य

आर्यावर्त्तो मद्रदेश-कुरुदेशाभ्या मासीत्तदानीं द्विधा विभक्तः ,
तथैव हिमवत उत्तरभूभागश्च स मद्रदेश-कुरुदेशाभ्या मासीत् पुरा
द्विधैव विभक्त इति । आर्यावर्त्तीयमद्रदेशादुत्तर इति उत्तरमद्र
इत्युच्यते सः , आर्यावर्त्तीयकुरुदेशादुत्तर इति उत्तरकुरुश्चेति ।
आर्यावर्त्तीयप्रत्यन्तदेशेभ्यः परस्तात् ये देशा महादेशा वा सन्ति, न
तेषु मन्वाद्युक्तार्यानार्यनामादिसम्भव इत्युक्तं पुरस्तात् (१७ पृ०
१६ पं०) । तथा च तद्देशवासिना मार्यत्व मनार्यत्वं वा नैव
विचार्य मस्ति ; परमुत्तरकुरुदेशस्य नैसर्गिकसौन्दर्यस्वास्थ्यकरत्वा-
दितः , तद्देशवासिनाश्च शान्तिप्रियत्व-तपःपरायणत्वादिदेवस्वभाव-
दर्शनात्, पुण्यमयत्वं देवक्षेत्रत्व मजेयत्वञ्च । तथाहि ऐतरेयकम्--
“देवक्षेत्रं वै तन्न वैतन्मर्त्यो जेतु मर्हति”-इति (८, ४, ८.) ।
तेषां शान्तिप्रियत्वादिस्वभाव एवाजेयत्वे हेतुः प्रबलः । तदुक्तं
‘महाभारतीय-सभापर्वणि चार्जुनदिग्विजये—

“तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषिकल्पां-
स्तथा सर्वान् ददर्श कुरुनन्दनः ॥ × × × ॥ तत एवं महा-
वीर्यं महाकाया महाबलाः । चारपालाः समासाद्य हृष्टा वचन्
मब्रुवन् ॥ पार्थ ! नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन । उपा-
वर्त्तस्व कल्याण पथ्याप्त मिद मच्युत ॥ × × × ॥ न चापि
किञ्चिज्जेतव्य मर्जुनात् प्रदृश्यते । उत्तराः कुरुवो ह्येते नात्र
युद्धं प्रवर्त्तते ॥ × × × ॥ अथेह पुरुषव्याघ्र ! किञ्चिदन्य-
च्चिकीर्षसि । तत् प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात् तत्र भारत ॥
ततस्तानब्रवीद्राजब्रजुनः प्रहसन्निव । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि
धर्मराजस्य धीमतः ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मन्यसे ।
युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम् ॥ ततो दिव्यानि

वस्तुषि दिव्यान्याभरणानि च । चीमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते
प्रददुः करम्”-इति २८ अ० ४-१६ श्लो० । तदिदं महानगरं
सम्प्रति तीव्रदित्युच्यते, स्थौल्यवदिति तदर्थः, एतद्देशीया हि
प्रायशः स्थूलनासिकोदरजङ्घा भवन्ति ।

अस्ति चान्यं कुरुपर्यः ; स नूनं मेरुमन्निहितः, ‘ग्रान्तपितृवर्ग’-
प्रभृति ‘सुवीर्य’-देशान्तः, योऽयं मध्यतन-सेष्टपिटर्स्वर्गादिसाङ्ग-
वीरियान्तः । तस्य स्वर्गत्वेन वर्णनञ्च महाभारतरामायणादौ
बहुत्र । तद्यथा महाभारतीयानुगामनपर्वणि— “अहो मह
शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरुन् पुष्टानय-
वाप्यमगवतोम्”-इति (५४. १६) । पुनस्तत्रैव— “नैवेष्टिकं सर्व-
गुणोपपन्नं ददाति यै यमु नरो हिजाय । स्वाध्यायचारित्र्य-
गुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुपूतरेषु”-इति (५७. ३३.) ।

अथ यदिह ‘मध्यमायां दिशि’-इति, ततो गम्यते कुरुपञ्चा-
नादयश्चत्वार एवेते प्रदेशा स्तदानीं मासन् मध्यदेशाः, आर्या-
वर्त्तस्य मध्यभूभागा इति यावत् । तत्र च यच्छ्रुतो वणो
देशः, स एव स्यात् महाभारतादिप्रसिद्धः ‘शिविः’ । किञ्च य
एते ‘ध्रुवाया प्रतिठायाम्’ इति हे पदे तद्विवेचने श्रूयते, ततो
ज्जायते चात्रैव मध्यार्यावर्त्तं तदानीन्तनमम्राजा मासीद्राज-
धानीति । एवञ्च कुरु-पञ्चान-शिवि-मौवीर्यप्रदेशात्मकमध्यदेशत
एवात्र प्राच्यादयो दिगोऽभीष्टा इत्यपि नानवगतम् ॥

तदेव मैतरेयकामे हिमवद्दक्षिणपार्श्वेनिग्राह्यं किरातजाति-
निवृत्तनं किरातनगरं भेषमीत् आर्यावर्त्तस्यास्य पूर्यप्रत्यस्तः, दक्षि-
णस्यां भरतवंशीयाधिकृतं संत्यद्राज्यं मय्यासीदार्यावर्त्तान्तर्गतम्,
पश्चिमस्यां गिरिनिरिन्द्रीग्राममीमानां प्राचुर्यवर्णनात् गान्धार-

देशादिभ्यः परस्तादप्यासीदार्यावास इति गम्यते, उत्तरस्यान्तूत्तर-
 कुरुणा मजेयत्वेन वर्णनात् ततोऽर्वागैवासीदार्यावर्त्तोत्तरसीमेति च
 प्रतीयत एवेति । एकत्र चात्र श्रुतम्—“त एतेऽन्धाः पुण्ड्राः शवराः
 पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या बहवो भवन्तीति” (७. ३. ६) ।
 तत्र ‘एते’-इति इदं शब्दव्यवहारादैतरेयकालेऽप्यासन्निमा जातय
 इति, ‘उदन्त्याः’-इत्युक्ते प्रत्यन्तवासीनोऽनार्या इति च गम्यते ।
 तथाचैषां देशाना मनार्यभूत्वाभिधानादेषा मन्तःस्थिताः प्रदेशा
 एवासन् तदानी मनार्यभूमय इति सुवचम् । अन्धजातयोऽधुना
 दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धा, पुण्ड्र इति त्विदानीं ‘दीनाजपुर’-इति प्रह-
 तच्चानुसन्धिस्तवो वदन्ति, एवं शवरपुलिन्दमूतिवाः विन्ध्यगिरि-
 वासिनो म्लेच्छजातिविशेषास्त्वद्यापि प्रायः प्रसिद्धा एव । तदेवं
 न तदाप्येष आर्यावर्त्तः प्राच्या मतिविस्तृत इत्येवास्माकम् ॥

अथ श्रूयते ह्येतद् विदेघमाथवाख्यानं शतपथे १ का० ३ प्र०
 ३ ब्रा० १०-१६ क० “विदेघो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे
 बभार ०—० स इमाः सर्वा नदीरति ददाह सदानीरेत्युत्तराद्
 गिरेर्निर्द्धारति तां ह वै नातिददाह, तां ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा
 न तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं बहवो
 ब्राह्मणास्तद्वाक्षेत्तरमिवास स्त्रावितर मिवास्त्रदित मग्निना वैश्वा-
 नरेणेति । तदु हैतर्हि क्षेत्तरमिव ०—० सैषाप्येतर्हि कोशल-
 विदेहानां मर्यादा, ते हि माथवाः ०—० स मे सुखान्निरपादीति”
 -इति । एतस्मादाख्यानात् व्यक्तमभिगम्यते, विदेहनामसैथिल-
 जनपदस्यानतिप्राचीनार्यभूत्वम् । परं न तदापि दक्षिणमगधस्यार्या-
 वर्त्तत्वं सम्पन्नं मन्यामहे वयम् ; अनतिप्राचीनपातञ्जलमहाभाष्य-
 वर्णितार्यावर्त्तलक्षणतोपि दक्षिणमगधात् प्रत्यगैवार्यावर्त्तत्वप्रतीतिः ।

अपीह शतपथे (१२. ८. ३. ३.) “वह्निक. प्रातिपीथः शुश्राव”-इति अवणात् पश्चिमस्या तावदप्यामीदृ वाह्नीकस्यार्थावर्त्तत्व मिति च स्वीकार्यम् । पाणिन्यागमेऽपि आयुधजीविवाचि-पश्नादिगणे पठितो वह्नीक. (पा० सू० ५. ३. ११७.) । “कम्बोजाक्षुक्”-इति (पा० सू० ४. १. १७५.) कम्बोजग्रहणञ्च दृश्यते । तत्र मिन्वादिगणेऽपि पठितः कम्बोजः (पा० सू० ४. ३. ११८.) । गणपाठोऽपि पाणिनिनैव कृत इति सिद्धान्तितं भगवता पतञ्जलिना (१. १. ३४.) । महाभारतेऽपि वर्णितो कम्बोजवाह्नीकौ (द्रौ० प० ११७, १५५. अ०) ।

अथ भगवता यास्केनापि “कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा या ; कम्बलः कमनीयो भवति”-इति कम्बोजशब्दे निष्क्रान्ताः (२. १. ४.) । “प्रकृतय एवेकेषु भाष्यन्ते विकृतय एवेकेषु”-इत्याद्युक्ता तदुदाहरणाय मोक्षं चेत्-“श्वतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ०—० विकार मम्यार्थेषु भाष्यन्ते श्व इति ; दाति-नवनाथं प्राच्येषु, दात सुदीच्येषु”-इति (२. १. ३, ४.) । पातञ्जले महाभाष्ये पल्लवाया मप्येव मेव ।

अपि तत्र पातञ्जले आर्यावर्त्तस्यास्य चतुष्क्रीमनिर्दूषणं मिथं कृतम् ।—“कः पुनरायावर्त्तः ? प्रागादर्गात्, प्रत्यक् कालकथनात् दक्षिणेन हिमवन्तम्, उत्तरेण पारिषादम्”-इति (२. ४. १०.) । अत्राह तट्टीकाकारः कैयटः—“आदर्गादयः पर्वतविशेषाः”-इत्येव । “जनयदतदयश्चोष (या० सू०-४. २. १२५.)”-इतिसुवस्योदाहरणभूतं यदिद मादर्गक इति पदं लभ्यते, इतो ज्ञायते अस्यादर्गनामा कथित् सीमपर्वत इति । सोऽय मादर्गः स्यादक्षनपर्वतः ; तत्पदनिर्दूकितस्याथैवावगते । न चेदानीं

सुलैमानित्युच्यते । स हि शतपथब्राह्मणश्रुतश्वेतगिरेरेव दक्षि-
णांशः । एवञ्च पतञ्जलिकालेऽपि स एव श्वेतगिरिरेवासीदार्या-
वर्त्तस्य पश्चिमसीमेत्यनुमानं मपि न स्यादसङ्गतम् । तदानीन्त-
नार्यावर्त्तस्य पूर्वसीमभूतं कालकवनं तु स्यात् धर्मारण्यतः प्राग्-
विव्यमानं दक्षिणमगधस्य प्रत्यक् स्थितं वकासुर-(वक्सर)-प्रदेशीयं
ताडकवनम् । पुरासीत् तद्धि कालयवनाश्रितम् ; तत्रभृत्येव तस्य
कालवनं कालकवनं वेति च नाम सम्पन्नम् । हरिवंशोल्लिखितस्य
विष्णुपुराणोक्तस्य च (५. २३. ५.) तस्य कालयवनस्य मगध-
राजजरासिन्धुमित्वेन वर्णनात् कालवनमगधयोः सामीप्यानुमानं
स्याच्च सङ्गतम् । अत एव प्राच्यमगधस्य अनार्यवासत्वेनोक्तेखोऽपि
तस्यैतस्य पतञ्जलेः सङ्गच्छते । तथाहि— “हन्मतिः सुराद्रेषु ,
रंहतिः प्राच्यमगधेषु ; गमि मेव त्वार्याः प्रयुञ्जते”—इति
(म० भा० पश्यशा०) । तदेवं तदापि सौराष्ट्रजनपदस्य , तथे-
दानीं पटनेत्यादिप्रसिद्धानां प्राच्यमगधीयकुसुमपुरादीनाञ्च आर्या-
वर्त्तसीमतो वहिःस्थितिरासीदित्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपीति ।

अथात्र भगवान् मनुस्वाह— “आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा
समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्त्तं विदुर्वुधाः”
—इति (२. २२.) । ‘तयोः गिर्योः’ पूर्वोपात्तयोः हिमवद्विन्ध्ययोः ।
तदित्यं पूर्वापरसमुद्रव्याप्येष्ट देशो मनोः सम्मतः । तत्र पूर्वः स्यात्
गङ्गासागरसङ्गमः , अपरस्तु सिन्धुसागरसङ्गमः । स एष आर्यावर्त्तः
ब्रह्मावर्त्तप्रदेशो ब्रह्मर्षिदेशो मध्यदेशो यज्ञिय देशश्चेति चतुर्विधत्वेन
वर्णितस्तेन तत्रान्तभूमीनां स्तेच्छभूत्वमुररीकृतञ्च । तद्यथा —

“सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याञ्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
 एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्राह्मावर्त्तादनन्तरः ॥
 हिमवद्भिन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनगनादपि ।
 प्रत्यगैव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥
 कृष्णसारसु चरति सृगो यत्र स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्तेच्छदेशस्त्वतः परः—इति
 (म० २२० १७, १८, २१, २३श्लो०) ।

अत्र हि ब्रह्मावर्त्त-ब्रह्मर्षि-मध्यदेशासु ‘यज्ञियाः’ यज्ञकार्याङ्ग-
 भूमय एव, तत्र कास्ति विचारणा; निर्दिष्टेभ्य एभ्यो वहिरपि
 आर्यावर्त्तान्तर्गताः सिन्धुसौवीरकाश्यादयो देशा अपि यज्ञानुष्ठानाङ्ग-
 भूमय इति ‘यज्ञियदेशाः’ उच्यन्ते । एतस्माच्चार्यावर्त्ताद् वहिःस्थिताः
 “किराता यस्यान्ते, पश्चिमे यवनाः स्मृताः । आन्ध्रा दक्षिणतो
 वीर । तुरस्कास्वपि चोत्तरं”—इति (वा० पु० १३. ४०), एव-
 मादिकाः खोरागान-तुरस्क-पूर्ववह्नोरारवह्नान्ध्रप्रदेशादयोऽस्वार्या-
 तर्त्तस्य प्रान्तभूमयः सर्वाः एव स्तेच्छदेशाः ; किच्चार्यावर्त्तान्तर्गता
 दक्षिणवह्नाङ्गप्राच्यमगधादयोऽपि कृष्णसारसृगहीनत्वेनायज्ञियत्वात्
 स्तेच्छदेशा एव ।

तत्त्वतस्तु “तयोरेवान्तर गिर्याः”—इति मनूक्तेः पूर्वस्था यावत्त्वेव
 विन्ध्यगिरेः प्रसृतिस्तावान्नैव यज्ञिय आर्यावर्त्ताः स्वीकार्यः, ततो
 वहिरार्यावर्त्तत्वेऽपि न त्वद्भि यज्ञियत्व मिति स्तेच्छभूत्व मेव । अतः
 एवाङ्गउङ्गकनिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च गमननिषेधः मङ्गच्छते ;
 सूचितगत्वेतरात्र मनुनैव “एतान् हिजातयो देवान् मन्थयेन्
 प्रयग्रतः”—इति (२. २४.) । ‘एतान्’ ब्रह्मावर्त्तादीनित्यर्थः ।
 तथेषु देशेषु पुन नामन् ब्राह्मणा इति प्रवादोऽप्युपपद्येत । एत-

ह्यपि प्राच्यमगधेषु पटनाप्रभृतिषु, अङ्गप्रदेशेषु भागलपुरादिषु चान्यत आगताः शाकलद्वीपिब्राह्मणाः, तथा वज्रेश्वर कान्यकुब्जा-
दागता एव ब्राह्मणा राठि-वारेन्द्र-वैदिका इति ख्याता वसन्ति,
कलिङ्गसीराद्वयोरप्येवम् ।

कलिङ्गप्रदेशागम्यत्वं तु पाणिनिसूत्र-तदवार्त्तिक-तन्महा-
भाष्येभ्यश्चावगम्यते । तथाहि — अस्ति पाणिनिरेकं सूत्रं “परोक्षे
लिट्”—इति (३. २. ११४), अत्र चास्ति कात्यायनवार्त्तिक
मिदम्— “अत्यन्तापङ्गवे च”—इति, लिट् वक्तव्य इति शेषः, उदा-
हरणञ्चास्य दर्शितं पतञ्जलिना—“नो कलिङ्गान् जगाम”—इति
विहृतं च तत् कैयटेन — “न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपङ्गवो यावत्
तद्देशगमनादेरपि”—इत्यादि । एष च कलिङ्गप्रदेशोऽद्यप्यार्या-
वर्त्ताद्वहिरेव संस्थितो मेदिनीपुरादारभ्य तैलङ्गदेशान्तं यावद्
विस्तृतः । पुरा आसीदय सुत्कलिङ्ग-मध्यकलिङ्ग-कलिङ्गेति
त्रिधा विभक्त इति त्रिकलिङ्गनामा । त्रैलिङ्गनाम तु तत एव
संमुद्भूतम्, अप्युत्कलिङ्गनामत एवोत्कलनामप्रसिद्धिरित्याहुरैतिहा-
सिकाः । अतएव श्रीक्षेत्रे वर्णविचाराभावस्तद्दोषनिवृत्तये चोत्त-
रत्र समये केनचिदुत्कलखण्डप्रणयनञ्चेति सम्भाव्यते ।

अथामरमिहोऽपि प्राच्योद्विच्यमध्यस्त्रेच्छेति चतुर्विभक्त मार्या-
वर्त्तदेशसंस्थान मस्त्रोक्तवत् । तद्यथा— “आर्यावर्त्तः पुण्यभूमि-
र्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः”—इति (२. १. ८.) । तत्र “शरा-
वत्यास्तु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः इति (२. १. ६, ७.) ।
प्राक्सहितो दक्षिणो देशः ‘प्राग्दक्षिणः’, एवं पश्चिमसहित
उत्तरदेशः ‘पश्चिमोत्तरः’, अन्तं प्रति गतः ‘प्रत्यन्तः’ सीमान्त-

प्रदेश इति तदर्थः । तदित्य ममरसिंहकाले 'गरावती'-नाम-
नद्येवासीत् प्राच्योदीच्ययोः सीमेति गम्यते । अत एवोक्तं
काशिकावृत्तौ (पा० सू० १. १. ७५.)—

“प्रागुदच्चौ विभजते हंमः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दमिदमर्थं मा नः पातु गरावती”—इति ।

अथात्र युरोपीयभ्रातरः केचन सम्भवदन्ते । श्रूयते हि ऋक्-
संहितायाम्— “अनु प्रव्रम्योकमो हुवे”—इति (१. ३०. ८.),
तेनावगम्यते मारस्वतप्रदेशीयार्याणां मादिपुरुषाणां वाम आसीत्
पुरा कचिदन्यत्रैवेति । तच्चार्याणां मादिनिकेतन मस्त्वैवामिया-
खण्डस्य मध्यभागस्थितयोर्वेत्सुर्त्ताग्मुग्ताग्वर्तयोः पश्चिमपार्श्व-
गताधित्यका भूमिः, तत एव भारतीयाः पारसिकाः गर्मण्यादयश्च
विकीर्णा भारतादिष्विति ।

यय मत्र धूमः ;—भारतीयपारसिकगर्मण्यादीनां मार्यमूलत्वे-
नैकजातिप्रभवत्वन्तु स्यात् स्वीकार्यम् , किन्त्विषोपनिवेगिका वयं
मिति नैव मन्तव्य मस्माकम् ; स्वदेशस्वत्वहान्यादिदोषत्रयप्रसङ्गात्,
तेषां तन्मतपोषकप्रमाणहेतूनां मतिदोषस्याधेति ।

ते त्रयो दोषाः खल्वेते—नैव देशोऽस्माकं पैष्टकोऽपि तु यथा-
भयद्वयनानां अधिकृतोऽद्य चेन्नण्डीयानाम् , तथैव पुरास्त्रपूषे-
पुरुषैरवत्याननार्यान् विजित्य घनाद् गृहीत इति । एतेनास्मिन्
देशेऽस्माकं मूलस्वत्वं कदापि नास्ति , प्रत्युत यथा पूर्वं यवनानां
जयलब्धं स्वत्वं सम्पद्य मद्य चेन्नण्डीयानाम् , तथैवैकदास्माकं मपि
वभूवेत्येवेति प्रथमो दोषः । तदनु सम्पद्यत एवास्माकं यहुद्यादीनां
मिषोपनिवेशाभित्व मिति 'द्वितीयो' दोषः । भार्यानुरोधतः

स्वावासकण्टकभूतानां मेतद्देशीयमूलस्वत्ववत्ता मनार्याणां सुच्छेदन-
 चेति तृतीयः । यदि हि तेषां तन्मत मस्माकं मृत मित्यभिमतं
 स्यात् , तर्ह्येते त्रयोऽपि दोषा गलेकुठारन्यायेन मन्तव्या एव स्युः ।
 न च तथा । प्रत्युत दृश्यते हि न कश्चित् स्वावासभूमेश्चतुर्द्वुल-
 भूमिस्वत्वे मपि त्यक्तुं सुत्सहते, तद्वय मिहार्यावर्त्ते चिर मासृष्टे-
 र्निवसन्तोऽपि तद्विरुद्धप्रवलप्रमाण मन्तरा कथङ्कारं नाम पैतृकं
 स्वत्व सुत्सृजन्तोऽत्र दोषभावं क्षमामहे ? अपि राजशासनतोऽन्नाभा-
 वादितो विपुलार्थार्जनसृष्टहासन्ताडनादितो वा ये केचनार्या
 अनार्याश्च स्वदेशाद् वहिर्भूता औपनिवेशिकत्व मापन्ना आपद्यन्ते
 वाद्यापि, अस्तु तेषां तथात्व मदोषाय ; अतथाविधाना मस्माकं विषये
 तेषां तथाविधजल्पनं कथं न नो हृदयं व्यथयेत् ? एवं दुर्वलानां
 माद्यानार्याणां प्राणादिसम्पीडनेनैवास्मत्पूर्वपुरुषा इह वास्तुस्थान
 मालेभिर इत्यनृत मपि यद्युतायेत, तर्ह्येष तत्कलङ्कप्रवादः कथं न
 भवेद् दोषायेति च हृदयवद्भिः सुधीभिरेवाकलनीयम् ॥

सन्ति चात्र तेषां तन्मतपोपका येऽष्टावनुमानहेतवो लिखिताः,
 तेष्वेकोऽपि न विचारसह इत्यस्माकम् । तद्यथा—

(१) 'एशियाखण्डतः प्रोपिता एवार्याः कालेन सर्वत्र यूरोप-
 खण्डादौ वभुवुः कृतवास्तव्याः'—इत्येव मस्येकः प्रवादः , अतोऽव-
 गम्यते नून मासीदार्याणां मादिवासः प्रथम मेशियाखण्डमध्य-
 भूभाग इति तेषां तथाविधानुमानस्याद्यहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूसः—
 जागर्त्तुं स प्रवादस्तेन किम् , तथा स्वीकारेऽपि न भवेदस्माकं
 भूस्वत्वनाशः ; आर्यावर्त्तस्यास्य चैशियाखण्डीयभूभागत्वात्,—
 निरवसिताश्चास्माद् विश्वामित्रर्षिपुत्रादयः । तथाहि—“त एतेऽन्ना
 पुण्ड्राः शवराः पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्व-
 ७

मित्रा दस्यूना भूयिष्ठः”-इति ऐ० ब्रा० ७. ३. ६ । अत एव त्वग्दोषदुष्टा भर्तृपरित्यक्ता अत्रिस्तुता विदुष्यपानैव श्रीकदेगीया अपेनो देवतेति सम्भाव्यते । तदत्र ऋ० सं० ८. ८१ सूक्तव्याख्यान-परं गाव्यायनब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

(२) भारतीयपारसिकेऽलङ्गीयादीना विभिन्नजातित्वेऽपि भाषामौसादृश्यं दरीदृश्यते , विशेषतः सर्वास्तेष्वभाषासु गीतर्तु-नामैकविधमेव प्रायः , तस्माच्चावगम्यते सर्वेषां मेघेषां मेकवङ्ग-प्रभवत्वं गीतप्रधानत्वमित्वच्चेति तेषां तादृशानुमानप्रवृत्तौ द्वितीय-हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— अस्तेषां मेकवङ्गप्रभवत्वम् , अपि स्वीकार्यं च स्यात् पुरासीदेषां सर्वेषां मेघं हिमप्रधानैकदेशवासि-त्वञ्च ; तेन किम् ? गीतप्रधाने तस्मिन् सुवासुप्रदेशे हि तेषां मुक्त-सर्वजातिमूलार्थाणां वासस्वीकारेऽपि किं नेतव्योपपद्यते ? उप-पद्यत इति चेत् कृतकल्पनाकल्पितसुदूरजन्मजल्पनयेति । अपि पार-सिकावेस्ताग्रन्यस्य ‘विन्दिदाद्’-प्रकरणीयाद्याध्याये ‘हरख् इति’-नामकस्यैकस्याभ्युदयगालिनो नगरस्य यद् वर्णनं दृश्यते , तद्धून-मितस्य सारस्वतप्रदेशस्यैव ; ‘सरस्वती’-गच्छस्यैव हि पारसिक-भाषाया ‘हरख् इति’-व्यवहारः सर्वसम्मतः , सिद्धान्तितस्तथा क्लार्कमहोदयेनापि (१८६२ ख्रि. सु. व्या. ५६-५८ पृ०) ।

(३) तत्रैव ‘अवेस्ता’-ग्रन्थस्य ‘विन्दिदाद्’-प्रकरणे देशवर्णनप्रसङ्गे ‘ऐर्यनम्वेजो’-नामा कयिज्जनपदोऽपि वर्णितो दृश्यते । हिमर्तु-प्रधानश्च स इति चोन्निष्ठितं तत्र । स एष जनपदः पारसिकाना-मादिशास्तव्यः स्यात् , स्वीक्रियते च तथा तैः पारसिकैः । भारतीयपारसिकयोर्वदनमण्डलमारुप्यात् भाषामादृश्यात् , अग्नि-पूजकत्वसाम्याच्चैकप्रभवत्वं व्यज्यत एवेति सर्वमूलार्थाणां मेघा-

वासभूमिः स्यात् स 'ऐर्यनम्वेजो' जनपद इति तत्र तृतीय-
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— अस्तु पारसिकानां मार्यवंशसमुत्पन्न-
त्वेनास्मद्भाष्यत्वम्, स्याच्च स्त्रीकार्यं तेषां मादिपुरुषाणां मैर्यनम्-
वेजोवासित्वम् ; न तथाप्यस्माकं तद्देशमूलत्वं भवेदुररीकार्यम् ;
राजाज्ञादिभिरस्मद्देशतो विताडितानां तदादिपुरुषमात्राणां तथात्व-
सम्भवात् । एकवंशप्रभवानां मपि हि पूर्वपुरुषाणां नानाहेतुतो
नानादेशवासित्वं सम्भवत्येव, सम्भवति च तत्र केषाञ्चित् स्वदेश-
वासित्वं मपीति सुवच मेव । अपि वा राजतरङ्गिणीवर्णितः 'आर्या-
णक'-देश एव 'ऐर्यनम्वेजो'-इति पारसिकनामभागासीत्,
स च स्यात् केषाञ्चिदार्याणां वासभूमिः, पारसिकानाञ्चैषां
तेभ्य एवोत्पत्तिः स्त्रीकार्येति सर्वं भवदातम् । स च देशः काश्मीरा-
दुत्तरो हिमप्रधानोऽप्यार्यावर्तान्तर्गत एव । तथाहि—

“तुषारवर्षे बहूलैस्तमकाण्डनिपातिभिः ।

आर्याणकाभिधे देशे विपन्नं केचिदूचिरे”—इति (४, ३६७.) ।

वस्तुतस्तु ऐर्यनम्वेजोनाम नगरं नाद्य कचिदपि केनाप्युप-
लभ्यते, पुरा क्तासीत् तस्य विद्यमानतेत्यपि नाद्य यावत् सुनिर्णी-
तम् ; तदलं खपुष्पपर्यालोचनयेति ।

• (४) अस्ति चैव मपि प्रवादः— ग्रीकरोमकजाति-पूर्वपुरुषाः
पूर्वोत्तरदेशतः प्रेषिता इताल्यादौ न्यवात्सुरिति । स एष प्रवाद-
स्तदैव सङ्गच्छेत, यदि नामासियाखण्डस्य मध्यभूमिरेव तेषां माद्या-
र्याणां निकेतनं मन्येतेति तत्र चतुर्थहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—
पूर्ववर्णितः सुवास्वादिप्रदेशोऽपीताल्यादिभ्यः किञ्चिदुत्तरपूर्वगत
एवेत्यतस्तत्प्रवादीपपत्तिरुभयत्र समानैवेति ।

(५) हिमालयश्चोत्तरभागस्य पवित्रतमत्वेन लोकातीतमहिमा-

नितत्वेन स्वर्गरूपत्वेन चेदानीन्तनानां भार्याणां स्वीकारात् तादृग-
स्थानस्यैतदादिपुरुषाणां वामभूत्वं सम्भाव्यत इति तत्र पञ्चमहेतुवर्ण-
नम् । अत्र ब्रूमः— हिमवद्दक्षिणभागस्या आर्याः तपस्साधनादिकं
चिकीर्षवधिर मेव हिमवदुत्तरभाग गत्वा कृतकृत्या भवन्ति, इत
एव तस्य प्रविशतमत्वेन वर्णनम् ; न त्वादिपितृवासनिबन्धन मिति ।
ल्लोकातीतमहिमान्वितत्वन्तु उत्तराणां कुरुषा मर्जयत्वादियवणत
एव । हिमवद्वृष्टस्य स्वर्गरूपत्व त् पौराणिकम् , उत्तरगद्दमात्रं
तद्बीजम् । तदिदं स्फुटं प्रतिपादयिष्यामोऽष्टमे , इह चोत्तरत्र
किञ्चिदिति ।

(६) श्रूयते हि कौपीतकब्राह्मणे — “उदीच्यां दिशि प्रज्ञात-
तरा वागुद्यते, उदन्न उ एव यन्ति वाचं गिञ्चितुं , यो वा तत
आगच्छति , तस्य वा शश्रूपन्ति इति ह स्माहेया हि वाचो दिक्
प्रज्ञाता”-इति (१. ७. ६.) । तदेवं कौपीतकब्राह्मणमन्य-
प्रवक्तुराचार्यस्य हिमवद्दक्षिणवृष्टस्यत्वेऽपि तदादिपुरुषाणां हिम-
वदुत्तरवृष्टनामित्वेनैषोत्तरदिक्भुतिः महच्छत इति तत्र पञ्च-
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— ऐतरेये च ब्राह्मणे समाम्नातेतदर्थिका
श्रुतिः ; ऐतरेयकाले कुरुपञ्चालगिविभीवीराणां मध्यदेशत्वं पूर्वं
वर्णितम् (४२ पृ०) । मध्यदेशापेक्षयोद्याननगरस्योत्तरत्वं सर्व-
शक्तुमङ्गिर्मन्तव्य मेव । एष एवोद्यानदेशो राजतरङ्गिण्या मुञ्जा-
नक इत्युक्त ; तस्यास्य विशानिवासत्वेन सुतिरन्यत्रापि । स एष
काश्मीरसमिहित उद्याननामजनपदोऽवेष्टो विद्यानिलय इति कथं
धावेम हिमवतोऽप्युत्तर मिति ।

(७) श्रूयते हि — “तौकं पुष्ये म तनयं गतं हिमाः”-इति
(ऋ० मं० १. ६. ८४.) आशीर्मेन्व. । तदत्र विवेचनीयम् ,

हिमर्त्तुतोऽब्दपरिगणनं तु तत्रैवोपपद्येत, यत्र प्रदेशे हिमप्रपात-
स्यातिशयं विद्यते सदेव; नात्र तथोपलभ्यते; अपि त्वासिधा-
सध्यभूभागस्थो वेलुर्ताग्मुश्तागपर्वतयोरन्तरालप्रदेशस्तु नूनं तादृश
इति तेषां तत्र प्रबलित्यं हेतुः सप्तमः । अत्र ब्रूमः— “यदि हि
हिमर्त्तुवाचिहिमशब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् हिमशब्दस्याब्दवाचि-
त्वेन व्यवहाराद्वा स्यादस्मत्पूर्वपुरुषाणां हिमर्त्तुप्रधानदेशवासित्वानु-
मानम्, तर्हि शरदृतुवाचिशरच्छब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् शर-
च्छब्दस्याब्दवाचित्वेन व्यवहाराद्वा किं न स्यात् तेषां शरदृतुप्रधान-
देशवासित्वानुमानम् ? अस्ति तथापि श्रवणं बहुत्रैव । तद्यथा—

“तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वा मिदु”-इति ऋ० सं० १. १२. ७२ ।

“शतं मिनु शरदो अन्ति देवाः”-इति ऋ० सं० १. १४. ६० ।

“शतं नो रास्व शरदो—ऽश्यामायूष्णि”-ऋ० सं० २. ३. २७ ।

“अस्मै शतं शरदो जीवसे धाः”-इति ऋ० सं० ३. ३. ३५ ।

“पतिर्जीवातिशरदः शतम्”-इति च ऋ० सं० १०. ८६. ३६ ।

वस्तुतस्त्वार्याणां न कदापि हिमर्त्तुमात्रभोगौकस्त्व मासीत्,
न च कदापि शरदृतुमात्रभोगौकस्त्वम्; अपि नाम “शर-
च्छृता अस्या मोषधयो भवन्ति, शीर्णा आप इति वा”-इति
यास्कीतोः (४. ४. ४.), शृणाति हिनस्ति प्राणिनः इति शरच्छब्द-
व्युत्पत्त्या शरदृतोरस्वास्थ्यकारित्व मासीदार्याचार्यसम्मत मिति
तस्यर्तोरब्दान्वयत्व ममानि तैरिति प्रतीयते । सति चैवं तस्याब्दा-
न्तावयवत्वे, हिमर्तोरब्दावयवत्वं सुतरां सम्भवम् । अत एवाब्द-
गणनाप्रसङ्गे शरच्छब्दहिमशब्दयोरन्यतरस्य प्रयोगो बहुत्र श्रूयते
वेदे, सङ्गच्छते च तयोः शब्दयोगैरेणा हत्वाब्दवाचित्व मपीति ।

(८) अपि श्रूयते—“उत्तरं गिरि मति दुद्राव”-इति (शत०

ब्रा० १. ८. १.) । ‘उत्तरं गिरिं’ हिमालयम् ‘अति’ अतिक्रम्य
उल्लङ्घ्य ‘दुद्राव’ द्रुतगमनं कृतवानिति च तस्य तत्सम्मतोऽर्थः ।
तदप्यादपि वचनात् हिमालयं मुल्लङ्घ्य इहागमनं सुव्यक्तं मिति तेषां
तादृशानुमानेऽष्टमो हेतुः । अत्र ब्रूमः— तस्याः श्रुतेराद्यन्तपर्या-
लोचनया अतिशब्दार्थालोचनया चैतद्विपरीत एवार्थः प्रतीयते ।
तथाहि— “स श्रौच उत्यिते नाव मापेदे । त स मव्य उपन्या पुञ्जुवे ।
तस्य शृङ्गे नाव पाशं प्रति सुमोच । तेनैत मुत्तरं गिरि मति-
दुद्राव । स होवाच । अपीपरं वै त्वा । वृचे नावं प्रतिवधीष्व ।
त तु त्वा मा गिरौ मन्त मुदक मन्तश्चैत्सीत् । यावद्यावदुदकं
समवायात् तावत्तावदन्वयसर्पासीति । स ह तावत्तावदन्वयससर्पं
तदप्येतदेवोत्तरस्य गिरेर्मनोरन्वयसर्पणम्”-इति पूर्णं तच्छ्रुतपय-
वचनम् । तदेतत्पर्यालोचनया गम्यते— कदाप्येकदा सम्भूतेऽत्र
जलप्लावनेऽन्नादेवार्थावर्त्तीयममुद्रादुत्थितस्य जलौघस्य हिमालय-
शृङ्गाधिरोहणम्, उपगान्ते च तदुपद्रवे ततः क्रमादभिसर्पणञ्चेत्ये-
वेति मत्वमतानुकूलैवैषा श्रुतिः । अत एव ‘अतिदुद्राव’-इति
पदस्य ‘अधिजगाम’-इत्यर्थः कृतस्तद्वाच्यकता हरिश्चामिना ।
वेदार्थनिर्णयायैव यास्कवर्णीते निरुक्ते त्वभिपूजितेऽर्थेऽतिशब्दो
निर्णीतः— “अति सु इत्यभिपूजिते”-इति (१. १. ५.) ।
‘अतिधनः’-इति, ‘सुव्राह्मणः’-इति च तदुदाहरणद्वयम् । अति-
गयोऽप्यर्थोऽप्यस्यतेर्वास्तीयः । अत एव “अतिमृत्यु मेति”-इत्यादौ
(श्रुतेता० उ० ६. १५.) अतिगयोऽर्थ एव प्रतीयते, नोन्नहनार्थः ।
“अतिरतिक्रमणे च”-इति पाणिनिसूत्रस्य (१. ४. ५०.)
व्याख्याया ह्याहैव ज्ञानेन्द्रसरस्वती— “अतिक्रमणमुचितादधिक-
स्यानुष्ठानम्”-इति । प्रकृतौ अतर्कजननार्थत्वस्वीकारेऽपि हिमा-

ल्योत्तरवासिनां तेषां दृष्ट्यास्य हिमालयस्य उत्तरगिरित्वं कथं
सम्भवेन्नामेति च तैरेव विचारणीयं स्वयं मिति दिक् ॥

एव मस्मत्पूर्वपुरुषाः खल्वासन् पुरा सुमेरुप्रदेशवासिन एवेति
वालसिद्धान्तोऽपि वालसिद्धान्तः । तथाहि—

उत्तरमेरुप्रदेश एवास्मत्पूर्वपुरुषाणा माद्यार्याणा मासीद्
वास्तव्यभूरिति प्रमाणयितुं तेन निष्प्रमाणोऽपि वागाडम्बरो बह्म-
पन्यस्तः ; तत्र तु प्रमाणपरतन्त्राणां मौनं मेव श्रेयः ; ततो यानि
तु श्रुतिवचनादीनि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि, तत्रेदं प्रथमं मन्यामहे
वयम्— “अमी य ऋचा निहितास उच्चा ,

नक्तं ददृशे कुहचिद् दिव्युः ।

अदध्वानि वरुणस्य व्रतानि ,

विचाकशच्चन्द्रमा नक्त मेति ॥”—इति ऋ० १. २४. १० ।

स्यादस्यैषोऽर्थस्तत्सम्मतः—‘अमी’ ‘ये’ ‘ऋचाः’ सप्तर्षयः ‘उच्चा’
उच्चैः शिरःप्रदेशे ‘निहितासः’ स्थापिताः, सृष्टिकर्त्तृति शेषः । ते
‘नक्तं’ रात्रौ ‘ददृशे’ दृश्यन्ते, ‘दिवा’ ‘कुहचित्’ ‘दिव्युः’ गच्छेयुः, न
दृश्यन्त इति यावत् । ‘चन्द्रमाः’ अपि ‘नक्तम्’ एव ‘विचाकशत्’ प्र-
दीप्यमानः ‘एति’ दृश्यत इति भावः । तदेवमादीनि ‘वरुणस्य’ राज्ञः
‘अदध्वानि’ कथं मप्यविनाश्यानि ‘व्रतानि’ कर्माणि , ज्ञेयानीति ।
एवञ्च शिरःप्रदेशे सप्तर्षिभण्डलावस्थानं गम्यते , तच्च सुमेरावेवोप-
पद्यते ; अत एतादृशान्तद्रष्टृणा माद्यार्यर्षीणा मासीत् पुरा तत्रैवा-
वास इति तदभिप्रायः । वयन्तु ब्रूमः— यास्मत्पूर्व ऋचा इति
पदेनेह सर्वेषां मेव नक्षत्राणां ग्रहणं मिष्टम् (नि० ३. २०) ;
सर्वेषां मेव तेषां रात्रावेव द्योतमानत्वात् सुसङ्गच्छत एव चात्र

यास्कस्य तस्मत्तम् । अपि सुमेरुप्रदेशतो नक्षत्राणि उच्चैर्दृश्य-
मानानि, इतोऽपि उच्चैरेव दृश्यमानानि, कुमेरुतोऽपि तानि उच्चै-
रेव दृश्यमानानीति तथा मुच्चैःषत्व सर्वत्र प्रत्यक्षन्, किं सुमेरुत
एव । न ह्युच्चैःपदेन मस्तकोपरि वर्त्तमानं भ्राम्यमानं वा गम्यते ।
यद्युच्चैत गतपथग्राह्याणि (२. १. २. ४.) षष्ठ्यगच्छ सप्तर्षिवाचको-
ऽपि श्रुत इति, तत्रापि नो न क्षतिः । “उत्तरम्, उदिततरम्”
—इत्यादिनैस्तत्त्ववचनात् (२. ३. २) उच्चैर्दृष्टनिवन्धन मेवोत्तरनाम-
व्यपदेश इत्यवगमात् उच्चैरित्यस्येह सप्तर्षिपक्षे उत्तरस्या मित्येवार्थः
पर्यवस्यति ; श्रुतञ्च तथा तत्रैव गतपथं तदनुपदम्— “उत्तरा हि
सप्तर्षय उच्यन्ति”—इति ।

यस्तुत एव मन्त्रो वरुणविज्ञानपरस्ततो वरुणकर्मपरिचायक
एव प्रधानतः ; तदस्माद् वरुणपदार्थबोधाय विनीयत एवेतद्
वानविजृम्भितं ममन्तात् । तथाहि— “रात्रिवरुणः”—इतिश्रुतेः
(ऐ० ब्रा० ४. २. ४.) वरुणस्य रात्रिदेवत्वम्, निघण्टौ हादगा-
दित्यनामोप्रक्रमे वरुणगच्छपाठात् सूर्यविशेषत्वञ्च, “येना पावक
चक्षमा०—० पश्यन् जन्मानि सूर्य”—इतिस्त्रोदाहृतश्रुतिव्याख्यानेन
भगवता यास्कैनापि हि प्रतिपादितञ्च तदेव (१२. ३. ८.) ; एवं
हि रात्रिकालिकोऽधःस्य सूर्य एव वरुण इति प्रतिपद्यते । एवं
वरुणार्थस्वीकारेणैवोपपद्यते वरुणराजकर्तृकः सप्तर्षिप्रभृतीनां
चन्द्रममय प्रकाशः । परं न चैतद् वचः सङ्गच्छते मेरुप्रदेश-
वासिनाम्, तत्र सूर्यविशेषस्य वरुणस्य तदधःस्थत्वेन चन्द्रमः-
प्रभृतीनां प्रकाशकत्वामम्भवात् ; प्रत्युत आर्यावर्षवासिना मेव
सङ्गच्छते । तदित्य सिधोऽपि मन्त्रोऽस्मत्प्रमाणोपक एव न वेति
सुधीभिरेवाकननीयम् ।

तद्वितीयप्रमाण मध्येव मेव । तथाहि—

अस्यैक मष्टादशच्च सूर्यस्तुनाम सूक्तम् (ऋ० सं० १०. ८८.) ।

तस्य द्वितीयस्या ऋचः प्रथमार्द्धं एषः—

“स सूर्यः पर्युरु वरांस्तेन्द्रा वहत्याद्रथ्येव चक्रा”—इति ।

इम मेव मन्त्रांश भवत्वन्वय सुमेरोराद्यार्थावाप्तभूत्वं प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन । तदुक्तम्—मस्तकोपरि रथचक्राकारेण नक्षत्राणां भ्रमणं तत्रत्याना मेव सम्भवतीति । वस्तुतस्तन्मन्त्रस्य व्याख्यानालोचनतो न तादृशतच्छायापि गम्यते ; प्रत्युत तन्मन्त्रविपरीतं यत् सत्यं तदेव प्रमाणितं भवति । तद्यथा—‘इन्द्रः’ परमैश्वर्यादिगुणयुक्तः ‘सः’ ‘सूर्यः’ ‘उरु’ उरौ विस्तीर्णान्तरिक्षे ‘वरांसि’ पृथिव्यादिग्रहोपग्रहमण्डलानि ‘आवहत्यात्’ सदैव आवर्त्तयति । तत्र दृष्टान्तः—‘रथ्या चक्रा इव’ यथा अक्षः मध्यस्थः सन् रथसम्बन्धीनि चक्राणि भ्रामयति, इतस्ततोविचित्रपतनतस्तानि रक्षयति च, तद्वदिति । एतेन मध्यस्थित-सूर्याकर्षणशक्तिः सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणा मितस्ततोविचित्रपतन-राहित्यं भ्रमणञ्चेति विज्ञानं सुपरिदृष्टं भवति । वालमते तु तेषां मस्तकोपरि सूर्यस्याविद्यमानत्वादक्षरूपत्वेन सूर्यस्य मध्यस्थितित्वं कथं सङ्गच्छेतेति पक्षपातशून्याः सुधिय एव विभावयन्तु । सुव्यक्तं मपि श्रुतं मक्षरूपेण सूर्यस्य स्थितिवर्णनं तदुत्तरत्वं—

“यो अजेणेव चक्रिया शचीभिर्

विश्वक् तस्तम्भ पृथिवी सुत द्याम्”—इति ।

अस्यार्थः ।—‘यः’ सूर्यः ‘शचीभिः’ आकर्षणक्रियाभिः ‘पृथिवीम्’ स्वनीचैः स्थितां भूमिम्, ग्रहमण्डलनिम्नार्द्धभागगता मिति भावः ; ‘उत’ अपि ‘द्याम्’ स्त्रीचैः स्थितां सुतरां द्युस्थाम्, ग्रहमण्डलोर्ध्व-

भाग्यता मिति भावः; 'विष्वक्' सर्वतः 'तस्मिन्' स्तम्भन् वर्त्तते । तस्मिन्नेति "छन्दसि लङ्लुङ्लिटः"—इति सार्वकालिको लिट् । तादृशस्तम्भनेन ग्रहाणां मितस्ततः पतनजन्यं कक्षाच्यवनं वारितं भवति । अत्र दृष्टान्तः— "अक्षेणैव चक्रिया"—इति । 'चक्रिया' चक्रिया, चक्रगती निम्नोर्ध्वप्राप्तौ यथा 'अक्षेण' स्तम्भो दृश्येते लीते, तद्वदिति ॥

तत्तृतीयप्रमाणन्तु स्वसिद्धान्ताघातमेव न सहते, किम्पुनः सत्य-
सिद्धान्ताघातम् । -तथाहि— यदिदं श्रूयते सप्तविधसोमयागेषु
अग्निष्टोमादिषु प्रातरनुवाकविधायैतरेयके— "प्रातर्वै स तं देवेभ्यो
ऽन्वतयीत्"—इत्यादि (२. २. ५.) । एतया श्रुत्या प्रातरनुवाक-
पाठस्य प्रातरेव कालो व्यक्तीकृतः । ततस्तदुत्तरत्र प्रातरनुवाकस्य
मध्याह्निकस्य श्रूयते— "महस्र मनूयं स्वर्गकामस्य"—इत्यादि
पश्चान्तरत्वेन । न एषः महस्रर्चा पाठपक्षः प्रातःकाले कथं
मिहार्यावर्त्ते सङ्गच्छेत ? सुमेरुप्रदेशे तु सङ्गच्छते ; तत्रोपसो मास-
द्वयव्यापित्वात् । तदित्यमुपसि महस्रर्चानां पाठविधानं गमयत्ये-
वाध्यायाणां दीर्घपिप्पे सुमेरौ तदानीं मासीद् वास इति ।

अथ ब्रूमः—नैपः प्रातरनुवाकविधिः कचिद्वक्संहितायां श्रुतः,
अपि श्रूयते ब्राह्मणैस्त्रैतरेयकादौ, तत् किं मिदं मैतरेयादिकं अपि
तत्रैव प्रोक्तम् ? तथास्वीकारे यदिदं श्रूयतेऽत्रैतरेये— "ध्रुवायां मध्य-
मायां प्रतिष्ठाया दिशि वै के च कुरुपञ्चालानां राजानः"—इत्यादि
(३८५. २४पं.), तत् कथं सङ्गच्छेत ? किञ्च यदि प्रातरनुवाक-
पाठस्य कालो हिमासात्मको मन्येत, तर्हि प्रातस्सवनमाध्यन्दिन-
सवनश्चतुर्थसवनानां कालाः कीदृगा भवन्त्याः ? भवत्सरसप्तकालस्य
कीदृगः ? इत्यादि च तेन निरूपणीयं मेव । अथापरम्, यदि

दीर्घोपसे सुमेरावेव प्रातरनुवाकपाठसम्भव इति मध्येत, तर्हि युधिष्ठिरादिभिर्वाजिरावान्तेरार्यावर्त्तवासिभिरनुष्ठितेष्वश्वमेधादिषु प्रातरनुवाकानां पाठो न बभूवेति किं मन्तव्यम् ?

अन्यत्र ; यथा सहस्रवार्षिकसत्रस्यासम्भवता मालव्य मीमांसायां सधिकरण मेक मारचितम्, तथैवेहोपसि सहस्रसहस्राकानां ऋचां पाठोऽसम्भव इति किं नात्र विचारित मित्यपि विचार्य मेवेति ।

वस्तुतस्तु “महति रात्र्या अनूच्यः पुरा शकुनिवादात्”—इत्येव विधिः । ‘रात्र्याः’ पूर्वस्योपवसथ्याख्यस्य दिनस्य अग्निष्टोमीयपञ्च-
नुष्ठानयुक्तस्य या रात्रिः तस्या रात्रेः सम्बन्धिनि शेषे ‘महति’ अवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकाख्यानां ऋचां पाठ आरब्धव्यः, ‘शकुनिवादात्’ शकुनयः पक्षिणः, ते यस्मिन्नुषःकाले प्रबुध्य वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, ततः ‘पुरा’ पूर्वं मेव तत्पाठः समाप्य इत्यर्थः । अत्राह सायणः— “एतदुक्तं भवति, यस्मिन् काले आरब्धः प्रातरनुवाकः तमसोपघातात् पुरैव समापयितुं शक्यः स्यात्, तदा आरब्धव्यः”—इति (२. २. ५.) । अवश्यपाठ्य-
प्रातरनुवाकस्य सङ्ख्या त्वेकविंशतिरेव (ऐ० ब्रा० २. २. ६.) ; काम्यपाठ्यस्य तु शतादिका सहस्रान्ता । तदत्रावश्यपाठ्यानां ऋचां पाठस्तु प्रातरेव नूनं सम्यद्यत इति प्रातरनुवाकनामकरणमुपपद्यते । काम्यपाठ्यानां शतादीनां ऋचां पाठस्तत्रोपस्यसम्भव इत्येव श्रुतं तत्र तदुत्तरम्— “अपरिमितं मनूच्यम्”—इति (२. २. ७.) । “शतं सहस्रं मित्यादि सहस्रापरिमाणं परित्यज्य मध्यरात्रादूर्ध्वं सुपक्रम्य सूर्योदयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं शक्तिरस्ति तावतीरनुव्रूयात्”—इति च तत्र सायणभाष्यम् ।

वस्तुनस्त्वस्ति च प्रातरनुवाकस्य सर्वदिवापाठ्यत्वश्रुतिः—

“उदित आदित्ये प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् ; सर्वं ह्येतेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति”-इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ४.) । कास्ये बहुमहशकस्य पाठपक्षे एतदेव स्याच्छरणम् , नित्यपाठ्यानां प्रातरनुवाकस्य मत्स्यसङ्ख्यात्वेन प्रातःपाठस्य अवश्यभावावित्वात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्यान्वयतापि नानुपपन्नेति सर्वं मयदातम् ॥

उपोदीर्घत्वश्रवणपरं तदीयचतुर्यप्रमाणं मप्यकिञ्चित्करम् । तथाहि— “म क्षपः परिपस्वजे”-इति (ऋ० सं० ८. ४१. ३.) मन्त्रे श्रूयते “तस्य वेनीरनु व्रत सुपस्त्रिस्त्रो अवर्हयन्नभन्ताम्”-इति । तदिह उपसस्त्रित्वश्रवणात् दीर्घत्वं गम्यते, तच्च सुमेरावेव सङ्गच्छत इति तदीयम् । तत्त्वतस्त्रिह वरुणविज्ञानोपदेशके मन्त्रे नोपसस्त्रित्वमभिहितम् , प्रत्युत ‘तस्य’ वरुणस्य ‘व्रतम्’ कर्म ‘अनु’-श्रुत्य ‘उपः’ कान्तः ‘तिस्रः वेनीः’ त्रिविधाः जरायुजाजरायुजो-द्विजाः ‘वेनीः’ प्रजाः ‘अवर्हयत्’ वर्हयति इत्येकोपदिष्टम् । अन्यत्रान्यत्र च “प्रजा ह तिस्रो अत्याय मीयुः”-इत्यादौ (ऋ० सं० ८. १०१. १४.) प्रजानां त्रिविधत्वं श्रुतं मेवेति द्रष्टव्यम् । ‘अवर्हयत् + नभन्ताम्’-इतिपदद्वयसन्निजन्यम् अवर्हयन्नभन्ता मिति रूपम् ; अपिवा व्यत्ययकृतं बहुवचनम् ।

उपसो दीर्घत्वप्रमाणाय तेन यदियं श्रुतुदाहृता— “कियात्वा यत् समया भवति”-इति (सं० १. ११३. १७.), सैषा उपोविज्ञान-श्रुतान्तर्गता उपसोऽनन्तत्वं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम् ।

तद्योपमः पञ्चविभागत्वास्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं तस्य यत् तैत्तिरीयानुवाकस्योद्धरणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निगूढकम् ; तादृगपिभागस्यावार्थायत्तेऽप्यस्युपयोग इति ।

किञ्चेद्देदं सपि विवेच्यम्,— सुमेरुप्रदेगीयोपसो दीर्घं च

किं सायावत्तवासिना मस्माकं दृष्ट्या प्रतिपाद्यते, उत तत्रत्यानां मिति । इहत्यानां मिति चेत्, तेन कथं सिध्येत् तत्राद्यार्याणां वासः ? अथ तत्रत्यानां तादृशमन्त्रकत्वं प्रमेय मिति चेत्, तदपि नोपपद्यते ; दीर्घत्वं ह्यापेक्षिकं भवतीति न तत् उपोऽन्तरदर्शन-विरहादपि सङ्गच्छते ! तत् किं मेतेन उपोदीर्घत्वप्रकाशकमन्त्रा-न्वेपणेनेति धीषणावता तेनैव स्वयं विवेच्य मिति ॥

यदिदं श्रूयते— “तानीदहानि बहुलान्यासन् या प्राचीन मुदिता सूर्यस्य”—इति (ऋ० सं० ७. ७६. ३.), तदितः खलू-पसः कतिदिनव्यापित्वं गम्यते स्फुट मिति तेषां माद्यार्याणां सुमेरुवासित्वे पञ्चमं प्रमाणं मित्याह । अस्माकं तु नात्र श्रुतौ तिल-कोद्भाविता मर्यतिलकं प्रतीयते, प्रतीयते तु अङ्गा मानन्त्यम् ; तदिहाशेषशेषुषीमन्तो भूमिदेवा एव प्रमाणम् ॥

उपःशब्दस्थानेकत्र बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्यत्राख्यैकं प्रमाणम् ; तदिदं षष्ठं स्यात् । तद्यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे मन्त्रः—

“इमा एव ता उपसी याः प्रथमा व्यौच्छन् ।

ता देव्यः कुर्वते पञ्चरूपा । शश्वतीर्नावपृच्यन्ति ।

न गमन्त्यन्तम्”—इति (२. ५. ६. १३.) ।

तत्त्वतस्तत्प्रदर्शितो ह्येष मन्त्रः पुनर्जन्मविषयो न तूपसी दैर्घ्यं सावेदयति ; तत् पश्यत्वेनपूर्वमन्त्रावेतौ—

“पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यन्मभिः । जन्मान्यवरैः पराणि ।

वेदानि देवा अयं मस्मीति माम् ।

अहं हित्वा शरीरं जरसः परस्तात्”—इत्येकः,

अथापरः— “प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रम् । वार्चं मनसि सम्भृताम् ।

हित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । आ भूतिं भूतिं वयं सयन्वावहे”

-इत्यतस्तृतीय एवेव यः पूर्वं प्रदर्शितः । तथा च पूर्वजन्मनि दृष्टा एवेमा उपस इत्येष तत्फलितार्थः सम्पद्यते । एवञ्च न कथं मध्ये मन्त्रः सुमेरुप्रदेशीयोपसो बहुदिनव्यापित्वे प्रमाणं भवितुं मर्हतीति स्फुटम् । किञ्च तत्रत्योपसो बहुदिनव्यापित्वं तत्रत्यानां कथं भवेदधिगन्तव्यं मित्यपि विचार्य मेव ॥

यदप्युक्तं सूर्यस्य उपसद्य सुमेरुतो दक्षिणोदयदर्शनादेव “पुत्र-
चरति दक्षिणायाः (ऋ० सं० ३. ५८. १.)”-इति दक्षिणापुत्रत्व-
व्यपदेशोऽपीति । तच्चैतत् सप्तमं प्रमाणं मपि मञ्जमानस्य बहु-
मानव्यावलम्बनं मियाकिञ्चिद्व्यकरणम् । उत्तरः = ऊर्ध्वः सूर्यः ,
दक्षिणा = अधःस्था पृथिवी , इत्येव सर्वत्र ज्ञेयम् । सुमेरु-
वासिनां तु येयं दिग्ध्माकं पश्चिमा , मेव स्याद् दक्षिणा ; यस्यां
दिशि सूर्योदयस्तस्या एव प्राक्तनियमात् । पुरः, पुरस्तात्, प्राक् ,
पूर्वेत्यभिप्रायाः ; सूर्योदयास्तनिवन्धन एवात्र भवत्यध्माकं दिग्-
व्यवहारः प्राक्पश्चिमादिगर्वागतीति । श्रुतिमिदं (ऐ० ब्रा० १.
२. ३.) युक्तिगम्यश्चेतत् किं तेन स्वमतप्रतिपादनव्यग्रतया विष्मृत
मिति विचारयन्तु धीमन्त एव ॥

अहो चित्रं मिदम् ! “सप्तर्षिहस्तावचितायगेपानधोविवस्वान्”
-इति कुमारसम्भ्रमश्लोकोऽपि तेन स्वमतप्रमाणत्वेनोपन्यस्तः, तत्
किं मध्ययुगीयस्य “अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतालो हिमानयो
नाम नगाधिराजः”-इतिवादिनः कालिदासस्यापि सुमेरुस्थत्वं
सम्भवम् ? तदिदं तदीयं सप्तमं प्रमाणं सम्माननीयं विस्मापयती-
त्यत्र मौनानवलम्बनं मेव श्रेयः ॥

“दीर्घतमा मामतेयः”-इत्येतद्वृत्तौ ‘दीर्घतमाः’-इति रुक्ञ्जा-
पठं मपि स्वमतप्रमाणं समानं तेन । तदिदं तदीयं नवमं

प्रमाणम् । तत्त्वतो वेदार्थमीमांसैकप्रयोजनस्य मीमांसादर्शनस्य मते दीर्घतमा इति हि प्रावाहणिरितिवत् कल्पितं नाम ;— यः खलु ममताप्रसूतः , स नूनं दीर्घतमास्तत्र कः सन्देहः । द्रष्टव्य-
श्चैष सिद्धान्तो मी० द० १. १. २८-३२ सूत्रभाषे ॥

यदपि निर्णीतम्,—वैदिकमन्त्रेषु 'नवग्वा'-इतिपदस्वारस्यात् नवमासात्मको वर्षः, 'दशग्वा'-इतिपदस्वारस्याद् दशमात्मको वर्षश्च गम्यते ; तादृशवर्षो नास्मत्प्रदेशेष्विति नूनं सुमेरुप्रदेशीय एवैवं वर्षो वर्णित इति स्वीकार्यं मित्य मपि सिध्यति तस्यार्यादिवासभूत्व मिति । तदिदं दशमं प्रमाणं मपि निर्वीजं मेव । अत्र हि वक्ष्यः पृच्छाः ममुत्थीयन्ते । तद्यथा— सुमेरुप्रदेशे किं मद्यापि नव-
मासात्मकोऽब्दः प्रचलितो विद्यते ? उत दशमासात्मकः ? आद्यश्चेत् दशग्वशब्दस्य का गतिः ? द्वितीयश्चेदाद्यस्य का गतिः ? उभयविध एवाब्दस्तत्राद्यापि भवतीति चेत् , कथं तयोरेकत्र समावेशः ? यथास्मद्देशेष्वत्र भूभ्रमणजन्य मब्दपरिगणनं भवति तथा तत्र तत् किन्निबन्धनम् ? अस्मदब्द एव तेषां मेकदिनम् , तादृशकति-
दिनात्मकः को मासः ? तादृशकतिमासात्मकश्चाब्दः ? तादृश-
कत्यब्दस्यापि च तेषां जीवनम् ? श्रुतिसिद्धं शतायुश्च तेषां कथ-
ङ्कार मुपपद्यत इति ।

इहापरं मपि विवेच्य मस्ति,—यथा नवग्वा पदं नवमासात्मक-
वर्षवाचकम् , दशग्वा पदं दशमासात्मकवर्षवाचकं चेति स मन्यते,
तथैव शतग्विपदं किं शतमासात्मकवर्षवाचकं मन्तव्यम् ?
श्रूयते तु शतग्विपदं मपि । तद्यथा—

“शनैश्चिदन्तो अद्रिवोऽश्वावन्तः शतग्विनः ।

विवक्षणा अनेहमः”—इति ऋ० सं० ८. ४५. ११ ।

“आ न इन्दो गतम्विनम्”—इति च ऋ० सं० ८. ६७. ६ ।

वस्तुतन्म्येवमादिषु स्वमतपोपकत्वदर्शनं तस्य नूनं पाण्डु-
रोगिणा सर्वत्र पीतदर्शनं मियैवेति मन्यामहे वयम् ॥

यच्च सिद्धान्तितं तेन,—वैदिकमन्त्रादिषु देवयानगद्यतः सूर्यस्य
सुमेरुयानं सुत्तरायणं भवगम्यते, पित्रयानगद्यतश्च सूर्यस्य कुमेरु-
गमनं दक्षिणायनम् ; तथा च सुमेरुप्रदेशेषु देवयानेऽहः सम्पद्यते,
पित्रयानं च रात्रिरतो देवयानपित्रयानगद्यन्वितमन्त्राणां तत्रैव
रचना सम्पद्येति तत्रार्यादिवासस्येदं मेकादशं प्रमाणं मिति । एतच्च
मवं स्यात् प्रेक्षावतां परीक्षणासह मेव । तच्चैवम्,— मध्यभूभागत
एव हि उत्तरायणदक्षिणायने परिदर्शनीये, उत्तरदक्षिणकेन्द्रभू-
वासिनान्तु नैते समधिगम्ये ; तत् किमु देवयानपित्रयानगद्यार्थतो
दिवानिग्रेत्यादिममुद्गावनादिविचारेणेति । यद्युच्येत इहत्या एव-
र्पयो देवयानपित्रयानगद्यन्वितमन्त्रद्रष्टारो बभूवुरिति स्वीका-
र्येऽपि देवयानार्थसु सुमेरुगमनमार्गः, सुमेरोश्च देवस्थानत्वकथन
मार्यपूर्वपुरुषायामनिबन्धनगौरवसूचकं मिति, एतदप्यसङ्गतम् ;
गतपथत्राहणादौ (१४. ८. १.) देवयानपित्रयानगद्योरपर-
विधार्थप्रतीतेः, सुमेरोर्देवस्थानत्वे स्वीकृतेऽपि तत्राद्यदादिपुरुषाणां
वासस्य ईतूपलाभाभावाच्चेति स्वच्छधिया ध्यातव्यम् ।

वस्तुतस्तु ‘देवाः’ द्युस्याः अग्निप्रभृतयो ‘यान्ति’ गच्छन्ति,
येन मार्गेण, स एव भूमण्डलादिस्त्रमणमार्गो देवयानाभ्यः ; तथा
‘देवाः’ द्युस्याः रश्मयः पृथिव्यादौ गच्छन्ति, यैर्मार्गैस्तेषाञ्च
सुतरा देवयानमञ्ज्वा ; तैरेव मार्गैः पृथिव्यादिगनेश्वरान्तनिवा-
सिनो विनिर्मुक्तस्थूलदेहा जीवा रश्मिभिराकृष्यमाणा द्युलोकं
गच्छन्ति । तथैव पित्रयानानां चन्द्रमण्डलादीनां भ्रमणमार्गं

एव पितृयानम्, अपि अन्तरिक्षस्थं यमनामवायुविशेषाधिकृतं चन्द्रलोक मपरं वा तत्तन्निहितं पितृलोकं त्यक्तस्थूलदेहा अक्षि-
रादिसहाया गच्छन्ति येन, स एव मार्गः पितृयानाख्यः । तिलको-
दाहृतमन्त्राभ्याञ्चैव मेव वुध्यते । तत्र प्रथम एषः—

“अतारिष तमसस्यार मस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम्”—इति

ऋ० सं० १. १८३. ६ ।

अस्यार्थः— हे ‘अश्विनौ’ प्रातरुद्यमानप्रथमयुग्मदेवौ ! ‘देव-
यानैः पथिभिः’ द्युस्थैः स्वमार्गैः ‘इह’ पृथिव्याम् ‘आयातम्’ उद-
यताम् । तथा चेह युवयोरुदयात् ‘अस्य तमसः’ रात्रिजन्यान्ध-
कारस्य ‘पारम्’ पर्यन्तम् ‘अतारिष’ उत्तीर्णाः स्यः । ‘वां प्रति’
‘स्तोमः’ कृतज्ञतासूचकं स्तोत्रम् अस्माभिः ‘अधायि’ । ‘इषम्’
अन्नम्, ‘वृजनं’ मनोबलम्, ‘जीरदानुं’ जरान्तव्यापिनं सुदीर्घ-
जीवनञ्च ‘विद्याम’ लभेम, वय मिति । एवञ्चाश्विनोरुदयकाले
जाग्रतः स्तोत्रगानं कुर्वतोऽन्नादीनि अवश्यभावीनीति समर्थजनै-
स्तथा कर्तव्य मित्युपदेशः फलितः ।

अथापरः ऋ० सं० १. २. १८ पूर्वार्द्धः—

“परं सृत्यो अनु परेहि पत्यां यस्ते स्व इतरो देवयानात्”—इति ।

अस्यार्थः— हे ‘सृत्यो !’ ‘ते’ ‘देवयानात् इतरः यः स्वः’
पत्याः, ‘तं’ ‘पत्यां’ पत्यानम् ‘अनु’-सृत्य ‘परेहि’ इति । अत्र
सृत्युर्माध्यमिको वायुविशेषः, आन्तरिक्ष्यो मार्ग एव पितृयानाख्य-
स्तस्य स्वकीयः । यथा भूस्थाना मग्निः राजा, द्युस्थानां सूर्यः,
तथैव मध्यस्थानां पितृणां सृत्युर्यमो वा राजेति । यायजूकानां
स्वर्गगामिनां पितृणा मक्षिरादिसाहाय्येन पितृयान मेव शरणम् ।

संहिताया मन्थत्रान्यत्र चैवं श्रुतम् । तद्यथा ऋ० १०. २. ७—
 “पन्था मनु प्र विद्वान् पित्रयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि”
 हे ‘अग्ने ।’ ‘पित्रयाणं विद्वान्’ त्वं ‘समिधानः’ सन् ‘द्युमत्’
 यथा स्यात् तथा ‘प्रविभाहि’ इति तत्सङ्केपार्थः । एतेनाग्निशिखानां
 पित्रयानगामित्वम्, तदनु अनुष्ठितयागानां त्यक्तपार्यिषदेहा-
 नाच्चेति ध्वनितम् ॥

श्रुतं हि तैत्तिरीयब्राह्मणे — “एकं वा एतद् देवाना महः
 यत् संवत्सरः”—इति (३. ८. २२. २.) । अध्येतन्मूलकं स्यादे-
 तन्मनुवचनम् (१. ६७.)—

“देवे रात्राहनी वर्षे प्रविभागस्तयोः पुनः ।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्”—इति ।

तदेवमादिवचनानि नूपपद्यन्ते सुमेरावेवेत्यतः स एव देवलोको
 मन्तव्यः । अत एव महाभारतीयवनपर्वणि—

“उदीचीं दीपयन्नेष दिगं तिष्ठति वीर्यवान् ।

महानेकर्महाभागः शिवो ब्रह्मविदा गतिः”

—इत्यादिकथा च वर्णिता (१६३अ० १२श्लो०) ।

तानीमान्येव वचनान्यब्रह्मण्यप्रथमं सुमेरोर्देवनिनयत्वं सर्वसम्मत
 मिति प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन, ततस्तत्रार्यपितृपुरुषाणां वास
 आसीदित्यत एव देवनिनयत्वेन स मेरुर्यर्णित इति सिद्धान्तितं
 निराबाध मिषेति ।

अहो वत ! तस्यैव सिद्धान्तोऽपि दरिद्राणां मनोरथ
 इषेय प्रतिभात्यप्राकम् । न हि श्रुत्युक्तस्य देवाना मित्यस्य
 सुमेरुवाहिना मित्यर्थावगतौ किञ्चिद्भ्रान् मस्ति; अस्ति च
 ततोऽन्यत्र । मनुसंहितायान्तु अम्रकं वत्सरकालमितं भवति देवाना

महारित्युल्लिखित मिति तु सत्यम्, परं न तत्र सुमेरोगन्धोऽप्यस्तीत्यपि नासत्यम् । एवं महाभारतादौ सुमेरुवासिनां देवत्वं वर्णित मिति च सत्यम्, परं मिहापि न तेषां देवानां मासत्त्वं यनवत्सरमानान्यभिहितानीत्यपि नासत्यम् । ज्ञातव्यानि तु सुमेरु-प्रदेशीयदेवशब्दवाच्यानां तानि च भवन्ति कथम्भूतानि ? आयुःपरिमाणञ्च तेषां तदब्दमानतो भवति कीदृश मित्यपि ज्ञेयमेव । अप्येवं “शतायुर्वै पुरुषः”—इत्यादिश्रुतिसिद्धं शतायुर्द्वं तत्प्रदेशवासिनां तद्देशीयाब्दमानेनैव भवति चेत् कथं न तत्र श्रुतिविरोधः सम्पद्यते ? वेदेषु हि यच्छ्रूयते मानवानां पूर्णायुः शतवर्षाणीति तन्नूनं मत्प्रदेशीयाहोरात्रमानत एवेति सर्वमेवैतच्चिन्त्यमेव । किञ्च यथा सुमेरुप्रदेशेषु “दैवे रात्रग्रहनी वर्षम्”—इति मनुवचनमुपपद्यते, तथैव कुमेरावपि किं नोपपद्यते इत्यपि विचार्यम् । विचारितेषु चैतेषु सुमेरोराधार्यावासत्वनिर्णयाय तेन प्रदर्शितं प्रमाणपारायणं कुतो न जलमध्यगतलवणक्षोदवद् विलीयेतेत्यपि ध्येयम् ।

महाभारतादौ यद् वर्णितं सुमेरोर्देवलोकत्वम्, तत्त्वापेक्षिकमिति चेह वर्णयिष्याम एवाष्टमे । वस्तुतो यथेह सौरजगति भूलोकान्तरिक्षलोकद्युलोकविभागास्तथैवास्मच्छरीरंष्वपि सन्त्यन्त एव शरीरविद्भिरस्मद्देशीयैः । एवमग्निवायुसूर्यज्योतिषां प्रधानतो भूरादीनि स्थानानीति स्वीकारकारिणोऽपि वयमिहैकत्र भुव्येव किं तेषां विद्यमानतां न स्वीकुर्महे ? भुवि तेषां मस्त्वित्यस्य कया तु दुरे आस्ताम्, भौमपदार्थेष्वस्मच्छरीरादिषु च सर्वत्रैव तेषां त्रयाणामेव देवानां सत्ता स्वीकुर्महे एव । तदेवं यथास्य सौरजगतजङ्गमागि स्वर्गस्थितिः स्वीक्रियते, तथैवास्यां पृथिव्या सपि

वज्रादिदेवत ऊर्ध्वस्थाः काश्मीरादयो वृद्धादिदेगीयानां स्वर्गाः, तत ऊर्ध्वस्थाः कैलास-गन्धमादन-रावणकूट-मानससरोवरादयः काश्मीरीयादीना मपि स्वर्गाः, ततोऽपि ऊर्ध्वस्थाः सुवीर्यादिप्रदेशाः शान्त-पिष्टवर्गादयश्च रावणकूटादिवासिना मपि स्वर्गाः, तेभ्योऽप्यूर्ध्वतनः सुमेरुप्रदेशस्तु सर्वभूयासिनां स्वर्ग एवेत्यत्र कः संशयः । अपि हि पृथिव्या उत्तरकेन्द्रस्योपरिभागे ध्रुवस्य संस्थानदर्शनात् तत्केन्द्र-भागस्योर्ध्वत्वम्, तत एव तस्योत्तर इति व्यपदेशश्चेति सिद्धान्तः सर्ववैदिकसम्मतः । अत एव महाभारते उदीच्या देवनिलयो वर्णितः, अपाच्यां यमनिलयश्च, एव मन्यत्रान्यत्र च । तदित्यं सुमेरुप्रदेशस्य तस्य स्वीकृतेऽप्यापेक्षिकदेवनिकेतनत्वे न सिध्यति तत्राद्यार्यावास इति ध्रुवम् ॥

यदपि स्वमतघोषिकेत्युद्धृता मत्कृता सामटीप्यन्येका तेना-युष्मता, तदपि तथैव । पश्यतु तावत्,—अस्ति सामोत्तरा-मन्त्रः “समानो अध्वा स्वस्त्रोः”—इति (सा० स० ८. ३. १४. ३.), उक्तञ्चात्र ‘सुमेरु’—इति पदम्; विवरणकृत्माधवाचार्येण तद्व्याख्या-यां ‘मंथलरे दक्षिणायने रात्रेर्वे हृदिः, उत्तरायणे त्वक्क’—इत्य-लेखि, मयेषैव पङ्क्तिस्तत्र स्वकीयटीप्यन्यां प्रकाशिता । सुमेरु-प्रदेशयासिना मेव दक्षिणायने प्रसरति रात्रिः, उत्तरायणे च तथा दिन मिति तद्वर्णनपरैर्वैया ऋगित्याह स श्रीमान् बालगङ्गाधरः । तच्चतस्त्वेतदार्यावर्त्तयिष्योरेवाहोरात्रमानयोर्वर्द्धनकालप्रकाशने एव तस्याः पङ्क्तेस्तात्पर्यम् ; दक्षिणायने हि वर्द्धत एवेह रात्रिमानम्, तद्योत्तरायणे च दियमान मिति । किञ्चात्रैव मन्त्रे यच्छ्रूयते ‘समानो अध्वा स्वस्त्रोः’—इति, भगिनीरूपयोः रात्र्युपसोः सञ्चर-मार्गं एक एव, येनाक्रागमार्गेणीया निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपीति

तदयः । तदेव मिदं स्वप्रदृष्टाश्रुतपूर्वरत्नोद्धरणाय वेदावेस्तादि-
जलधिप्लवमानस्याश्रयहीनस्य तस्य कुशकाशावलम्बनं सर्वथा
निरर्थक मेवेति किमु तत्रास्ति शोच्य मिति दिक् ॥

अथैवम् “अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे (१. ३०. ८.)”—इत्यादि-
श्रुतिगम्य आर्याणां प्रत्नौकस्वत् कतमस्य प्रदेशस्य स्थान्मन्तव्य मिति
चेत्, अत्रोत्तरन्तु “स चार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिण-
भागे सुवासुप्रदेशे एवासीत्”—इत्यादिनोक्त मिवैव द्रष्टव्यम् (२२ पृ०
१८ पं०) । अपि “अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे”—इत्यृक्श्रवणमात्रेण किं
सर्वेषा मेवार्याणां मादिवासोऽन्यत्र कचिदासीदित्यनुमानं स्यात्
सङ्गतम्, किं सु स्यात् तन्मन्त्रद्रष्टुरेवेति च विवेच्यम् । अस्मा-
भिस्तूनां पुरस्तात् जङ्गवप्रदेशस्य पुराणौकस्वान्मानमिदं व्यक्तिगतं
न तु सार्वजनीन मिति च वेदितव्य मिति (२५ पृ० २३ पं०) ।
तथा चास्य मन्त्रस्य द्रष्टुः शुनःशेषस्येव पूर्वावास आसीद् जाङ्गव्या
मूले जङ्गूनाञ्चाधिपत्ये (ऐ० ब्रा० ७. ३. ६.) जङ्गुमुन्याश्रम-
कान्तारे ; तत एव हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः तं क्रीत्वा सारस्वतप्रदेश
मानीतवान् । तच्चाख्यान मैतरेयके ७. ३. १—६ श्रुतम् ।
जङ्गोस्तदाश्रमारण्यं त्वयापि जाङ्गवप्रदेश इति गङ्गाप्रभवे हिम-
पत्पृष्ठे प्रसिद्धम् । तत एव जाङ्गवप्रदेशात् गङ्गायाः प्रकाशदर्श-
नाद् गङ्गायाश्चापरं नाम जाङ्गवीति । तदित्यम् “अनु
प्रत्नस्यौकसो हुवे”—इति श्रुतिः सिद्धान्तपक्षेऽपि सुसङ्गच्छत एव ।

अपिवा हिमवत्पृष्ठस्थौकोनामनदीतीरभूमय एव प्रत्नौकसः ;
तत्र चासीत् केषाञ्चिदार्याणां पुरा वास इत्यपि सुवच मिति ॥

इदानीं सैषार्यावर्त्तभूमिः पश्चिमत उत्तरतश्च क्रमात् सङ्कुचिता
दक्षिणस्याग्रायः पूर्ववदेव, पूर्वस्थान्तु बहुवृद्धिज्ञतेत्युत्कल-राद्ध-

गौड-वङ्ग-नरक-प्रदेशा अप्यध्यायावर्त्तान्तिर्गताः पुण्यभूमय एव
गच्छन्ते, अतोऽत्रत्यवाङ्माद्याद्याय यूरोपादीनां स्वेच्छदेशत्वं मत्वा
तत्र गन्तुं न हृदयेनोत्सहन्ते ! कालो हि बलवत्तर इति ॥

अथाद्य प्रसङ्गत इदं मध्यत्र वक्तव्य मस्ति,— वैदिककाल-
विदितार्यावर्त्तीयार्यानार्यमात्राणां शिक्षणाद्याभ्युदयिकार्थं मेवैषा
त्रयी विद्या प्रादुर्भूता, न त्वन्यदेशीयानाम् ; अत्रैतद्देशीयनगनगर-
नदीग्रामसीममात्राणां वर्णनश्रुतेः । यदि हि सर्वदेशीयमानवानां
हितायैवैषोपदिष्टा स्यात्, तर्हि नूनं मिह सर्वदेशीयभूधरादीनां
मप्युल्लेखो दृश्येतेति । किञ्च यदि पार्थिवसर्वदेशायैवैषेति स्यान्नन्त-
व्या, तर्हि मङ्गलादिसर्वग्रहोपग्रहस्थितजीवाद्यर्थताप्यस्याः किं न
मन्तव्या ? अपि नाम, यथास्य सौरजगतो हितार्थताऽस्यास्त्रयी-
विद्यायाः, किञ्च तथा उपरेषा मपि अनन्तसौरजगता मिति
च भवेद् ध्येयम् । अत इदं पुनर्ब्रूमः— वैदिककालिका-
र्यावर्त्तप्रभववर्गीया आर्या आपयार्यभावाय वेऽस्मिन्नार्यावर्त्ते वा
दाक्षिणात्ये दान्यत्रान्यत्र वा यत्र कुत्रचिदासते, तेषां मेव सर्वेषां
मैहिकामुष्मिकाभ्युदयायैवैषा त्रयी विद्या, नान्यार्थेति । सूचित-
श्चेतदिह (१७ पृ० १७पं०) पुरस्तादपीति सङ्क्षेपः ॥

अथ प्रकृत मनुमरामः । एतस्मिन्नेवार्यावर्त्तेऽस्थैतरेयस्यासीद्
वाम इति स्वीकृतेऽपि, तदानीन्तनार्यावर्त्तस्वरूपेऽभिप्रातेऽपि, कतम-
स्मिन् प्रदेशे स उवासेति निर्णयोऽसम्भव इव प्रतिभात्यस्माकम् ;
वक्ष्यमाणप्रकारेणाम्य पाणिन्यास्कादिभ्योऽतिप्राचीनत्वनिर्णयात् ।
एव मपि तत्र कृतेऽतियत्रेऽवगम्यते स्यादैरावतीतटमद्विहिते क्वचित्
प्रदेशे इति । श्रुतं ह्यत्रैकत्र ऐरावतीपागृह्णान्त,— “यथा मैरावतीं
नाथ पागृकामाः समानोद्भूयुः”—इति (६, ४, ५,) । इह ‘सा’ इति

द्वितीयैकवचनस्य सौ रूपम्, ता मित्यर्थः । सायणेन तु मैरावती
मित्येकं पदं नाव मित्यस्य विशेषणं कृतम्, ससुद्र मित्यध्याहृतञ्च ।
तत्र रोचतेऽस्मभ्यम् ; अकृतेऽध्याहारेऽपि सम्पन्नेऽर्थेऽध्याहारस्या-
नौचित्यात्, ससुद्रस्यैवं सर्वदैव नावा तरणं सर्वदेशीयानां सर्वेषां
मनुपलम्भाद् दृष्टान्तयोग्यत्वाभावाच्चेति । सैषा नदी संहिताकाले
परुष्णोति प्रसिद्धासीत्, तदुक्तं निरुक्तकारेण “इमं मे गङ्गे”-इति
मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे “इरावतीं परुष्णीत्याहुः”-इति (८. ३.
५.) । तदेव मत्तैवार्यावत्ते इरावत्या नद्याः सन्निधौ कस्मिंश्चि-
ज्जनपदे स विरराज महिदास ऐतरेय इति सिद्धम् ॥

(४)

अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्येति विचार्यम् । श्रूयते हि ऋक्संहि-
तायां चतुर्दशैव सूक्तं मिदम्— “प्रैते वदन्तु प्र ययं वदामः”-इति
(१०. ८४. १—१४.) । तदिदं सर्वचरुनामजनपदे अर्बुदनामर्षिणा
दृष्टम् । तदाहैतरेयः— “देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निपेदुः, ते ह
पाम्यान् नापजघ्नरे । तान् होवाचार्वुदः काद्रवेयः सर्पं ऋषि-
मन्त्रकृत्”-इति (६. १. १.) । तस्मिन् सर्वचरौ अर्बुदोदासर्पणी,
नामैका प्रपदासीत् । प्रपद्=जलप्रपातो निर्भरो वा । ऐतरेय-
कालेऽपि सा प्रपदासीत् प्रसिद्धा । तदुक्तं तदुत्तरम्— “तद्वाप्येत-
र्ध्वुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति”-इति । सैषा प्रपत् यास्ककालात्
पुरेवाभवद् विलुप्तेति गम्यते, अन्यथा तदानीन्तनं तन्नाम नित्येतेव
तेन, यया विपाशः । तथाहि— “आर्जीकीये शृणोह्या सुपोमया”

—इति (ऋ० मं० १०. ७५ ६.) ऋगंशव्याख्यावसरे निरुक्तं तेन—
 “पार्जोकीयां विपाडित्याहुः ०—० पूर्वं मासीदुरुच्चिरा”—इति
 (निरु० ८. ३. ५.) । तदेवम्, यास्कममये या नदी विपाडिति
 प्रसिद्धा, मैवासीत् तन्मन्त्रकाले पार्जोकीया, ततः पुरा उरु-
 च्छिरेति च व्यक्तम् । एव मैकस्या एव नद्याः कालभेदात् त्रिधा
 प्रसिद्धिर्देयिता ; नात्र तथा चर्वुदोदासर्पण्यास्तात्कालिकं नामा-
 दिकं किमप्युक्तम् ; इतोऽवगम्यते ततः पुरैव सा विलुप्ता, विभिन्न-
 नामहेतुतोऽपरिचेया वामूदिति । तथा चाय मैतरेयो निरुक्त-
 स्ततोऽस्माद् यास्मात् पूर्वतन । उपलभ्यते चेत् ऐतरेयतोऽपि
 बहूनि वचनान्युद्धृतानि यास्केनेति । तद्यथा— “यस्यै देवतायै
 ऋषिर्गृहीतं स्यात् तं मनसा ध्यायेत् वषट् करिष्यन्निति ह विष्णा-
 यते”—इति निरु० ८. ३. ७ ; एतस्मान्नात् मैतरेये ३. १. ८ ।

भगवता पाणिनिमुनिना यथाय मितराशब्दः शुभ्रादिगणे
 पठितः (४. १. ११३.), यतः सम्पद्यते इतराया अपत्यं पुमानैतरेय
 इति, गणकारय पाणिनिरेवेति ध्वनितं पूर्वापरावरेतिसूत्रभाष्ये ;
 अतोऽवगम्यते अय मैतरेयः पाणिनितोऽपि पूर्वतन इति ।
 अपि नडादिगणे (पा० सू० ३. १. ८८.) आश्वलायनशब्द-
 मूलस्य अश्वलग्नस्य पाठाच्चावगम्यते तदेव ; आश्वलायनाच्चायं
 पूर्वतनइतिसिद्धान्तात् । सूत्रितञ्चैतत् “छन्दोगौक्थिकयाज्ञिक-
 वहृचनटाञ्ज आः”—इति (पा० ४. ३. १३८.) । अनेनैव
 सूत्रेण छन्दोगानां धर्म आश्वलायो वेत्यर्थं सिध्यति छान्दोग्य मिति
 पदम् ; तथा च छान्दोग्यात् परभवत्वं पाणिनेर्नूनं मन्तव्यम्,
 श्रूयते च तत्र छान्दोग्ये “तद्विद्वानाह भहीदाम ऐतरेयः”—इति
 (५. १६. ७.) । इतोऽप्यमन्दिग्न मस्य पाणिनिपूर्वजत्वम् ।

कल्पकृदाश्वलायनोऽपि नूनं मैतस्मादेतरेयात् परतनः ; तत्र बहुत्र ऐतरेयनामस्मृतेः । तद्यथा — “अन्तरेण हविषी विष्णु सुपांश्चैतरेयिणः” — इति आश्व० श्रौ० सू० १. ३. १२. पुनः ३. ६. ३, १०. १. १३ इत्यादीनि च ।

पञ्चशाकलशाखाप्रवक्तृभ्यः शिशिराद्याश्वलायनान्तेभ्यः पञ्चभ्य-
श्चायं मैतरेयः पूर्वतनः ; इहोद्धृतमन्त्राणां तत्रादर्शनात् । तदिदं
मनुपदं प्रतिपादयिष्यामः शाखाविचारप्रसङ्गे ।

एतेन यत् सिद्धान्तितं केनचित् पाश्चात्येन विदुषा — “इहैतरेये
‘पारिचितस्य जनमेजयस्य’ — इति — (७. ५. १.) — अवणात् स्यादयं
मैतरेयो जनमेजयाच्च राज्ञः परभवः” — इति, तन्नूनं मपास्तम् ।
वस्तुत एतन्नामश्रुतित एव अर्जुनपौत्रस्य परिचिन्नाम बभूव, बभूव
च तथा तत्पुत्रनाम जनमेजय इत्येव स्यात् सर्वसाममञ्जस्य मिति ।

अथ यदत्र श्रूयते (३. ४. ५.) —

“तदेपाभियज्ञगाथा गीयते —

यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम् ।

अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति”
— इति । तदेतेनास्य शाकलाचार्यात् परभवत्वं स्पष्टम् । एष
च शाकलः शकलस्यानन्तरापत्यं नूनम् ; गोत्रे तु “गर्गा-
दिभ्यो यञ् (पा० ४. १. १०५)” — इत्येतेनैव भाव्यम्, तथाच
सम्पद्यते शकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् शाकल्य इति । मुद्रिते
ऐतरेयारण्यकभाष्ये (३. २. १.) यद् दृश्यते ‘शकलस्य पुत्रः
शाकल्यः’ — इति, तत्स्यात् गोत्रविवक्षयैव ; अनन्तरापत्यविवक्षया
यजोऽप्रवृत्तेः । अपि वा मुद्राशोधकप्रमादत एव तत्र तथा पाठः
सम्भवः ; ‘शकलस्य पौत्रः’ — इति, ‘शाकलस्य पुत्रः’ — इति, ‘शाक-

नम्य गोत्रः’-इति वा स्यात् तत्रत्यपाठो विशुद्धः । ये तु शाकल्य-
गिथ्या गिगिगदयः, ते चामन् शाकला एवोच्यमानाः ; छात्रेऽपि
विशचिते “गोत्रे तुगचि”-इति (पा० ४. १. ८८.) गोत्रप्रत्ययस्य
यञो तुग्विधानाद् । परं नात्र यज्ञगाथाया तेषा मन्यतमस्य
नामग्रहणं सम्भाव्यते ; कथं हि स्यादैतरेयतोऽतिप्राचीनगाथायाम्
ऐतरेयोत्तरभवस्य शाकलस्य नामग्रहणं मिति । तेषा मैतरेयपर-
भवत्वं त्विहैवोपरिष्ठादुपपादयिष्यामः ।

“अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्”-इति (४. १. १६२.) पाणि-
न्युपदेशात् शकलस्य गोत्रापत्यत्वं तु शकलपौत्रस्य, शकलप्रपौत्रस्य,
शकलाच्छततमाधिकपुरुषस्य च स्वीकार्यं मेव ; तदेवं शकलगोत्र-
इति विशचिताः सर्वे एव पुरुषाः शाकल्य इत्याख्याता भवन्ति ।
अत एव बहुक्प्रातिशास्ये ‘शाकल्यस्य’-इत्येतन्मावोक्तितः प्रमि-
दस्य पदकारस्यैव शाकल्यस्य बोधः स्यादिति कचित् ‘स्यधिरस्य
शाकल्यस्य’-इत्युक्तम् (१२०. २५०. ८३०), कचित् (१. ४. १.)
‘शाकल्यपितुः’-इत्युक्तम्, कचिन्निर्विशेषणञ्च ‘व्याडिशाकल्य-
गार्ग्याः’-इति (३. १. ३.) । तदत्र व्याडिशाकल्यगार्ग्या इत्य-
त्रातिप्रसिद्धस्य पदकारस्य शाकल्यस्य ग्रहणं भवति, शाकल्यपिते-
त्युक्त्या धास्यैव ग्रहणं सिध्यति, स्यधिरविशेषणविशिष्टम् ततोऽपि
प्राचीनः कसिद् ब्रुवति । एवं यत् श्रूयते शतपथब्राह्मणे—“अथ
हैनं विदम्वः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति”-इत्यादि
(१४. ६. ८. १.), सोऽयं याज्ञवल्क्यसममामयिकः शाकल्योऽन्य
एव । अथप्रचलितायाः शाकलान्यतमाया चाग्ननायन्याः शाखायाः
प्रबलुगम्बनायनस्याचार्यशामदपरः शाकल्यः । त इमे सर्वे एव
शाकल्याः प्रदर्शितगाथान्नातशाकल्यात् परम्पराः प्रतीयन्ते ।

तत्र स्थविरात् शाकल्यात्, विशेषणशून्यात् शाकल्याच्च नूनमयं परभवः; एतदारख्यके तदुभयोरेव नामश्रवणात् । तथाहि—“अथ शाकल्यस्य”—इत्यादि ३आ० १अ० २ख०, ततः “प्राणी वंश इति स्थविरः शाकल्यः ३आ० २अ० १ख०”—इति । किञ्चात्रैवारख्यके (३. १. ३.) श्रूयते—“प्रथिव्यायतनं निर्भुजम्, दिव्यायतनं प्रतस्यम्, अन्तरिक्षायतनं मुभय मन्तरेण”—इति, ततस्तन्निर्भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुतं मिदम्—“यद्वि सन्धिं विवर्त्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपम्; अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रतस्यस्य; अथ उ एवोभय मन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति”—इति । ‘निर्भुजशब्दः संहितावाची, प्रतस्यशब्दः पदवाची, उभयमन्तरेणेत्यनेन क्रमो विवक्ष्यते’—इति चाह तज्ज्ञाये सायणः । तदेवं पदपाठप्रादुर्भावात् क्रमपाठप्रादुर्भावाच्च परतनोऽयं सत्र कोऽस्ति संशयः । पदकारख्येकः शाकल्य एव । तथाहि “वने न वायो”—इति निगमव्याख्यानावसरे निर्णीतं मिदं भगवता यास्केन—“वेति च य इति च चकार शाकल्यः”—इत्यादि (६. ५. ५.) । क्रमप्रवक्ता त्वभवद् ‘वाञ्छयः’ । तथाहि बह्वृक्प्रातिशाख्यम्—“इति प्रवाञ्छय उवाच च क्रमम्”—इति (२अ० ५प० ६व० २श्लो०) ।

तदित्य मेष महिदास ऐतरेयोऽयप्रचलितशाखाप्रवक्तुः शाकलाश्वलायनस्याचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात् परतनः; अपीह (७. २. ११.) यदिदं श्रूयते—“पूर्वा पौर्णमासी मुपवसेदिति पैङ्ग्य मुत्तरा मिति कौपीतकम्”—इति, तदाभ्यां पैङ्ग्यकौपीतकाभ्यां मपि परभव इति च सिद्धम् ॥

(५)

अथेदानीं विचार्य मस्ति, कीदृशान्यामन् तदानीन्तनाचार-
व्यवहारविज्ञानानीति । तत्र प्रथमं तावत् तेषां भाचारानालोच-
यितुं प्रवृत्ता वयं बह्वना भाचारपार्थक्यानां मूल जातिपार्थक्यं सुपल-
भामहे, अतस्तज्जातिपार्थक्यं मेव प्रथमं समामतो वर्णयामः—

यथा गोत्वोद्वलमनुष्यत्वादयो जातयो निमग्नजा इति आकृति-
ग्रहणा भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामा-
जिकानाम् ऐहिकाभ्युदयिककार्यव्यवहारमौक्यार्थाध्यात्माद्युन्नति-
मिद्वार्याः पूर्वं गुणकर्मानुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः । तदे-
तदिहापि श्रुतम्— “देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पय-
न्तानां अनु मनुष्यविशः कल्पयन्त इति”—इत्यादि १. २. ७. । तथा
चाध्ययनं मध्यापनं यजनं शंसनं स्तवनं मुहूर्तं ब्रह्मण्यं मन्त्रणादानं
सुप्रदेशदानादिकञ्चेति सुग्यानि सुवृत्तकर्मणि च येषां समाजिपू-
यनभ्यन्ते, तेषां मेव ब्राह्मणजातिः कल्पिता । चतुर्विधादीनां
मध्येवं बलादिप्रकाशकब्राह्मादिभिर्गोपयं ततज्जातिकल्पनावीजम् ।
तदेव श्रुतं ऋक्संहितायाम् १०. ८०. १२—

“ब्राह्मणोऽस्य सुखं मामीदं बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरु तदस्य यद् वेश्मः पद्भ्यां शूद्रो अजायत”—इति ।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागाः त्रिणिविभागा एव गम्यन्ते । अतः
एव देवतिर्यङ्मुद्गिच्छन्दःस्तोममन्त्राणां मपि सर्वेषां जाति-
विभागाः समाचराताः । तद्यथा देवानाम्—

“ब्रह्म वै देवानां ब्रह्मपतिः”—इति तै० सं० २. २. ८. १ ।

एवमादिषु ब्रह्मगर्भार्यो ब्राह्मणः ; तथाहि—

“ब्रह्म हि ब्राह्मणः”—इति च श० ब्रा० ५. १. ११ ।

“अग्ने ! महा॑ असि ब्राह्मण ! भारत !”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ३ ।

अन्यत्रान्यत्र च—“ब्रह्म ह्यग्निः”—इति श० ब्रा० १. ५. १. ११ ।

“ब्रह्म वै बृहस्पतिः”—इति श० ब्रा० ३. ८. १. ११ ।

“तच्छ्रेयोरूप मत्सृजत चत॑, यान्येतानि देवता चत्राणि ; इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति०—० स विश मसृजत, यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते ; वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति०—० स गौद्रं वर्ण मसृजत पूषणम्”—इति श० ब्रा० १४. ४. २. २३, २४, २५ ।

तिरश्चां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वा अजः”, “चत॑ वा अश्वः”, “वैश्यश्च शूद्रश्चानु रासभः”

—इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२—१५ ।

उद्भिदां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै पलाशः”—इति श० ब्रा० १. १. १. ४ ।

“चत॑ वा एतदोषधीनां यदु दुर्वा ; चत्रं राजन्यः” ऐ० ८. २. ४ ।

स्तोममन्त्राणां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिष्टुप्, चत॑ पञ्चदशः, ०—०

विशः सप्तदशः, शौद्रो वर्ण एकविंशः”—इति ऐ० ८. १. ४ ।

त्रिष्टुप्पञ्चदशसप्तदशैकविंशः सामवेदीयस्तोममन्त्राः ।

छन्दसां जातिविभागो यथा—

“गायत्र्य्छन्दसा (ब्राह्मणः)”, “त्रिष्टुभ्य्छन्दसा (क्षत्रियः)”

—इत्यादियन्त्यो द्रष्टव्यः ऐ० ७. ४. ५, ६ ।

तत्तिरीयसंहितायान्वेकमेव स्तोमदेवताच्छन्दस्साममनुष्य-
पशूनां त्रेणीविभाग आन्नातो द्रष्टव्यः (७. १. ६-८.) । तथाच
त्रिष्टुप्स्तोम-अग्निदेव-गायत्रीच्छन्दो-रथन्तरसाम-ब्राह्मणमनुष्य-पशूना-

पशूनां मुख्यत्वेनैकत्र्योणीत्वम्, पञ्चदशस्तोम-इन्द्रदेव-विष्टुप्छन्दो-
बृहत्साम-राजन्यमनुष्य-मेघपशूनां बलवत्त्वेनैकत्र्योणीत्वम्, सप्तदश-
स्तोम-विश्वदेवदेव-जगतीष्छन्दो वैरूपसाम-वैश्वमनुष्य-गोपशूनां बहु-
त्वेनाव्रमाधकत्वेन चैकत्र्योणीत्वम्, एकविंशस्तोम-अनुष्टुप्छन्दो
वैराजसाम-गूढमनुष्य-वाजिपशूनां पादोपजीवित्वेनैकत्र्योणीत्वञ्चेति
मुख्यतम् । एषु च स्तोमच्छन्दस्साम्नां पादोपजीवित्वं त्वत्तरमह्या-
नुगतत्वाद् बोध्यमिति ।

तदेवं यद्यपि गुणकर्मानुसारतो ब्राह्मणाद्या जातयः कल्पिता
इति स्पष्टम्, तथापि पशूद्विज्जमनुष्येषु सम्प्रति ता जन्मानु-
सारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति । यथा मिष्टास्त्रवीजतो मिष्टा-
स्त्राणां मेघफलनं प्रायो नेमर्गिकम्, तथैव ब्राह्मणवीर्यादि-
जातानां ब्राह्मणादित्वमवश्यभावीत्येव तत्र हेतुः । एवमपि यथा
चैत्रादिदोषतो वसुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते, तथैव ब्राह्मणार्द्या-
रसजाता अथवा ब्राह्मणादयो भवन्तीत्यपि नादृष्टचरम् । अत एव
“जातो नार्या मनार्यायाम्”—इत्याद्यपि स्मृतं मन्वादिभिः, इह
चोद्धृतं तत् पुरस्तात् (१७ पृ० ८ पं०) ।

अथ तेषां ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां स्वभावादय इहैतरेये यथा
वर्णितास्ते चेह क्रमात् प्रदर्श्यन्ते । तत्र स्वभावाः—

ब्राह्मणानाम्—आदायित्वम्, आपायित्वम्, अवसायित्वम्,
यथाकामप्रयाप्यत्वञ्चेति चत्वारो धर्मा विज्ञेयतो लक्षिताः ।
‘आदायी’ आदानं ग्रहणम्, प्रतिग्रहादिना जीविकादीनां मादान-
कारी । ‘आपायी’ अपायस्यागः, दानादिना धनादीनां त्याग-
कारी । ‘अवभायी’ अवसायः सिद्धान्तः, विद्यावत्त्वेन सर्वतत्त्वानां
निययकारी । ‘यथाकामप्रयाप्य’ प्रयाणं युद्धाय प्रस्थानम्, तत्र

राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेर्यः 'प्रयाप्यः', काम मनतिक्रम्य यथाकामम्, स्वकामनानुरूप मिति यावत् ; तदेवं राज्यरक्षणा-
द्यर्थं युद्धाय प्रयाण मिच्छेत् राज्ञा प्रेषणीयो 'यथाकामप्रयाप्यः' ।
तदेतदिह ७. ५. ३ द्रष्टव्यम् । क्षत्रियाणान्तु—वलप्रतिष्ठा, आश्रित-
रक्षणम्, सर्वोपकारित्वम्, तेजस्विन्त्वम्, यशस्विच्चञ्चासीद्
वर्णनीयम् । वैश्यानां खलु—अन्यस्य वलिकृत्वम्, अन्यस्य
आद्यत्वम्, यथाकामजेयत्वञ्चेति त्रीणि लिङ्गानि । शूद्राणां
हि—अन्यस्य प्रेयत्वम्, कामोत्थाप्यत्वम्, यथाकामवध्यत्वञ्चेति
च वर्णितं तत्रैव (७. ५. ५, ६.) । अथ भक्ष्याः—

ब्राह्मणानां बलकरो भक्ष्यः सोमो निर्णीतः, क्षत्रियाणां
न्यग्रोधोदुस्वराश्वत्थक्षफलानि बलहेतुभक्ष्याणि निर्णीतानि, तथा
वैश्यानां दध्येवैकं बलकरं भक्ष्यं सूचितम्, शूद्राणां त्वाप एव
भक्षिताः सम्यग् बलकरा भवन्तीति च तत्र ७. ५. ३—६ ।
अपर मपि—“एता वै प्रजा हुतादा यद् ब्राह्मणा अथैता अहु-
तादा यद् राजन्यो वैश्यः शूद्र इति”—इति ७. ४. १ । अथायुधानि—

“एतानि वै ब्राह्मणस्यायुधानि यज्ज्ञायुधानि; अथैतानि
क्षत्रस्यायुधानि—यदश्वो रथः कवच इषु धन्व”—इति च तत्रैव ।
तानि च यज्ञायुधान्यन्यत्र परिगणितानि—“स्फप्रश्च कपालानि
च, अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च, कृष्णाजिनं च, शम्या च, उलूखलं
च मुगलं च, दृषद्वीपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि”—इति तै०
सं० १. ६. ८. २, ३ । तदानीं मासीदपि क्षत्रियतोऽपि भूयस्त्वं
ब्राह्मणानाम् । तद्यथा—“भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति”—
इति ७. ३. ३. ।

शूद्राणां ब्राह्मणपङ्क्त्युपवेशनमप्यासीद्दोषावहम् । तथाहि

“दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षितेति”
 -इत्यादि (२. ३. १.) समालोच्यम् । यज्ञकार्येषु गोदोहना-
 दिषूपि तेषां निषिद्धोऽधिकारः, तथा च तैत्तिरीयकम्— “शूद्र-
 एव न दुह्यात्, असतो वा एष सम्भूतो यच्छूद्रः । अहविष्य
 तदित्याहुर्वेच्छूद्रो दोग्धोति”-इति (ब्रा० १. २. ३.) । अत एव
 तेषां मयज्जियत्वम् । यज्ञे दीक्षितस्य देवभावः मापन्नस्य यज-
 मानस्य तैश्चायज्जियैः सह वाक्यालापोऽपि निषिद्धः शतपथादौ—
 “स वै न सर्वेणैव संवदते ; देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते
 स देवतानां जैको भवति, न वै देवाः सर्वेणैव संवदन्ते,—
 ब्राह्मणेन वै, राजन्येन वा, वैश्येन वा (संवदन्ते) ; ते हि
 यज्ञियाः”—इत्यादिना (३. १. १. १०.) । मूर्खाणां सामीप्यमप्या-
 सीत्सदानां क्लेशादित्याम्नातम्— “तेभ्यो वै देवा अपैर्वावीभक्षन्त
 मनुष्यगन्धात्”—इति ३. ३. ६. । अत्र देवा इति सत्यवादित्वा-
 दिनामदेवत्वानां विदुषां मार्याणां ग्रहणमिष्टम्, मनुष्यगब्देन
 चातृताभापणादिसमुपधमंवता मूर्खाणां शूद्राणां मिलेव । तदिदं
 शूद्राणां मयज्जियत्वम्, मूर्खाणां सामीप्यायोग्यत्वज्ञातिमूर्खत्वक-
 ष्चरत्वकृदाचारत्वकृदाकारत्वादितिबन्धनं भवति ; नान्यथा तान् प्रति
 कृत-दुर्व्यवहारस्य प्रायश्चित्तगामनं विहितं श्रूयते । तच्च यथा
 य० वा० सं० २०. १७. १ —

यच्छूद्रे यदर्थं यदेनयकृत्मा वयं

यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजनं मसि”—इति ।

शूद्राणां मुपत्यर्थं यथायोग्यद्वानोपदेशविधयः विहितः संहिता-
 याम्, प्रदर्शितश्चेह पुरस्तात् (१७ पृ०)—

“यथेमां वाचं कम्पाणी मायदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय’-इति ।

चतुर्णां मेव वर्णानां हितप्रार्थने साम्यञ्च श्रुतं बहुत्र । तद्यथा तत्रैव यजुस्संहितायाम् १८. ४८. १—

“रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु, रुचं राजसु नस्कृधि ।

रुचं विश्वेषु शूद्रेषु, मयि धेहि रुचारुचम्”-इति ।

आथर्वणिका अप्यामनन्त्येव मेव १८. ७. ८—

“प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, उत शूद्र उतार्ये”-इति ।

चतुर्णां वर्णानां माह्वानप्रयोगपार्थक्य मपि श्रुतं मन्यत्र—

“तानि वा एतानि चत्वारि वाचः,— एहीति ब्राह्मणस्य, आगच्छस्वेति वैश्यस्य राजन्यवन्धोश्च, आधावेति शूद्रस्य”-इति श० ब्रा० १. १. ४. १२ ।

अन्योन्यकरणहृणानान्योन्यकुशलजिज्ञासारूपः सन्मर्शगनामशिष्टा-चारश्चासीत् तदापीति च तत्रैव । तथाहि (३. ५. ४. १६, १७)—

“अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणे ऽध्वर्यु-र्भवत्यपरयोरुत्तरे यजमानः, सोऽध्वर्युः पृच्छति यजमान किं मत्वेति भद्रं मित्याह, तन्नो सहेत्यपांश्चध्वर्युः । अथापरयोर्दक्षिणे ऽध्वर्युर्भवति पूर्वयोरुत्तरे यजमानः, स यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं मत्वेति भद्रं मित्याह, तन्न इति यजमानस्तद्यदेव ऽ सम्मृशेते प्राणानेवैतत् सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्वेऽथ यत्पृष्टो भद्रं मिति प्रत्याह कल्याणमेवैतन्मानुष्यैर्वाचो व्यदति तस्मात् पृष्टो भद्रं मिति प्रत्याह”-इति । अद्यतनेङ्गलण्डीयादीनां मन्त्र्येवं सन्मर्शनम्, परं तेषां त्वेककरणहृणप्रद्वैव दृश्यते, अस्माकन्तु कारणरूपहणमित्येव विशेषः । अतएवेवं निरुक्तम्— “प्रगृह्य पाणी देवान् पूज-

यन्ति”—इति (१२. ७. ४.) । “विद्वांसो मे देवाः”—इति त्वसद्विद्वा
यज्ञस्यो वैदिकसिद्धान्तः ; तेषां दर्शनमात्रतः स्वपाणिद्वयेन तत्पाणि-
द्वयस्य ग्रहणं मेव प्रथमं पूजनम्, सम्पर्शनं नाम सत्कार इति तदर्थः ।

प्रत्युत्थानशिष्टाचारव्याप्तीत् तदानीम् । तथाहि— “प्रति वै
श्रेयांस मायन्त सुत्तिष्ठन्ति”—इति (२. ३. २.) । ‘श्रेयांस
मतिप्रशस्त माचार्यपित्रादिक मायन्तं स्वसम्मुखत्वेन समागच्छन्तं
प्रति शिष्यपुत्रादय उत्तिष्ठन्त्येव’—इति तत्र सायणः । मनुमंदि-
ताया मेत देव स्मृतम्— “शय्यासनस्त्र्यैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत्”
—इत्यादि (२. ११८, १२०.) ।

न केवलं प्रत्युत्थानं किन्तु अनुवर्त्तनं मपि विहितम् ।
तथाहि— “अनु वै श्रेयांस पर्यावर्त्तन्ते”—इति (२. १. २.) ।
‘श्रेयांस माचार्यादिक मनुगम्य शिष्यादयः परितः सञ्चरन्ति’—
इति तत्र सायणः ।

वाग्व्यवहारविषयेऽप्यासन्निह बहव उपदेशाः । तद्यथा— “वाक्
तु सरस्वती” (३. १. १.), “वाग्वि सरस्वती” (३. १. २.),
“वाग्वै सरस्वती” (३. ३. १३.), “वाचो वाव तौ स्तनौ, सत्यानृतौ
वाव तौ” (४. १. १.), “कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्,
सत्यमंदिता वै देवा अनृतमंदिता मनुष्याः” (१. १. ६.),
“विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्” (५. २. ८.), “एतद् वै मनुष्येषु
सत्यं निहितं यश्चक्षुः, तस्मादाचक्षाण माङ्गुरद्रागिति, स यद्यदर्श
मित्याहायास्य अदधाति ; यद्यु वै स्वयं पश्यति न बह्वनाञ्च नान्येषां
अदधाति ” (१. १. ६.), “अवत्येभं सत्यं नैन मनृतं दिनस्ति”
(४. १. १.), “विचक्षणवतीं वाचं वदेत्” (१. १. ६.), “प्रसूया
इ या इतग गिरः” (३. ५. ५.), “मनसा वा इपिता वाग

वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदति असुर्या वै सा वागदेवजुष्टा (२. १. ५ ; ४. ५.), “यां वै दृप्तो वदति, या मुन्धत्तः, सा वै राक्षसी वाक्” (२. १. ७.) । अवच्छेदकावच्छिन्नव्यवच्छिन्नासम्बन्ध-

सम्बन्धसम्बन्धान्यायभाषापीदानीन्तनन्यायभाषेतिविदेहवङ्गप्रसिद्धा ननु का भाषा, वानरी वा राक्षसी वा, यावनिकी वा ? इत्यप्यत्र स्याच्चिन्तनीयम् ; अपौरुषेयवेदिकग्रन्थेषु, अतिप्राचीनसूत्रसृति-न्यायमीमांसावेदान्तादिषु, अनतिप्राचीनेतिहासपुराणतन्त्रवैद्यक-ज्योतिषसङ्गीतकाव्यादिषु वा क्वचिदपि तथाविधवाग्जालाच्छन्नो-च्छन्नहेतुनिवेशप्रवेशाप्रतीतिः “वाक् च मनश्च वर्त्तन्थौ ; वाचा च हि मनसाच यज्ञो वर्त्तने ; इयं वै वागदो मनः” (५. ५. ८.), “श्रद्धा पत्नी, सत्यं यजमानः, श्रद्धा सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनम् ; श्रद्धया सत्येन मिथुनेन स्वर्गालोकान् जयति” (७. २. ६.), “पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूतार्यै वाचो वदितारो यच्छापर्णा इमापुत्यापतेने मेऽन्तर्वेदि साक्षिपतेति” (५. १. १.), “सोऽब्रवीत् तदहं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्यं सवादीरिति ; तस्मादेवं विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्”—इति (५. २. ६.) च ।

विवाहबन्धनं सपि तेषां मासीद्वितकरत्वेनाभिप्रेतम् । अत एवैवं श्रूयते—“नापुत्रस्य लोकोऽस्ति”—इति, “ऋणं सन्निवृत्तसन्-यत्यमृतत्वञ्च गच्छति । पिता, पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो सुखम्”—इति च ७. ३. १ । पिता एव पत्नीगर्भं प्रविश्य पुत्र-रूपेण पुनः प्रकाशं मापद्यत इति च तत्रैव । तथाहि—“पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते”—इति । तदेव मुत्पादिते पुत्रे वंशपरम्परया श्रमृतत्वं मेव स्वस्यापादितं भवतीति तेषां मभिप्रायः ।

तत्र क्षत्रियाणां वैश्यशूद्रस्वभावपुत्रनिन्दायाम् का कथा, ब्राह्मणस्वभावपुत्रोऽप्यासीदनीषितः । तथाहि—“ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजाया मा जनिष्यत”—इत्यादि (७. ३.) द्रष्टव्यम् । वैश्य-शूद्रस्वभावपुत्रानीष्ठापि तत्रैवान्नाता ।

तदानीं मेकस्यां तदधिकाया वा जायाया जीविताया मपि जायान्तरग्रहणं नासीद् दोषावहम्, ततश्च जीवत्पत्नीकस्यापि पुंसः क्रमाद् युगपद्वा बहुविवाहो नैवासीदमामाजिकः । तदुक्तं मिह—“यदि ह वा अपि बह्व्य इय जाया. पतिर्वाव तामा मियु-नम्”—इति (३. ५. ३.) । इतोऽपि व्यक्तं मानातम्—“एकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति”—इति (३. २. १२.) । अपि नासीच्च तदानीं मपि जीवत्पतिकायाः स्त्रियाः पत्यन्तरग्रहणाचारः । तदप्युक्तं तत्र उत्तरम्—“नैकस्यै बह्व्यः सह पतयः”—इति । अत्र सहशब्दं श्रुतेर्मृतपतिकायाः त्यक्तपतिकाया वा पत्यन्तरग्रहणं न तदानीन्तनाचारविरुद्धं मित्यपि गम्यत एव । किन्तु तथाविधविधवा-वेदनन्त्वासीन्नीचजातिष्वेव प्रचलितं मिति च पुराणेतिहासा-द्याख्यानतोऽवगम्यते, तच्चिदानीं मपि वर्तत एवेत्यस्माकम् । स्वयम्बरसभायां समागतेषु कन्यापाणियह्नार्थिषु पणजयकारिणे कन्यादानप्रथाप्यासीत्तदापि । तदाह—“प्रजापतिर्वै सोमाय रात्रे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्या मायिक्रीम् ; तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छं स्तम्या एतत् सृष्ट्वां बहसु मन्वाकरोद्, तदेतदाग्निन मित्वाचक्षते—इति (४. २. १.) । तदानीन्तनस्त्रीणां मप्यासीदमाधारण-पाण्डित्यम् । तदग्निहोत्रकालनिर्णायिकास्यायिकायाम्—“कुमारी गन्धर्वेष्टहीता वल्गा स्मः”—इत्यादि (५. ५. ४.) ।

तदानीं मपि क्षुपां गुरुगणजने चैवार्थिणाम् । तथाहि—

“क्षुषा श्वशुराल्लज्जमाना निलीयमानैति”—इति (३. २. ११. ।
अपि तदाप्यार्याणां सोदर्याणां मपि भगिनीनां भ्रातृजायानुगतत्वं
मेवासीत् । तच्चान्नात मिह यथा—“समानोदर्या स्वसा ऽन्योदर्यायै
जायाया अनुजीविनी जीवति”—इति (३. ३. १३.) । तदेवं
सोदर्याया अपि स्वसुरनात्मीयत्वं मन्थकुलतो लब्धाया अपि जायाया
आत्मीयत्वं पारम्पर्यागतमेवेति स्यात् स्वीकार्यम् ।

अत्राग्निहोत्रस्य त्वत्कर्त्तव्यतया अयलीकस्यापि तत्कर्त्तव्यता
प्रतिपादिता । तथाच— “तदाहुर्वाचापत्नीको ‘ऽग्निहोत्रम्’—
इत्यादि (७. २. ६.) । तस्य ह्यग्निहोत्रस्य दृष्टं मद्रष्टञ्च फलं
तैरधिगतम् ; अत एव तैर्नित्याग्निहोत्रिभिः सद्भिः सदैव स्वस्व-
गृहेषु अग्निरक्षणं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तितम् । तदिदं श्रूयते
— “मनुषो दुरोणे”—इति (ऋ० सं० १०. १११. १.),
व्याख्यातञ्चैतद् यास्केन ‘मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे (८. २. २.)’
—इति । हिमानीवासिनां तेषां प्राचीनार्याणां हिमपातक्लेशनिवा-
रणाय स्वस्वगृहेष्वग्निरक्षणं नूनमासीत् सुखाहम् ; श्रुतं ह्येवम्
—“अग्निर्हिमस्य भेषजम्”—इति (वा० सं० २३. १०.) । तत्र चाग्नौ
विवधसुगन्धादिद्रव्यदानविधानञ्च श्रुतमस्ति । तद्यथा—“कुलाप
मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यत् पैतृदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णांशुकाः
सुगन्धितेजनानीति”—इति (१. ५. २.) । तैत्तिरीये त्वत्र
आख्यायिकाख्यानमपि सं० ६. २. ८ द्रष्टव्यम् । तैः सुगन्धादिभिः
गृहजातवायुदोषोऽपिप्रशमितो भवतीति च दृष्टम् । यदग्नौ आज्या-
ग्निरपयःपयस्यासान्नाय्यचरुपुरोडाशसोमाद्याहुतयः प्रदीयन्ते ततस्त-
द्वाध्वप्रसूता वृष्टिधारास्तत्तद्गुणयुक्ता भवन्त्येवेति तज्जातौषध्यादीनां
भक्षणतः स्वल्वाज्यादिसाराहार एव सम्पन्नतेऽस्माकमिति च दृष्टम्

मेव । अदृष्टं तु स्वर्गादि, श्रुतिमानगम्यम् । तदेवं दृष्टादृष्टफल सिद्धयर्था मेवासीत् तेषां नित्याग्निहोत्रानुष्ठान मिति प्रतीयते स्फुटम् ।

अग्निहोत्रानुष्ठानाय प्रातःस्नानस्य कर्त्तव्यता चात्र सूचिता । तथाहि—“य आहिताग्निर्यदि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति”—इत्यादि ७. २. ८ । तत्रैव आग्रयणेनानिष्ठा नवात्रप्राशने, पाकपात्रे नष्टे, पवित्रनाशे, हिरण्येऽनुद्विष्टे अपहृते च जीवत्यपि, कस्मिंश्चिदाक्रीये स मृत इति श्रुते, जायायाः स्व-गोर्वा यमसन्तानजननेऽपि प्रायश्चित्तं विहितम् । तथा तत्रैव सूतकान्त्रप्राशनकारिणा मपि प्रायश्चित्तं विहितम् । यथा विहितहोमादिरूपप्रायश्चित्तत एषु तथाविधपापानां भवति सङ्क्षय इति च तत्र तत्र सुव्यक्तम् । अग्निहोत्रानुष्ठानाय ततः प्राक् स्नानं तु विहितम्, न पुनः किञ्चिद् भोजनं तु निषिद्धम् ; प्रत्युत किञ्चिद् भुञ्जीव कर्माणि कुर्वीतेत्येवेहान्यत्र ध्वनितम् । तथाहि—“घृतं प्राश्य वंसेद् यथा ह वा इद मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत एवं ह्येवाक्तो वर्त्तते”—इति ४. २. १ ।

मृतस्य शरीरालाभे पर्णशरीरदाहोऽप्यासीत्तदानीं मपि अवस्थितः । तदाह—“यदि शरीराणि न विद्येरन्, पर्णशरः पटिस्त्रीणि च शतान्याह्व्य तेषां पुरुषरूपक मिव कृत्वा तस्मिंस्ता माहृतं कुर्युः । अथैनान्धशरीरैराहृतैः संस्पर्शोदासयेयुः ; अध्वर्युतं काये, सक्थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चोरु द्विपञ्चाशे, श्रेयन्तु गिरस्युपरि दध्यात्”—इति ७. २. १ ।

तदानीन्तनार्याणां देवपितृमानुषार्चनपरताप्यासीत्, तदभावे ‘अनहापुरुषः’—इति निन्दाभाजनत्वं तेषां मवश्यमाव्येवेति । तदाह—“कीनहापुरुषः ? इति, न देवान्, पितॄन्, न मनुष्यान्”—इति

(७. २. ८.) । अत्रार्चनीति पदन्तु शेषयितव्यम् । स्फुट मेतच्छत-
पथे—“एष ह वा अनङ्गापुरुषो यो न देवानर्चति, न पितॄन्,
न मनुष्यान्”—इति (६. ३. १. १४.) । ‘अङ्गा’—इति सत्यनाम
(निघ० ३. १०. ४.), अनङ्गा—असत्यः, तथाचानङ्गापुरुषोऽसत्य-
पुरुषः । एवं हि यः पुरुषो देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च नार्चति, अजा
गलस्तनस्यैव तस्य जन्म निरर्थकम्—इति भावः । तदेवं देवाद्यर्चन-
विहीनस्य निन्दावादः सम्पन्नः । तदत्र समासतो देवादीनेव
पूर्वं निरूपयामः ।—

देवाः । निघण्टौ द्युस्थानभाजनेषु ‘देवाः’—इति षड्विंशं
पदम् । ततो गम्यते द्युलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम् । ‘देवाः
रश्मय उच्यन्ते’—इति तद्भाष्ये देवराजः । महासुनियास्केनापि
निरुक्ते देवा इत्यस्यैव एवार्थ उल्लिखितः—“रश्मयोऽत्र देवा
उच्यन्ते”—इति (१३. १. १२.) । यास्कप्रदर्शित सुदाहरण मेव च
देवराजेन प्रदर्शितम्—“देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् (ऋ०
सं० १. ८८. २.)”—इति, निघ० ५. ६. २६ । निरु० १२. ४. ५;
१३. १. ११ द्रष्टव्यम् । पार्थिवस्याग्नेर्माध्यमिकस्य च विशुतोऽपि
रश्मिजन्यत्वेन, उक्तमाग्नेः सूर्यस्य तु रश्मिजनकत्वेन जन्यजनकयो-
रभेदात् रश्मिप्रभिनत्वम् । किञ्चाख्येषां प्रथममध्यसोत्तमानां त्रयाणां
मेवाग्नीनां रश्मिवत्त्वम्; “त्रयः केशिनः”—इत्यस्य व्याख्यानं
सुव्यक्तं सुक्तञ्चैतद् यास्केन—“केशा रश्मयः, तैस्तद्धान् भवति०—०
आदित्य माह, अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते, धूमेनाग्नी
रजसा च मध्यमः”—इति (निरु० १२. ३. ६, ७, ८.) । एषा
मेव त्रयाणां भक्तिसाहचर्यादितो बहवो देवा अर्च्यन्ते । तदपि
व्यक्तं सुक्तं यास्काचार्येण—“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः०—०

तामा महाभावादेकैकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि भवन्ति”
-इत्यादि ७. २. १ ; ३. १० । “यो देवः सा देवता”-इति च
निरु० ७, ४. २ । विवरिण्यामयैतदिहैवोपान्यप्रकरणे ।

पितर । निघण्टो अन्तरिक्षस्थानभाजनेषु ‘पितरः’-इति
शब्दार्थं पदम् । ततो गम्यते अन्तरिक्षलोक एव प्रधानतस्तेषां
स्थानम् । “पिता, ‘पाता वा पालयिता वा’-इत्यादिना (निरु०
४. १. ५.) व्याख्यातः, जम्”-इति तद्भाष्ये देवराजः । महामुनि-
यास्तेन हि- “पितरो व्याख्यातास्तेषा मेधा भवति”-इत्युक्तैव,
“उदीरता भवर उत परास

उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असु य ईयुरहका ऋतज्ञासु

तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु”-इति (१०. १५. १.) ।

एषा ऋगिह उदाहृता । व्याख्याता च सा एवम्- “उदीरता
भवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोममम्या-
दिनस्रोसु” चे प्राण मन्वीयुरहका अगमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा
ते न आगच्छन्तु पितरो हानेषु”-इति (निरु० ११. २. ६.) ।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्पद्यते- “हवेषु” “हानेषु”
अमृताहानेषु मत्सु “ते” ‘पितरः’ पितृगणाः “नः” अस्मान्
“अवन्तु” “आगच्छन्तु” । ते कीदृगाः ? इत्याह- “ये” “असु”
‘प्राणम्’ “ईयुः” ‘अन्वीयुः’ प्राप्तवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति
यावत् । तत्र जीवितकाले “अहकाः” ‘अगमित्राः’ सर्वत्र सर्व-
देवमाधुव्यवहारतः अगमिवशून्या, “ऋतज्ञा” ‘सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा
वा’ कर्तृतया कारयिष्यतया वा उज्जानुष्ठानविदः, “सोम्यासः”
‘सोम्याः = सोममम्यादिनः’ च आसन्निति । ते च कतिविधाः ?

इत्याह—“अवरे”, “परासः” ‘परे’, “मध्यमाः” चेति त्रिविधाः । तत्र, ‘परे’ द्युस्थान्तरिक्षचारिणः, “ये चेमेऽरक्षे अद्वा तप इत्युपासते”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिता देवयानमार्गेण सूर्यलोकं गताः ; ‘मध्यमाः’ द्यावापृथिव्योरन्तरेण स्थायिनः, “य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्त मित्युपासते”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेण चन्द्रलोकं गताः ; ‘अवरे’ भूपृष्ठस्थान्तरिक्षचारिणः, “अथैतयोः पथोर्न कतरेण च”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या मेव निरन्तरावर्तिनः । तदेषां त्रिविधानां पितॄणां मध्ये येष्वरास्तेषां संप्राप्तमार्गाणां ससक्तदावर्तित्वेन कचिदपि दीर्घकालस्थितिसम्भावनाभावात् न पितृलोकस्थत्वम् ; ये परास्तेषां सप्यनावर्तित्वञ्च्युतेस्तथात्व मेव ; ये तु मध्यमाश्चन्द्रलोकं पितृलोकं वा गतास्तेषां मेव स्वस्थानस्थत्वेन प्राधान्य मिष्टम् । अतएव अन्तरिक्षस्थानेष्वेव पठितं पितर इति पदम् । यास्तेनाप्युक्तम्—“माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते”—इति (११. २. ५, ६.) । ‘स हि तेषां राजिति’—इति च तत्र दौर्गी वृत्तिः । “परयिवांसं प्रवतो महीरनु”—इत्यादिसूक्तद्वये (ऋ० सं० १०. १४, १५) यमस्य पितराट्त्वं पितॄणां स्वरूपञ्च सुव्यक्तम् ।

तत्त्वतस्तु अन्नरससाहाय्येन स्वजनकदेहे प्रविष्टो जीवो रेतोऽन्तःस्थः प्रथमगर्भः सम्पद्यते ; यदैव तद्रेतो योनौ सिक्तं भवति, तदैव तस्य प्रथमं जन्म । ततस्तद्रेतो मातृयोनौ द्वितीयगर्भाकारेण परिणतं भवति ; भूमिष्ठे हि तस्मिन् गर्भे पुरुषस्य द्वितीयं जन्मेति मन्तव्यम् । ततो सृते च यत् पित्राद्यन्यतमं शरीरं लभते, तदैव तस्य तृतीयं गर्भरूपम् ; ततः पित्राद्यन्यतमलोक-

प्राप्तिरेव तत्तृतीयं जन्मेति मन्यते । तदाहुरेतरेयिणः— “अप-
क्रामन्तु गर्भिण्यः । पुरुषे ह या अय मादितो गर्भो भवति, यदे-
तद् रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सञ्भूत मात्मन्येवात्मानं विभक्तिं,
तद्यदा स्त्रिया सिद्धत्वथैन जनयति ; तदस्य प्रथमं जन्म । तस्मिन् स्त्रिया
आत्मभूयं गच्छति, यथा स्वमङ्गस्तथा तस्मादेनां न द्विनस्ति, सास्यै-
त मात्मान मत्र गतं भावयति, सा भावयित्री भावयितव्या भवति,
तं स्त्री गर्भं विभक्तिं, सोऽय एवं कुमारं जन्मनोग्रेऽधिभावयति, स
यत्कुमारं जन्मनोग्रेऽधिभावयत्यात्मान मेव तद्भाषयति एषां लोकानां
सकृत्त्या एवं सन्तता ह्येमे लोकाः ; तदस्य द्वितीयं जन्म । सो
ऽस्याय मात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ; अथास्याय मितर
आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते ;
तदस्य तृतीयं जन्म”—इति (२ आ० ५. १.) ।

शतपथे तु मृत्युप्रकारो मृतस्य तस्य पितृणादिदेहलाभयाग्रातः ।
तथाहि— “स यत्रायए शरीर आत्मावर्णं नीत्य सङ्गोह मिव
न्येत्यथैन मेते प्राणा अभिसमायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्या-
ददानो हृदय मेयान्ववक्रामति । स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः
पराह् पथ्यावर्ततेऽयारूपञ्चो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकी-
भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति
न यदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत
इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजाना-
तीत्याहुः । तस्य ह्येतस्य हृदयस्यायं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेनैव
आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्ना वा न्येभ्यो वा शरीरदेहेभ्य-
स्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणं मनूत्क्रामन्तए सर्वे प्राणा
पनूत्क्रामन्ति, सञ्ज्ञान मेयान्ववक्रामति, स एव ज्ञः सविज्ञानो

भवति ; तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । तद्यथा
 लणजलायुका लणस्यान्तं गत्वात्मानं सुपसङ्हरत्येव मेवायं पुरुष
 इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मानं सुपसङ्हरति ।
 तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रा सुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं
 रूपं तनुत एव मेवायं इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्न-
 वतरं रूपं तनुते, पितॄं वा गान्धर्वं वा, ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा,
 दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः”—इति १४. ७. २. १—५. ।
 अत्र पितॄं गान्धर्वं च मिथो गुणकर्मादितः किञ्चिद्भेदयुक्तं मन्तरिक्ष-
 लोकं रूपम् ; ब्राह्मं प्राजापत्यं च तथा मिथः सामान्यभेदयुक्तं
 द्युलोकं रूपम् ; एवं दैवं मानुषं च विद्वत्त्वाविद्वत्त्वभेदमिव
 मिहत्वं रूपम् । इत्यमपि छान्दोग्याद्युक्तं पितॄणां गतित्रैविध्यम्,
 उदीरतामितिमन्वान्नातपितृत्रैविध्यञ्चोपपन्नं भवति । तदेवं यास्क-
 व्याख्यातस्योदीरतामितिमन्त्रस्थस्य ‘असुं य ईयुः’—इत्यंशस्य पितॄणा-
 दन्यतमदेहगतं प्राणं ये अन्वीयुरित्येवार्थः सुष्ठुतर इत्यस्माकम् ।
 पिण्डपितृयज्ञप्रकरणादौ च (य० वा० २. २०—३४. ; श० ब्रा०
 २. ४. ४. १—२४. ; तै० ब्रा० १. ३. १०, २. ६. ३.) पितृगण-
 स्वरूपं पर्यालोच्यम् । यमपितृलोके पुनर्निर्णयाम इहैवान्यप्रकरणे ।

मनुष्याः । ऐतरेये त्विहैतच्छब्दनिर्वचनं मेवं प्रोक्तम्—“मिदं
 प्रजापते रेतो दुपदिति०—०तन्मादुषं सन्मानुषं मित्वाचक्षते
 परोक्षेण”—इति (३. ३. ६.) । “मनुष्याः कक्षात् ? मत्वा
 कर्माणि सीव्यन्ति, मनस्यमानेन सृष्टाः, मनस्यतिः पुनर्मनस्वी-
 भावे ; मनोरपत्यम्, मनुषो वा”—इति त्वाह यास्कः (निरु० ३.
 २. १.) । “मनोर्जातावज्यतौ युक् च”—इति च पा० ४. १.
 १६१ सूत्रम् । ‘समुदायार्थो जातिः ; मानुषः मनुष्यः’—इति

तत्र दीक्षितः । तत्रास्मत्तु “पडर्घ्या भवन्ति,—आचार्य ऋत्विक्
स्नातको राजा विवाह्यः प्रियोऽतिथिरिति”—इति गो० गृ०
सू० ४ १० । मातृपित्राचार्याणां पूजनीयत्वं तु तैत्तिरीय-
(भा० ७. ११.)-मन्वादि-(२. २२५.)-प्रसिद्धम् ॥

अतपयन्नाह्मणे त्वेषां देवपितृमनुष्याणां मेकत्रैव विधेयपरिचय
आम्नात उपामनाप्रकारश्च । तथाहि—“ततो देवाः, यज्ञोपवीतिनो
भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्—यज्ञो वोऽन्नम्,
अमृतत्वं वः, जग्ं वः, सूर्यो वो ज्योतिरिति । अथैनं पितरः,
प्राचीनायीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्—मासि
मासि योऽग्नय, स्वधा वः, मनोज्ञवो वः, चन्द्रमा यो ज्योति-
रिति । अथैनं मनुष्याः; मातृता उपस्यं ह्युपासीदन् । तान-
ब्रवीत्—सायम्मातर्दोऽग्नयम्, प्रजा यो, मृत्युर्वो, ऽग्निर्वो ज्योति-
रिति”—इति (२. ४. २. १, २, ३.) ।

एषा मेव देवपितृमनुष्याणां मर्चनं कर्त्तव्यत्वेनैतरेये समा-
न्नातम्—“एष ह वा अनहापुरुष इत्यादिना । तत्र हि अग्नि-
होत्रादिभिः यौते वैश्वदेवादिभिश्च गृह्येर्देवानां मर्चनं सम्पद्यते;
पिण्डपितृयज्ञादिभिः यौतैः स्वस्वसूक्तप्रकारैः श्रद्धयान्नजलादि-
प्रदानात्मकश्राद्धादिभिश्च पितॄणां मर्चनं सम्पद्यते; निष्कपटविनीत-
भाषप्रदर्शनाद्यापालन-ससमादरपक्षापक्षाद्याद्याहारादि-प्रदानैर्मनु-
ष्याणां मर्चनं सम्पद्यते ।

अतियोगत्कारविषये गायाम्येकाम्नाता — “तद् यददो गायाम्
भयति—अनेनस मेनमा सो ऽभियस्तादेनस्वतो वापहरादेनः ।
एकातिथि मप सायं रुषहि विसानि स्तेनो जहारेति”—इति ५. ५.
५ । गायैषा नैतद्ग्राह्यप्रवक्तुः कल्पिता, प्रत्युत बहुप्राचीना,

अनेनात्र स्मृत्येव । तदाह तद्भाष्ये सायणः—‘पुरा कदाचित् सप्त-
 षोडशीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विसस्तेन्यलक्षणं मपवादं प्राप्य
 तत्परिहारार्थं ऋषीणां मग्ने शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेयं
 गाथा’—इति । तच्छपथस्वरूपञ्च तत्र तेनैवैवं व्याख्यातम्—
 ‘विसानि पद्ममूलानि, तेषां मपहर्त्ता (एवं) प्रत्यवायपरम्परां
 प्राप्नोतु ;— पापरहिते पुरुषे विसस्तेन्य मपवादं कृतवतो यः
 प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य सम्बन्धि पापं स्वीकुर्वतो यः प्रत्य-
 वायः, सायङ्काले गृहे समागच्छत एकातिथेर्वैदेशिकस्यारोधने
 यः प्रत्यवायः, सेयं प्रत्यवायपरम्परा विसस्तेन्ये सति मम भूयादि-
 त्येवं शपथः’—इति । अस्माकं त्वस्या गाथाया ऋजुतरोऽर्थान्तरः
 प्रतिभाति । तद्यथा— यः कश्चित् ‘अनेनसम्’ अपापम् आरोप्य-
 मानपापशून्यं जनम्, ‘एनसा’ आरोप्यमानेन पापेन ‘अभिषस्तात्’
 निन्देत्, ‘सः’ निन्दकः ‘एनस्वतः’ स्वभावजातपापिनः तस्य
 निन्दितस्य यत् किं मपि स्वभावजम् ‘एनः’ पापम् अस्ति, तदेव
 ‘अपहरात्’ अपहरणं कुर्यात् । सन्ति हि सर्वेषां मेव मानवानां
 स्वभावजानि पापानि । तदप्याहातैव—“व्यतिषक्त इव वै पुरुषः
 घाप्सना”—इति (४. १. ४. । इत्थं गाथापूर्वाद्धेन वृथापवादकीर्त्तनं
 निषिद्धम्, अध्यापराद्धेनातिथिविमुखीकरणं निषिध्यते— यः
 कश्चिद् ‘सायं’ काले समागतम् ‘एकातिथिं’ सर्वातिथिलक्षणसम्पन्न
 मत एव प्रधानातिथिम्, एकसङ्ख्यामात्र मतिथिं वा ‘अपरुणद्धि’
 स्वागतासनान्नपानादिकं मदत्वा विमुखीकरोति, ‘सः’ ‘स्तेनः’
 चौरः सन् ‘विसानि’ ऋणालानि, तद्गतानीव शूक्ष्मतन्तुरूपाणि तद-
 तिथिशरीरस्थानि स्नायुनामजीवनहेत्वङ्गवन्धनानि ‘अपजहार’
 तज्जीवनापहरणपातकभाग् भवतीति भावः ।

अहोऽतिथिसत्कारायासीत् तदाग्नराघातश्च प्रचलितः । तत एव सोमे राजन्यागते या आतिथ्येष्टिविहिता, तत्र पशुघाता-
नुकल्पश्च विहितः— “तद्यधैवादो मनुष्यराज आगते, ऽन्यस्मिन्
वार्हति उघ्घाणं वा वेहतं वा चदन्त एव मेवास्मा एतत्
चदन्ते, यदग्निं मन्यन्ति; अग्निर्हि देवाना पशुः”—इति (१.
३. ४.) । अष्टुषःशब्दस्य पोषार्थतानिर्णयाय चान्त्रात् मेवम्—
“एतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति, सन्ति तत्रोपाः इति”—
इति (४. ४. ५.) । सायणकृत मेवेतद्व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।
मांसभक्षणविधिस्त्वान्त्रात् इहान्यत्रापि । तथाहि—“नाग्नीषो-
मीयस्य पगोरग्रीयात्०—० तत्तन्मादृत्यम्०—० तस्याग्निव्यञ्जं
लीप्सितव्यञ्च”—इति (२. १. ३.) । अमेध्यमांसभक्षणे दोषो
मेध्यमांसभक्षणेऽदोषश्चान्त्रात् । तथाहि—“एत उतक्रान्तमेधः
अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाग्रीयात्”—इति २. १. ८. । ‘एते’
पुरुषक्तिपुरुषगौरवयोद्गमभा इति षट् अमेध्याः, अश्वगोऽथ-
जृष्टिबीभवाः पञ्च मेध्याः । पृथिवीभवत्वेनेह व्रीह्यादीनां ग्रहण
मिष्टम् । अतएव श्रुतम्—“स वा एष पशुरेवालभ्यते यत् पुरो-
डागः”—इत्यादि २. १. ८ । तत्राप्यजमांसस्यामीदृ बहुप्रचलन
मिति च प्रतीयते; तत्रैव “एष एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो
यदजः”—इतिश्रुतेः । “ह्यगो या मन्त्रवर्णात्”—इति चाप मी०
द० ६. ८. ३१ सूत्रम् । ह्यापशुघातनिन्दाप्यस्ति — “अथ वेतो-
ऽन्यया सेडगा वा पापहतो वा पशुं विमय्नीरंस्तादृक्तत्”—इति
७. १. १. । सैषा पशुहिंसा यद्यप्यधर्म्यं न रोचते, तथाप्युदाहृत-
व्यवहाराणां यावत्सावैदिकत्वं प्रतिपद्येत, तावदेवमादिषु “आम्नाय-
वचनादहिंसा प्रतीयेत (१. ५. २.)”—इति निरुक्तवचनमेव गरणम् ।

अतिथिसत्कार इवेहान्येष्युपदेशाः समान्नाताः । तद्यथा—
 “अभिहेषते पिपाषते क्षिप्रं प्रयच्छेत्”—इति (६. २. ५.) ।
 एतेन स्थानविशेषे द्रव्यविशेषस्य दानक्षिप्रता विहिता । “अप्रसूतः
 करोत्युक्तं तदहृत मकरिति वै निन्दन्ति”—इति (२. ५. ६.) ।
 एतेन सर्वेष्वेव विचार्यकर्मसु गुर्वाद्यनुज्ञा स्वाम्यनुज्ञा वा ग्रह-
 णीयेत्युपदिष्टम् ।

आसीच्च तदानीं मार्त्तिज्यप्राशस्त्यम्, अयाज्ययाजननिषेधश्च ।
 तदाह— “यशसा वा एषोऽभ्येति, य आर्त्विज्येन । तं यः प्रति-
 रुन्वेद्, यशः स प्रतिरुन्वेद् ; तस्मान्न प्रत्यरीक्षीदिति । यदि
 त्वस्मादपोज्जिगांसेद्, यज्ञेनास्मादपोदियात् । यदि त्वयाज्यः स्वयं
 मपोदितं तस्मात्”—इति ६. ४. ८ । तदेव मार्त्तिज्याय आहृतस्य
 तत्त्यागो दोषाय भवति, त्यागायोपदेशो बाधनं वापि दोषायैव । यदि
 तु स्वयं यष्टु मिच्छुः स्यादन्यत्र वृतो वा भवेत्, तर्हि परार्त्विज्य-
 त्यागो न दोषाय । एव मयाज्ययाजनं च न कर्त्तव्यम् । पापपुरुष-
 याजनस्य निषेधस्त्विहान्यत्राप्यान्नातः— “न पापः पुरुषो याज्यः”
 —इति (४. ४. ३.) । अपि यथा पापपुरुषाणां मयाज्यत्वं
 विहितम्, तथैवार्त्विज्याय पापपुरुषाणां वरणं मपि निषिद्धम्—
 “पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूताद्यै वाचो वदितारो
 वच्छापर्णा इमानुत्यापतेमेऽन्तर्वेदि मासिषतेति”—इति ७. ५. १ ।
 अपरत्र चेह लोभाद्याहतचित्तानां तेजःशून्यानाम्, मात्सर्यादि-
 पूर्णानां च तमःप्रकृतीनाम्, पापानुष्ठानृणां दुर्मतीनाञ्चार्त्विज्याय
 वरणं निषिद्धम् । तथाहि— “त्रीणि ह वै यज्ञे ज्ञियन्ते,— जग्धं
 गौर्णं वान्तं—० स एतेषां त्रयाणां माशां नेयात्”—इति ३. ५. २ ।
 यः खलु धनलोभादार्त्विज्यं कामयमानः कथं मपि यजमानं

तत्कर्मकारयितार मपरं वा चाटुष्ट्यादिभिस्तीपयन्नात्स्वि ज्वलमते,
तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'जग्धं' भक्षितं, मुखमध्ये प्रविष्ट मिव
द्रूपितं भवति । यो हि समाजाधिपत्येन ग्रामप्रभुत्वेन वापरेण केनापि
या हेतुना यजमानादेर्भीति मुत्पादयन्नात्स्विज्वं लभते, तादृशेन तेन
कृतं तत् कर्म 'गीर्णं' गिलितं, गलाधःकृत मिव द्रूपितं भवति ।
यस्तु विद्वानपि पापकर्मा भवति, तत्कृतं यत् किञ्चन कर्म तत् सर्वं
'धान्तं' उद्गीर्णं, छर्दित मिव दृष्टं भवति देवानाम् । तदेवं-
विधानां त्रिविधाना ऋत्विजां वरणाद्य यजमानो मगसि आशा मपि
न कुर्यादिति । मूर्खस्यात्स्विज्यद्रूपणन्तूक्त मिहान्यथापि— "त
ऋत्विजो यजमानं कर्त्तुं मन्यस्य वित्त मादाय द्रवन्ति, य मनेवं-
विदो याजयन्ति"—इति ८. २. ७ ।

अथ व्यवहारः ।— राज्ञां पुरोहितस्यावश्यकता चात्र बहुधा
प्रत्यायिता । तद्यथा — "न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्न
मदन्ति, तस्माद्राजा यक्षमाणं ब्राह्मणं पुरो दधीत, देवा मेन्न
मदन्ति"—इति ८. ५. १ । इत्थं ब्राह्मणजातेरेव पुरोहित्य
मिति च ज्ञापितम् । एतद्वचनोपक्रमे व्यक्तश्चान्त्रातम्— "ब्राह्मणः
पुरोहितः"—इति । राजन्यवैश्ययोः पुरोहितापेयेण दीक्षावेदनञ्च
विहितम्— "पुरोहितस्यापेयेण दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्या-
पेयेण प्रथरं प्रहणीरन्"—इति (७. ४. ७.) । इतो वैश्याना
मपि पुरोहितापेक्षा सूचिता । बुद्धिमत्तमाना मार्याणां पुरो-
हितविधेः कथा तु दूरे आस्ताम्, जडानां मपि पृथिव्यादीनां
पुरोहिताः सन्तीति च कल्पितम्— "अग्निर्वाव पुरोहितः पृथिवी
पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितो ऽन्तरिक्षः पुरोधाता, आदित्यो वाव
पुरोहितो द्यौः पुरोधाता ; एष वै पुरोहितो य एवं वेद, अथ स

तिरोहितो य एवं न वेद"—इति ८. ५. ४ । तदेवं यथा पृथिव्यादिष्वग्न्यादीनां प्राधान्यम्, तथैव यजमानगृहेषु पुरोहितानां प्राधान्यं ध्वनितम्, विहितञ्च पुरोहितानां सेतुविज्ञानवत्त्वम्; ब्राह्मणानां सपि येषां पृथिव्यादिनिष्ठान्यादिपुरोहितत्वविज्ञानं ज्ञाविदितम्, तादृशां सविदुषां पौरोहित्यं सुतरां निषिद्धम् । तस्यैतस्यैतदुपसंहारवचनम्—“यो ह वै त्रीन् पुरोहितान् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः”—इति । एतेन च वचनेन वेदविदा मेव ब्राह्मणानां पौरोहित्यं व्यवस्थापितम् । “अयुव सार्य्यं राष्ट्रं भवति, नैनं पुरायुषः प्राणो जहाति, आजरसं जीवति, सर्वं मायुरेति, न पुनस्त्रियते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः (८. ५. ३.)”—इत्यादिना पुरोहितानां यजमानसङ्गलकारित्वं बहुधैव प्रपञ्चितम् । “तदप्येतदृषिणोक्तम्”—इत्युपक्रम्य संहितिकमन्त्रत्रयप्रमाणेनाप्येतदेव (ऋ० सं० ४. ५०. ७, ८, ९.) दृढीकृतम् (८. ५. ३.) । तत्रैव—“बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः, त मन्वन्ते मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः । बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्तीति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं विभर्तीत्येव तदाह”—इत्यादि द्रष्टव्यम् । बृहस्पतिशब्देनात्र सूर्यो निरुक्तादिप्रसिद्धः । स यथा वाय्वादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्यभाग्युपकारी च ; मनुष्येषूपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः ; तदत्र संहितावचनं सपि प्रमाणं मित्याह—“बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्तीति (४. ५०. ७.) । “अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः”—इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं संवर्ण्यं, यजमानानां तदुपशमने यत्नस्य कर्त्तव्यता चात्र विहिता । तदेतत्सर्वं आलोच्य प्रतीयते, — तदानीन्तनराजपुरोहितानां ससाधारणसम्मानभाक्त्वं,

राजमु राजगृहेषु च प्रावत्य विशेषगतिप्रमारित्वञ्चासीदिति ।
अपि तेषा मथतनपुरोहिताना मिव कर्मकारयितृत्वं तत्तत्कर्ममन्त्र-
पाठयितृत्वं च न क्वापीह गम्यते, न वा कचिदिह ब्राह्मणस्य
पुरोहितापेक्षा श्रूयत इति च सुधीभिरालोच्य मेव ॥

कर्मकारयितृभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्तव्यता चासीत् तदानीं
मपि । तदाह—“दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यास्पिकापि”—इति
६. ५. ८ । केनापि हेतुना सा परित्यक्ता चेन्न पुनर्पङ्कणीया,
केनापि प्रकारेणागतापि सा आपवगत्युभावाय कस्मैचन प्रदे-
येति चेद्देव । तथाहि—“न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्”
—इति, यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयात्, अप्रियायैनां आढध्याय
दद्यात्”—इति च ६. ५. ८ । यगोनिष्ठाप्यासीत्तदातिप्रबला ।
तदाह—“यम् ब्राह्मण मनुचानं यगो नष्टेदिति ह स्माहारण्यं
परेत्य दर्भस्त्राम्बानुद्वय्य दक्षिणतो ब्रह्माण मुपवेश्य चतुर्होतृन्
व्याचक्षीत”—इति ५. ४. ४ । कस्मिंश्चिद् दानादिकर्मणि स्व-
श्रेष्ठताभिमानस्य पापहेतुत्वञ्चाभिमतं तेषाम् । तत एवैव मान्ना-
तम्—“यो वै भवति, यः श्रेष्ठता मश्रुते न किञ्चिदं भवति”
—इति १. ३. २ । ‘श्रेष्ठतां प्रयोगपाटवाभिमानम्’—इति मायणः ।

आम्नातश्चेह बहुत्र हस्त्यगवादिधनदानप्रशंसागाथाभिगानम् ।
तथाहि दौष्यन्तिभरतस्य (८. ४. ८.)—

“हिरण्येन परीकृतान् कृष्णाञ्छुक्कदतो मृगान् ।

मण्यार भरतोऽददाच्छतं वदानि मम च”—इत्यादि ।

इह श्रुतस्य मृगशब्दस्य हस्तिपरव्याख्यानं सायणीयम् ; अमु
तत् तथैव मन्तव्यम्, परं तत्कृतं वदशब्दस्य वृद्धमद्व्यापत्वं तु
नास्मभ्यं रोचते ; तादृगदानं ह्यत्यधिकं मित्यमभ्यस्यति ।

आत्रेयाङ्गराजदानगाथाश्लोकेषु दासीदानं च श्रुतम् — “दासी-
सहस्राणि ददामि ते”—इति (८, ४. ८.) । एतेन तदानीं
मासीदार्यावर्त्तेऽत्र च मनुष्याणां मपि हस्त्यश्वादीनां मिव क्रय-
विक्रयदानप्रथेति स्पष्टम् । अत एव शौनःश्रेपाख्यानैऽपि श्रुतम्—
“तस्य ह शतं दत्त्वा स त मादाय सोऽरण्याद् ग्राम मेयाय”—इति
(७. ३. ३.) । ‘तस्य’ तस्मै शुनःश्रेपपित्रे सौयवसयेऽजीगर्त्ताय
‘सः’ हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः ‘शतं’ बहु, शतसङ्ख्याकं वा सुद्रात्मकं
धनं ‘दत्त्वा’ ‘तम्’ शुनःश्रेपम् आदायेत्याद्यर्थः । निरुक्ते तु “स्त्रीणां
दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः ; पुंसोऽपीत्येके ; शौनःश्रेपे
दर्शनात्”—इत्युक्तम् (३. १. ४.) ।

एवं पुत्रेषु पितुः स्वेच्छाजनितोऽन्यान्यविधोऽत्याचारोऽप्यासीत्
तदानीं सुदुर्वारः । तद्यथा (७. ३. ५.)—

“अथ विश्वामित्रः पुत्रानामन्वयामास,

मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः

ये के भ्रातरः स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्व मिति”—इति ।

एव मन्यत्रान्यदपि—“ऐतशो ह वै सुनिरग्नेरायुर्ददर्श ; ०—०
सोऽब्रवीत् पुत्रान् , पुत्रका अग्नेरायुरदर्शं तदभिलपिष्यामि, यत्
किञ्च वदामि तन्मे मा परिगातेति ०—० । तस्याभ्यग्नेरैतशायन
एत्याकाले ऽभिहाय सुख मप्यगृह्णाददृष्टः पितेति ; तं होवा-
चापेक्षलसोऽभूयो मे वाच भवधीः ०—० पापिष्ठां ते प्रजां करोमि
यो मम मसक्था इति”—इति ६. ५. ७ ।

पुत्राणां पितृदायभाक्ता मपीह सूचितम् । तद्यथा— “नाभा-
नेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्तोऽब्रवीदेत्य
किं मम्य मभाक्तेति”—इत्याद्याख्यानं (५. २. ८.) द्रष्टव्यम् ।

वाणिज्याशयं समुद्रयानारोहणपूर्वकं महासमुद्रे परिप्लवर्णं
 चासीत् तदानीं सुप्रचलितम् । अतएव तद्वृष्टान्ततयात्रात् एषम्—
 “यथा समुद्रं प्रप्लवरेन्नेव ह्येव ते प्रप्लवन्ते, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं
 वा ऽऽसते”-इति ६. ४. ५ । वनदप्यूना मध्युपद्रव आसीत्तदानीं
 मिति चात्र सूचितम् । तद्यथा - “निपाटा वा सेडगा वा पाप-
 क्षतो वा विततवन्तं पुरुषं मरुष्ये गृहीत्वा कर्त्तुं मन्वस्य वित-
 तादाय द्रवन्ति”-इति ८. २. ७ । एवं नागरिकग्रन्थिच्छेदकानां
 मपि वृष्टान्तविधया समुल्लेखोऽयं द्युतः—“तं मृत्विजो यजमानं
 कर्त्तुं मन्वसा वित्तं तादाय द्रवन्ति”-इति ८. २. ७ ।

आसीत्तदानीं चौख्यं मपि तन्निष्ठा च । तद्यथा मायणमते,—
 पुनः कदाचित् महापिणां संवादप्रसङ्गे कथितं पुरुषो विमस्तीत्यलक्षण
 मपवादं प्राप्य तत्परिहारायं मृषीणां मये गपयं चकार, तदीयगपयो-
 क्तिरूपेयं गाथा— “अनिम मेनसा सोऽभिगम्याटेनन्वतो वाप्रहरा-
 टेन । एकातिथि मय मायं कणदि, विमानि स्तेनो अप सो जहार”
 -इति (५. ५. ५.) । मायणमते गाययेतया मृषापवादकारिणा
 माय मतिथिप्रवाच्यातृणां स्तेनकारिणाञ्च पापविद्वत्वं ज्ञापितम् ।

एकगट् मार्वभीमोऽप्यासीत्तदानीं सविज्ञातः । ततस्तत्प-
 रित्वयोऽवैधम्— “ययं समस्तपयीषी आत् मार्वभीमः मार्वायुपः
 आन्तादापरार्डात् पृथिव्ये - समुद्रपयन्नाया एकगडिति”-इति
 ८. ४. १ । तथाविधमार्वभीमनरपतेः सर्वेभ्यो मित्रराजीभ्य उप-
 ढोक्तनरहणवेदाग्रातम्—“सर्वे ह्येव महाराजा आसुरादित्य इव
 ३ न त्रिधा प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बन्नि मावहन्ते”
 -इति ९. ५. ८ । ‘सर्वे’ च ते इमे— काशपेयः सुरः, माहदेयः
 भीमकः, सार्धेयः महदेयः, देवावृषो बभ्रुः, वैदर्भी भीमः,

गान्धारी नग्नजित् , अरिन्दम इति . विश्रुतः जानकिः क्रतुवित् ,
पैजवनः सुदाचेत्यष्टावैतरेयपूर्वपूर्वजाः सार्वभौमा बभूवु रिति च
तदुपक्रमग्रन्थतः प्रतीयते ।

महाराजस्य प्रियतमभार्यायाः सन्निधौ प्रजाना मावेदनप्रथा-
प्यासीत् तदानीम् ; अत एव इन्द्रस्य प्रियायै वावातायै देवानां
स्वाभिप्रायज्ञापनम् , तस्याश्च इन्द्रं ज्ञापयामीति प्रतिश्रुत्यादिकथा
श्रूयते चात्र— “ते देवा अश्रुवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता
प्रासहा नाम, अस्या मेवेच्छामहा इति । तथेति तस्या मैच्छन्त ।
सैनानववीत्,— प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति”—इति ३. २. ११ ।

राजस्त्रातृणां राजसहचरणव्यवहारव्यासीत् । तत एवैव
माज्ञातम्— “ऋतवो वै सोमस्य राज्ञो राजस्त्रातरो यथा मनु-
ष्यस्य, तैरेवैनं तत्सहागमयति”—इति १. ३. २ ।

राजधानीपरिरक्षणाय तदभितः प्राकारनिर्माणप्रथाप्यासीत्-
दानीम् । तदाह— “देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त, ते वा
असुरा इमानिव लोकान् पुरोऽकुर्वन्त”—इत्यादि १. ४. ६ । ‘पुरो
ऽकुर्वन्त, प्राकारवेष्टितानि नगराणि कृतवन्तः’—इति तत्र सायणः ।
एतदाख्यायिकाया मसुरैः सहोपस्थिते सङ्ग्रामे असुरेभ्यस्त्रिपुररक्षणार्थं
मयोरजतसुवर्णमयप्राकारा निर्मिता देवैरिति सूचितम् । असुरोप-
द्रवतो यज्ञरक्षार्थं मभितोऽग्निप्राकारनिर्माणञ्च देवैः कृत मिति च
श्रुत मेतस्या आख्यायिकायाम्— “देवा वै यज्ञ मतन्वत०—०अग्नि-
मयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त”—इति २. २. १ । प्रवल्तरैः गतुभि-
राक्रान्ते राज्ये तद्रक्षणाय तदानीन्तनप्रजाना मपि परस्परं मन्त्रणा-
करणम् , स्वत एव योधप्रवृत्तिः , परस्पर मैकमत्याय प्रतिज्ञा-
कृतत्वम् , राजरक्षिरक्षितगृहादौ पुत्रकललादीन् संस्थाप्य युद्धाय

प्रयाणश्चेति सर्वं मिह १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । प्रियवसुदानादिरूपसाम-
कौशलतो रक्तपात मन्तरेण स्वकार्योद्धारचेष्टाप्याहतासीत् तदानीम्
(१. ५. १.) । परस्परैकमत्यस्थितये आण्यस्मर्षपूर्विका प्रतिघ्ना-
पइतिश्च तदानीन्तनी प्रथमनीया । तथाविधं प्रतिज्ञानं हि तानू-
नम् मिति सर्ववेदेषु विद्युतम् । तदिदम् ऐ० ब्रा० १. ४. ७,
ग० ब्रा० २. ४. २, तै० सं० १. २. ११, ६. २. २-६ श्रुति-
वाक्येषु विहितं द्रष्टव्यम् । “न सतानूनमिणे द्रोणध्वम्”—इति
चेह (१. ४. ७.) तदुपसंहारः । ‘सतानूनमिणे’ सहगपयकारिणे
न द्रोणध्व मिति तदर्थः । गतपये चैवम्— ३. ४. ४. ८ ।

मेनापत्यनिर्णयः, तस्य च मेनापतेर्भागः गतुमेनाक्रमणो-
पायदेह वर्णितः— “म त्रियेणिर्भूत्वा तानीकोऽधुरान् युव सुप-
प्रापद् विजयाय”—इत्यादि (३. ४. १.) । युवकाले राजसाहाय्य-
कारिणां प्रजानां मामन्तानाञ्च प्रसादलाभकथाप्यस्यत्— “सो-
ऽवेदिमे वै किल मे सचिवा इमे माऽकामयन्त हन्तेमानस्त्रिभुक्थ-
आभजा इति, तानेतस्त्रिभुक्थ आभजत्”—इति ३. २. १० । युव-
जयानन्तरं राज्ञी मर्षादावद्विषेह सूचिता ; तदत्र “इन्दो वै वृत्वं
इत्वा”—इत्याद्यास्यायिका द्रष्टव्या (३. २. १०.) । पराजितानां
मन्तर्हस्तीनानि धनानि ममुद्रतीरे प्रोथितानि भवन्ति स्त्रीत्यपीह
श्रुतम् (५. २. ६) । हस्तमुष्टिमध्ये एव गोपनीयं यद् बहुमूल्यां
रत्नादिकं धनम्, तदेवान्तर्हस्तीनम् । एवञ्च तदाप्यासीदेव बहु-
मूल्याङ्गीरकादीनां व्यवहार इति चास्मात् प्रतीयते स्फुटम् ॥

प्रायः सर्वसभ्यदेशेषु विशमान एष उपविमोक्तव्यवहारो-
प्यासीत् तदानीम् । तथा चास्त्रायते— “अग्नैर्गान्धुद्विर्वान्ये-
रन्यैरग्नान्तरैरग्नान्तरैरुपविमोक्तं यान्ति”—इति ४. ४. ५ ।

तदिदं श्रुतं सुपविमोकस्वरूपं मद्यतनं मित्रैव । दूराध्वगमने
एवेदृशोपविमोकस्यावश्यकता चाम्नाता— “दीर्घार्द्धं उपविमोकं
यायात्”—इति (६. ४. ७.) ।

स्तम्भतो भारवहनाय वीवधस्य व्यवहार आसीत्तदानीं मिति
च प्रतीयते — “हृष्टपृष्ठं सवीवधतायै”—इत्येवमादिश्रुतः (८. १.
१.) । ‘उभयतः शिष्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः
पुरुषाणां मंशे ध्रियते, स वीवध इत्युच्यते’—इति तत्र सायणः ।
‘विवधवीवधशब्दौ उभयतो वदशिक्षे स्तम्भवाह्ये काष्ठे वर्तते’—इति
सि० कौ० (पा० सू० ४. ४. १७.) । वीवधदण्डस्तु प्रायेण
वंशस्यैव भवति, ततः स इह तेजनीति श्रुतम्— “तेजन्या उभ-
यतोऽन्तयोरप्रसंसाय वसौ न द्यति”—इति (१. २. ५.) ।

सूच्यां सूतानां सभ्यजनोचिताङ्गरक्षादीनाञ्चासीत्तदापि व्यव-
हारः । श्रुतं ह्येतत्— “सूच्यां वासः सन्धधियात्”—इति ३. २. ७ ।

एवं तदानीं मपि कर्मठत्वं अमकारित्वं मुद्योगित्वञ्चैवासीत्
प्रशंसनीयम्, अलसस्य अमकातरस्योद्योगहीनस्य त्वासीन्निन्दनीय-
तैव । तत एवैव मिह (७. ३. ३.) श्लोकपञ्चकं साम्नातम्—

“नानाग्रान्ताय श्रीरस्ति, इति रोहितं शुश्रुमः ।

पापो नृपहरो जनः, इन्द्र इक्षरतः सखा ॥ १ ॥

पुष्टिख्यौ चरतो जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलेग्रहिः ।

शेरेऽस्य सर्वं पाप्मानः, अमेण प्रपथे हताः ॥ २ ॥

आस्ते भग आसीनस्य, ऊर्ध्वं स्तिष्ठति तिष्ठतः ।

श्रेते निपद्यमानस्य, चराति चरतो भगः ॥ ३ ॥

कलिः शयानो भवति, सञ्चिहानस्तु हायरः ।

उत्तिष्ठंस्तेता भवति, हातं सम्पद्यते चरन् ॥ ४ ॥

चरन् वै मधु विन्दति, चरन् स्वादु मुदुस्वरम् ।

सूर्यस्य पश्य येमाणं, यो न तन्द्रयते चरन् ॥ ५ ॥”—इति ।

यद्यप्येते गायारूपाः श्लोका अनेनैतरेयेणैव प्रसङ्गत उद्धृता इति नैतरेयकालिकास्तथाप्यैतरेयकालेऽप्येवंविधोपदेशानां मामीदेवादर इत्यपि प्रतीयत यव । श्लोकानां मेधा मर्यामु सुगमाः, तथापि प्रथम-चतुर्ययोः किञ्चिद् ब्रूमः ।—यथा घोटकादयो मनुष्याणां वहनं कुर्वन्तीति मनुष्यवाहा उच्यन्ते, तथैवाम्बुगीरस्यो लोहित एवाम्बु गारीरतापं वहतीत्यग्निवाहत्वेन व्यपदिष्टो दैष्टे (निघ० १. १५. २) ; लोहित एव रोहितो वैदिकः । स च सूर्यचन्द्रो-दयकृत इति वाह्वीरात्रजन्य इति वा हारिचन्द्रीयो हरिश्चन्द्रीय इतीष्टाख्यातः ; रमहरणात् हरिः = सूर्य इति हि मर्यवेदप्रसिद्धः । तथाचाग्निवाहनरूपगोणितधारिणः सर्वानेव पुरुषान् सम्युद्धर ऋषि राष्ट्रम सुपदेश मिति फलितम् । नानेति । हे ‘रोहित !’ ‘इति’ वयं ‘शशुमः’,— ‘अनाथान्ताय’ आभिमुख्येन आन्ता आयान्ताः, तद्विपरीतोऽनाथान्तोऽनमस्तमौ ‘श्रीः नास्ति’ । अथवा नानाविध कार्येषु आन्तो नानाथान्तस्तमौ श्रीरस्तीति । ‘धर’ तपःकर्म विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि ‘जनः’ ‘नृपत्’ गरि सीदन्, व्यक्तिविशेष स्यादितः सन् ‘पाप’ भवति । ‘चरतः’ भ्रमणकारिणः पुरुषस्य गिरिगिरिनदीयामभीसादिसङ्घटेषु च सर्वत्रैव ‘इन्द्रः’ अतुपमे श्रयैवान् ईश्वरः ‘इत्’ एव ‘सखा’ विद्यते । यः किञ्च नगं पश्यति स रत्नकः, स एव अरण्यान्त्यादावपीति अर्थोद्यत्तेनाऽऽमग्नशूलन्य कोऽस्ति चिन्ताविषय इति भावः । कलिरिति मर्यविधकर्तव्यकर्मसु ‘शयानः’ शय्यागतः, अलस इति यावत् एतदेव कलिलक्षणम् । तदेवं कलियुगे धर्मार्थकाममोक्षाद्यर्जन

कर्मसु आलस्यबाहुल्यं भवतीति निष्पन्नम्, निष्पन्नञ्च यस्मिन्
कस्मिन् वा युगे यदेवालस्यपरतया कर्तव्यानुष्ठानावहेलनं कृतं
भवेत्, तदेवेदानीं कल्याणितः कल्याणयो वाह मिति ज्ञेय मिति ।
'सञ्ज्ञिहानः' शय्यां, शयनभावं वा त्यक्तुं प्रवृत्तस्तत्रैवोपविष्टः ।
'उत्तिष्ठन्' शय्यां शयनभावं वा परित्यज्यान्त्यत्र, शय्याया मेव वा
दण्डायमानः । 'चरन्' अनलसः कर्म कुर्वन्निति ।

मनुसंहिताया मध्येवमेव युगलक्षणं संस्मृतम् ८३० ३०२ श्लो०—

“कलिः प्रसुप्ता भवति, स जाग्रदु हापरं युगम् ।

कर्मस्रभ्युद्यतस्त्रेता, विचरंस्तु कृतं युगम्”—इति ।

तथेतदपि प्रतीयते,— कलिर्वाद्यं युगम्, हापरं द्वितीयम्,
चेता तृतीयम्, चतुर्थं तु कृत मिति । हापरत्वेतेतिनामान्तर्गत-
द्वित्रिशब्दतश्चैव मेव लभ्यते । तथा च कृतादेकपादावनतः कालः
उच्यते त्वेतेति, ततो द्विपादावनतो हापरम्, ततस्त्रिपादावनत एव
कलियुग मिति । पुनरेकपादाद्युत्पत्त्या हापरादीनि युगानि भवन्ती-
त्येव मेव सदेवावर्तन्ते युगानि । व्यक्तञ्चेदं श्रुतम्— “विवर्त्तते
अहनी चक्रियेव”—इति ऋ० सं० १. १८५. १ । प्रकृतिनियमो-
ऽप्यत्रानुकूलः ; न हि कश्चित् कुमारः खल्वेकदैव तारुण्यं यौवनं
चोल्लङ्घ्य वृद्धायते, नापि हि कश्चित् शयानोऽसञ्ज्ञिहानोऽनुत्तिष्ठंश्च
स्यात् कार्यकुशल इति । एवं हि कलियुगानन्तरं कृतयुगागमन-
प्रतीक्षणं भवेन्निसर्गव्यापारानुकूलवेदार्थानभिज्ञाना मेव । तत्त्वतस्तु
कलियुगानन्तरं हापरागमनम्, ततो त्रेतागमनम्, ततः कृता-
गमनम् ; चक्रवद् वग्भ्रम्यमानेऽस्मिन् जगति पुनः त्रेतागमनम्,
ततो हापरागमनम्, ततश्च पुनः कलिः प्रादुर्भाव इत्येव वैदिकम्,
क्रमोन्नतिक्रमावनतिविज्ञानसम्मतञ्च । क्रमोन्नतिपक्षस्तु प्रदर्शित-

युगश्लोकश्रुतित' सुव्यक्त एव, क्रमावनतिश्च तन्त्रायात् किञ्च मन्त्रव्या
ख्यादित्यत एतद्विपरीतं मतं वेदविरुद्धं मित्यग्रहेयं मेवाध्याणाम् ।
अपरं मपि,— यथा वर्षर्तौ सर्वर्तुसङ्गावः “वर्षा वै सर्वं ऋतवः”—
इत्युपक्रम्य वर्णितं गतपथे—“यदेव पुरस्ताद् वाति, तद् वसन्तस्य
रूपम् ; यत् स्तनयति, तद् ग्रीष्मस्य ; यद् वर्षति, तद् वर्षाणाम् ;
यद् विद्योतते, तच्छरदः ; यद् वृद्धोद्गृह्णाति, तद्वेमन्तस्य”—इति
(२. ३. १. ७.) । तथैवं हि सर्वयुगधर्माणां प्रतियुगायितत्व-
स्वीकारोऽपि नामसम्भ्रस इति ॥

अथ तदानीन्तनविज्ञानानि । तत्र,

पृथिव्या गतिहेतुविज्ञानम्, द्यावापृथिवीसम्बन्धविज्ञानम्,
वृष्टिहेतुविज्ञानम्, उदकानां मतिङ्गासहस्रभायहेतुविज्ञानम्,
द्यावापृथिव्योरुभयोरेव प्रतिष्ठात्वविज्ञानञ्च यथा— “असौ वै
लोक इमं लोकं मभिपर्यावर्त्तते ततो वै द्यावापृथिवी अभवतां
न द्यावान्तरिक्षान्तरिक्षाद् भूमिः”—इति ४. ४. ५ । ‘असौ’
द्युलोकः सूर्यलोक इति यावत्, ‘इमं’ भूलोकम् ‘अभिपर्या-
वर्त्तते सदैव अभितः परितश्च ‘आवर्त्तते’ आमयति । ‘ततः’
तस्माद् ‘वै’ एव ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिव्या परस्परसम्बन्धे
‘अभवताम्’ । ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘द्यावा’ द्युलोकः ‘न’
भूमितो विश्विन्नः, तथा ‘भूमिः’ अपि तस्मात् ‘अन्तरिक्षात्’ व्यव-
धानाद् ‘न’ विश्विन्नः । अतोऽत्रानुपदं सुकम् “इमो वै लोको
सङ्गताम्, तो ज्येताम्”—इत्युपपन्नम् । ‘इमो लोको’ ‘सङ्गतां वै
परस्परसम्बन्धावेव विद्येते, ‘तो’ लोको ‘ज्येताम्’ विषाहसम्बन्ध-
युक्तो स्त्रीपुरुषाविव । एतयोः सम्बन्धप्रापकहेतुस्यैवं निर्दिष्ट इद्वैव—
“नायपेन् न ममतपत् ते पश्यन्ता न ममजानत”—इति । एतेन

विज्ञायते व्युपर्यायः सूर्य एवात्र दृष्टिहेतुस्तापहेतुश्चेति । ‘पञ्चजनाः’
त्राक्ष्णक्षत्रियवैश्या इति त्रिविधा आर्याः, दस्युदासाविति द्विविधा-
वनार्याविति च पञ्चविधा मनुष्याः । तादृशविवाहस्य पुरोहिताः
‘देवाः’ रश्मय एवेमे इत्याह— “तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं देव-
विवाहं व्यहहेताम्”—इति । काव्योऽथ एषः । तत्रैवं विवाहितयो-
स्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्मियः प्रीतिहेतुं निगमयति—“धूमेनैवेय ममू-
जिन्वति, दृष्टासाविमाम्”—इति ४. ४. ५ । ‘धूमेन’ रसहेतुवाप्य-
रूपेणेत्यर्थः । संहिताया मध्येव मान्नातम् (१. १६४. ५१.)—

“समान मेतदुदक मुच्चैत्यव चार्हभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः”—इति ।

‘अहभिः’ रश्मिभिः आकृष्टम् ‘एतत् उदकम्’ ‘उदेति’
ऊर्ध्वं मागच्छति, ‘अव च’ नीचैरपि आगच्छतीत्येव । अत
एव ‘पर्जन्याः’ मेघाः ‘भूमिं’ ‘जिन्वन्ति’ प्रीणयन्ति, ‘अग्नयः’
अग्निजन्यानि धूमोद्भूतवाष्पाणि ‘दिवं जिन्वन्ति’ । अस्मादेव
हेतोरुदकस्य क्लासद्विजिराहित्यं चिरं तुल्य मित्याह ‘समा-
नम्’—इति । अन्यथोदकस्योर्ध्वगमनाभावे क्रमादतिद्विजिरेव स्यात्,
तथा नीचैस्तत्पात मन्तरा क्रमात् समुद्रोऽपि शुष्येदिति
दृष्टिनिदानविज्ञानमुदकसमत्वविज्ञानञ्च । एतयोः प्रतिष्ठारूपत्व
मान्नातं यथा— “द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे ; इय मेवेह प्रतिष्ठा
असावमुत्”—इति ३. ३. ५ । ‘इह’ भूलोके, ‘इयम्’ पृथिवी
‘प्रतिष्ठा’ प्रतिष्ठानम्, ‘अमुत्’ द्युलोके ‘असौ’ सूर्यः, प्रति
ष्ठेत्येव तदर्थः । इत्थं द्युलोकभूलोकयोरुभयोरेवास्मत्प्रतिष्ठाहेतुत्वं
च विज्ञापितम् ।

अथ पृथिवीभ्रमणविज्ञानम्, सूर्योदयास्तमयविज्ञानम्,

अहोरात्रविज्ञानञ्च यथा— “म वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति । तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदस्त मिच्छा-
 आत्मान विपर्यस्यते ; रात्री मेवावस्तात् कुरुतेऽह. परस्तात् ।
 अथ यदेन प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदस्त मिच्छाआत्मानं
 विपर्यस्यते, अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष
 न कदाचन निम्नोचति, न ह वै कदाचन निम्नोचति”—इति
 ३. ४ ६ । तदेतन्मादास्त्रायात् सूर्यकर्तृक पृथिव्याऽभ्यामणादिकं
 विस्मृतं भवगम्यते । एव मेवान्यत्रापि श्रूयते । तद्यथाश्वर्षणिकानां
 गोपथे— “एतत् सुगमतर मिव भवति,— म वा एष न कदाच-
 नास्त मयति, नोदयति ; तद्यदेनं पश्चादस्त मयतीति मन्यन्ते,
 अह्न एव तदस्तं गत्वाआत्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते
 रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति ।
 तद्यदेन पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदस्तं गत्वाआत्मानं
 विपर्यस्यते ; रात्रि मेवावस्तात् कुरुते, अह्नः परस्तात् । स वा एष
 न कदाचनास्त मयति, नोदयति ; न ह वै कदाचन निम्नोचति”—
 इति (३. ४ १०.) । क्रान्दीभ्योऽपि ब्राह्मणे एव मेव सूर्यस्थो-
 दयास्तमयाभाव आग्रातः, विशेषतोऽमहायस्य तस्य मध्यम्यत्वं
 गतिगहित्य मपि । तथाहि— “नैवोदेता नास्त मेता, एकल
 एव मध्ये स्याता । तदेव श्लोक —

‘न वै तत्र निम्नोचति नोदियाय कदाचन ।

देवास्तोनाहं मत्वेन मा विगधिषि ब्रह्मणा’—इति ।

न ह वा अस्मा उदेति, निम्नोचति”—इति (५. ३१. १-३) ।

अत्र स्यातेति पद गतिनिवृत्त्यर्थस्य स्याधातोरिति सूर्यमण्डलस्य
 गत्यभावेऽपि बोधिनः, । अध्यात्मपक्षेऽप्येवा श्रुतिव्याख्येया ।

अथ देवताविज्ञानं यथा — “परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति ३. ३. ८ । “न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तुर्नर्ततोर्गृहे वसतीत्याहुः”—इति ५. २. ४ । “सत्यसंहिता वै देवाः”—इति च १. १. ६ । व्याख्यास्यामश्चेमाः श्रुतीः सप्तमे प्रकरणे ।

अथ सूर्यविज्ञानं यथा — “तेषु हि वा एष एतदध्याहित-स्तपति”—इति ४. ३. ४ । ‘तेषु’ पूर्वोक्तेषु लोकेषु ‘अधि’ मध्ये ‘आहितः’ परमेश्वरेण स्थापितः ‘एषः’ सूर्यः ‘एतत्’ सर्वं जगत् ‘तपति’ इत्यर्थः । तदेव मेषां पृथिव्यादिशनैश्चरान्तानां सर्वेषां मेव लोकानां मध्यस्थित एष सूर्यः, सर्वेषां मेषां तापकश्चेति विज्ञायते । सर्वेषाञ्च लोकानां शिरसा सुपर्व्येव दृश्यते सूर्य इत्यतस्तस्य सर्वत उत्तरत्व मपि विज्ञायते । तद्यथा — “स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः, सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च”—इति ४. ३. ४ । “उत्तरः=उदिततरो भवति”—इति यास्कः (निरु० २. ३. २.) । “विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”—इति त्वसक्तु समान्नातम् (ऋ० सं० १०. ८६. १-२३.) । इन्द्रस्तु तत्र सर्वत्रैव सूर्यः । सूर्यकर्तृकं पृथिव्या धारणं तु वेदेषु “दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ७. ८८. ३ ; वा० सं० ५. १६.)”—इत्यादिभिर्मन्त्रैरान्नात मेव । ‘अमतिः (निघ० ४८)’—इतिपद-निर्वचनप्रसङ्गे (६. ३. ३.) यास्केन ह्येष निगमः प्रदर्शितः—

“अभि त्वं देवः सवितार मोख्योः कविकृतु
मर्चामि सत्यसवः रत्नधा मभि प्रियं मतिम् ।

ऊर्द्धा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि

हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥”

—इति सा० सं० छ० आ० ५. २. ३, ८ ;— य० वा० सं० ५.

२५. १, २, — तै० सं० १. २. ६. २ ;— अथ० सं० १४. १, २ ।
 ‘अमतिगच्छेनात्मप्रकाशगत मादित्यस्य विज्ञानं मुच्यते ; स हि
 प्रकाशमतत्त्व एव नान्यत्प्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः’-इति
 तत्र दुर्गाचार्यः । सूर्यस्य तापहेतुत्वेन जीवनहेतुत्वश्चान्यत्र
 श्रुतम् — “प्राणं तदादित्येन समिन्धे, तस्मादयं मुष्णः प्राणः” ;—
 सर्वं तदात्मानं मादित्येन समिन्धे, तस्मादयं सर्वं एवात्मोष्णः ।
 तद्वैतदेव जीविष्यतय मरिष्यतय विज्ञानम् — उष्ण एव जीविष्य-
 ष्यतीति मरिष्यन्निति”-इति श० ब्रा० ८. ७. २. ११ । ‘सूर्यो नो’,
 ‘उदु त्य’, ‘चित्रं’-इत्येवमादीनि सौरसूक्तान्यपीहालोचयानि ।

अथ चन्द्रविज्ञानं यथा— “एतद्देवसोमं यश्चन्द्रमाः”-
 इति ७. २. १० । देवेन सूर्येण, देवैः सूर्यरश्मिभिर्वा पेयः सोमो
 देवसोमः । ‘योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव ‘सोमं’ देवानां मपेक्षितं
 सोमद्रव्यसदृशं वस्तु’-इत्यर्थः कृतोऽत्र मायणाचार्येण । “एकया
 प्रतिधा पिवत् साकं मरामि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काण्डका
 (ऋ० सं० ८. ७७. ४.)”-इतिमन्त्रस्य व्याख्यानाय प्रोक्तं मेतदु-
 यास्तमुनिना— “एकेन प्रतिधानेन पिवन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते
 त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः, तस्या एता-
 श्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिवन्ति”
 -इति (५. २. ६.) । “य मक्षिति मक्षितयः पिवन्ति”-इत्यपि
 तत्रैव निगमः । तं पूर्वपक्षे आप्याययन्तीति च प्रमाणितं तत्र
 “यथा देवा अंगं माप्याययन्ति”-इतिनिगमप्रदर्शनेन । निगमा-
 वेतौ तैत्तिरीयसंहितायाम् (२. ४. १४. २.), अथर्वसंहितायां
 (७. ७. ३. ११.) च पाठभेदतः समान्वातो ; तत्त्वतस्त्रिमास्रग्वे-
 दीयाविव विनुमगास्वीरावित्यस्माकम् । अन्यत्र चोक्तम्— “सोऽप्यायं

तेन न स्त्रियते, य मच्चिति मच्चितयः पिवन्ति”—इति (निरु० ३. भा० ३८६५०) । ‘यम्’ ‘अच्चिति’ सोमम् ‘अच्चितयः’ रश्मयः ‘पिवन्ति’, ‘सः’ सोमः सूर्यस्य ‘अन्नम्’ भक्ष्यम्, ‘तेन’ अन्नेन ‘न स्त्रियते’ नोपक्षीयते, सूर्य इति तदर्थः । शत-पथेऽपि — “सोमो राजा देवाना मन्नं यच्चन्द्रमाः”—इति (२. ३. ४. ७.) । तैत्तिरीयब्राह्मणे च— “सोमो वै चन्द्रमा एष ह वै साक्षात् सोमं भक्षयन्ति”—इति (३. ४. १०) । “अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, तदेतेनोपेक्षितव्यम्, आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति”—इति च निरु० २. २. २ । “अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वदुरपीचम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे”—इति (ऋ० सं० १. ८४. १५.) मन्त्रात् मानम् । अत एव गां सुषुम्णनामसूर्यरश्मिं धारयतीति गन्धर्वश्चन्द्रमा उच्यते । तत एवोक्तं मिदं यास्केन— “सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः (वा० सं० १८. ४०.) इत्यपि निगमो भवति, सोऽपि गौरुच्यते”—इति २. २. २ । अत्र चन्द्रमसि यः कलङ्को दृश्यते, स खलु देवयजनस्यास्य कर्मभूमेर्मर्त्यलोकस्य क्षायापातसम्भूत इति चाम्नात मैतरेयेण— “एतद्वा इय ममुष्यां देवयजन मदधाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण मिव”—इति ४. ४. ५ ।

अथ वायुविज्ञानं यथा— “वायुः प्राणः”—इति ३. १. २, “सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते”—इति १. २. १, “वायुर्वै यन्ता, वायुना ह्रीदं यत मन्तरिक्षं न समृच्छति”—इति च ३. ५. ८ । वायोः प्रप्यायकत्ववर्षहेतुत्वे पुरस्ताद् व्याख्याते (५ पृ०) । अत्र “इपे त्वोर्जे त्वा”—इत्यादिनिगमा अपि पर्यालोच्यः ।

अथाग्निविज्ञानं यथा— “अग्निर्वै देवाना भवमः”—इति १. १. १ । “अग्निर्वै परिच्छिदग्निर्हीमाः प्रजाः परिचेति, अग्निं हीमाः

प्रजा परिचियन्ति"—इति ६. ५. ६ । अत्रैव 'पारिचितोः संसति'
 -इति तिसृणा सृचा श्मनं विहितम्, ता सर्वा एवर्षोऽग्नि-
 विज्ञानपराः । "अग्नेर्वा एतास्तन्वो यदेता देवताः (३. १. ४.)"
 -इत्यादियन्त्यथान्निविज्ञानपर एव । "अग्निर्वै शर्माणि श्रताद्यानि
 यच्छति, अग्नि मेव तत् कल्पयति, अग्नि मय्येति"—इति २. ५. ८ ।
 "आग्नेय्यो ह्योपधयः (१. २. १.)"—इत्येवमादिश्रुतयथेहालोच्यः ।

अथावविज्ञानं यथा— "अद्विरभिपिचन्ति ; रेतो वा आपः,
 सरेतम मेवेन तत् हात्वा दीक्षयन्ति"—इति (१. ४. ६.), "असृतं
 वा एतदस्मिंस्तोके यदाप"—इति (८. ४. ६.), "आपो वरुणस्य
 पन्नय आसन्, ता अग्नि मभ्यध्यायन्, ताः समभवन्, तस्य रेतः
 परापतत्, तद्विरण्य समवत्"—इत्यादि चान्यत्र (तै० ब्रा० १. १.
 ३. ८.) । श्रुता चेपा ऋक्, ऋक्संहितायाम् (१. २३. २०.)—

"अप्सु मे मोमो अग्नीदन्तर्विज्वानि मेवजा ।

अग्निश्च विग्रगन्धुव मापश्च विश्वमेपजी."—इति ।

इतो ज्ञायते मोमाग्निभागमग्निजनेन जातं जलमिति । तथा
 तेत्तिरीयारण्यकेऽपि— "आपो ज्योतिरसोऽसृतम्"—इति (१०.
 १०.) । इतथायगम्यते,— अप्सु ज्योतिर्भागो रसभागश्चेत्युभौ
 दिद्यन्ते, अनृतत्वश्चास्तीति । यद्युच्येत, पायात्यविज्ञानत एवैवं
 लभ्यते, तदेतदिह तद् दृष्ट्वैव कस्यात इति । अत्र सूत्रः,— इत्यमेव
 भवति सर्वत्र सर्वविधान्तर्हितवस्तूनां सुपलम्भः ;— कालप्रभावतो
 भूगर्भान्तर्हितानां हर्म्यवर्गैरुत्तरपञ्चरसुद्रादीनां लाभोऽप्येव
 मेशानुसन्धानतो भवति ; न हि तथा लघान् पदार्थान्
 श्रयाकर्तुं कोऽपि गच्छति ; तथैव आदिविज्ञानानि यानि तम-
 कालप्रभावादिना क्रमात् नुगम्यद्गतानि, तेषां सर्वेषां मेकमेव

धा कस्यचित् कथं सपि सन्धानं माप्य यदि कश्चित्तदाविष्करणे
भनो निवेशयेत्, स श्रुतकल्पनाकृदिति कथं मग्राह्यवचनो भवे-
दिति । तद्यथा, भाव्यमानेऽस्मिन्नुन्नत्यवनतिकरे कालचक्रे अथ
या पाश्चात्यविज्ञानप्रभावजा विद्युत्क्रिया दृश्यते, आयास्यति हि
तमःकाले सैषा भविष्यत्येवान्तर्हिता ; पुनः प्रकाशकाले समु-
पस्थिते कश्चित् कथं मध्येतदनुसन्धानं सुपगत्यास्याविष्कारं
कर्तुंमेपिष्यति चेत्, स किं कल्पनाकृदिति वाच्यो भविष्यतीति
ते पाश्चात्यविज्ञानविद एव विचारयन्तु । “अप्सु ज्योतिः प्रति-
ष्ठितम्”—इति च स्पष्टम् (तै० आ० ८. ८.) । “अपां रसस्य यो
रः”— (तै० सं० १. १२. २.)—इत्यादयश्च श्रुतयोऽत्रालोचनीयाः ।
अपान्नपादिति ज्योतिर्नाम तन्निरुक्त्यादिकञ्च पर्यालोच्यम् (निघ०
५. ४. ११ ; निरु० १०. २. ५. ६.) । पुरातनाङ्गे ज्योतिःप्रकाशो
ऽयुक्संहितायां श्रुतः । तद्यथा — “आदित् प्रज्ञस्य रेतसो ज्योतिः
पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति ८. ६. ३० ।

विष्णुविज्ञानं यथा—“विष्णुः परमः”—इति १. १. १ । विष्णो-
स्त्रिविक्रमणादिकं च स्पष्टं साम्नातं शतपथे— १. ८. ३. ७-१२ ।
इदं विष्णुविचक्रमे०—०व्यस्तम्नाद्रोदसी । विष्णुरेते दाधार
पृथिवीं मभितो मयूखैः”—इति च तै० सं० १. २. १३. २. । स
एष विष्णुः सूर्य एव । विष्णुविवरणन्विह पुनः सप्तमे प्रकरणे विज्ञे-
यतो वर्णयितव्यं मस्तीतोहलं पञ्चवितेन ।

अथ गर्भादिविज्ञानं यथा— “पराञ्चो गर्भा धीयन्ते, पराञ्चः
सम्भवति ; ०—० मध्ये गर्भा धृताः ०—० अमुतोऽवाञ्चो गर्भाः प्रजा-
यन्ते”—इति (३. १. १०.) । “रेतस्तत् सिक्तं विकरोति ;
सिक्तिर्वा अग्रेऽथ विक्रतिः ०—८ रेतस्तद् विकृतं प्रजनयति ; विक्र-

तिर्वा अग्रेऽथ जातिः”—इति (२. ५. ७.) । “न्यूनं वै रेतः सितं
 मध्यं स्त्रिये प्राप्य स्थविष्ठं भवति”—इति (६. ३. १.) । “तथा
 गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवच्छेते, न वै सकृदेवाग्रे सर्वः सम्भवति,
 एकैकं वा अहं सम्भवतः सम्भवति”—इति (६. ५. ५.) ।
 पड्डिधं वै पुरुषः पड्डिह आत्मानं मेव तत् पड्डिधं पड्डिहं विकरोति’
 —इति (२. ५. ७.) । “चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति”
 —इति (३. १. २.) । “ज्यायान्सन् गर्भं कनीयांसं मन्तं
 योनिं न हिनस्ति”—इति (५. २. १०.) । “मुक्ता गर्भा जारायो
 जायन्ते—० सहैवोष्णेन कुमारी जायते”—इति (१. १. ३.) ।
 “मुटी वै कृत्वा गर्भो अन्तः जेते, मुटी कृत्वा कुमारी जायते”
 —इति (१. १. ३.) । “कुमारं जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै
 धीवा अथो गिर इति”—इति (३. १. २.) । “कुमारं जातं संव-
 दन्त उष वै शुश्रूषते नि ये ध्यायतीति”—इति (३. १. २.) ।
 “कुमारी जातः पथेव प्रचरति”—इति (३. १. २.) । “कुमारं
 जातं जघन्या वागाविगति”—इति (३. १. २.) । अथाप्यस्यै-
 वारण्यके— “पुरुषे ह वा अय मादितो गर्भो भवति, यदेतद्देतसा
 देतसर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूत मात्मन्येवात्मानं विभर्ति ; तद्
 यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति”—इति (२. ५. १.) । अथैवान्ते
 अतानां जन्तूनां मातिवाहिकदेहधारणं पुनर्जन्मविज्ञानश्चान्नातम्—
 “अथास्याय मितर आत्मा हतकृत्यो धयोगतः प्रैति स इतः प्रयक्षेव
 पुनर्जायते”—इति । आतिवाहिकदेहधारणस्त्वस्यापि सुव्यक्तम्—
 “तद्यथा दण्डजलायुक्ता दण्डस्यान्तं गत्वायाज्जान सुपमंहति”—
 इत्यादि ग० ब्रा० १४. ७. २. ४ दृष्टव्यम् ।

यय गारीरादिविश्रामं यथा— “रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भव-

वतः सम्भवति”—इति (३. १. २.) । “उर्द्धाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणाः”—
—इति (६. ३. ५.) । “प्राणास्त इमेऽवाचो रेतस्यो मूत्राः पुरीष
इति”—इति, “प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभि-
र्नाभित्वम्, प्राण मेवास्मिंस्तद्दधाति”—इति (१. ४. ३.) । “पुरा
नाभ्या अपि शसो वपा सुत्खिद्यात्”—इत्यादीनि वचनानि च (२.
१. ६.) शारीरतत्त्वबोधकानि । “मुखतो वै प्रजा अन्नं मदन्ति०—
मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति ”—इति (५. १. ३.) । एकं सच्च-
क्षुर्देधा”—इति (२. ४. ८.) । “अनन्तरं मक्षणः क्षणम्०—०यैव
कनीनिका येन पश्यति”—इति, “अन्तरं कर्णस्य येनैव शृणोति”
—इति, “अन्तरं नासिकयोः येनैव गन्धान् विजानाति”—इति,
“अन्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु-दन्ताः०—० येनैव वाचं व्याकरोति,
येन स्वादु चास्वादु च विजानाति”—इति च (५. ४. ३.) । “पाङ्क्तोऽयं
पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांसं मस्थिं मज्जा”—इति
(२. २. ४.) । “षड्विधो वै पुरुषः”—इत्यादि च (२. ५. ७.) ।

अथ खाद्यविज्ञानं यथा— “अमृतं वा एतदस्मिंल्लोके यदापः”—
—इति (८. ४. ६.), “रेतो वा आपः”—इति (१. १. ३.),
“आज्यं वै देवानां सुरभिः, घृतं मनुष्याणाम्, आयुतं पितृणां, नव-
नीतं गर्भाणाम्”—इति (१. १. ३.), “इन्द्र्यं वा एतस्मिं-
ल्लोके यद् दधि”—इति (८. ४. ६.), तेजो वा एतद् घृतम्”—
—इति (८. ४. ६.), “यद् घृतं तत् स्त्रियै [स्त्रियाः] पयो
ये तण्डुलास्ते पुंसः”—इति (१. १. १.) । “रसो वा एष ओजधि-
वनस्पतिषु यन्मधु”—इति (८. ४. ६.), “स वा एष पशुरेवाल-
भ्यते यत् पुरोडाशः”—इत्यादि च (२. १. ८.) । विसाना मपि
खाद्यत्वं तदासीत् प्रगस्तम् । तदिदं ५; ५. ५. द्रष्टव्यम् ।

‘विसानि = पद्ममूलानि’-इति तद्भाष्ये सायणः । अस्मन्मते तु नृणा-
नानीति विग्रहः । अन्यच्च पयोषिकाराणां दशानां खाद्यानां मपि
नामान्धात्रातानि— “गौर्वं प्रतिधुक्, तस्यै नृतं, तस्यै गरः,
तस्यै दधि, तस्यै मसु, तस्या आतञ्चन, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं,
तस्या आमिघ्ना, तस्यै वाजिनम्”—इति श० ब्रा० ३. ३. ३ ।

अथ भेषजविज्ञानं यथा— “तेजो वा एतदक्षोर्यं दाञ्जनम्”—
इति १. १. ३ । “न्योतिर्वं शुक्र हिरण्यं, ०—० मृत्युर्वं तमन्ध्याया,
तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्यु तमन्ध्यायां तरति”—इति ७. २. ११ । औष-
धार्थं तत्रयोगविधिरप्यन्यत्रास्मात् — “हिरण्मदाद् घृत निष्पिबति,
आयुर्वं घृत ममृतप् हिरण्यम्, अमृतादेवायुर्निष्पिबति गतमानं
भवति”—इति तै० सं० २. ३. ११. ८ । अत्राह तत्सूत्रकारः—
“खादिरं पात्रं चतुःस्तम्भं प्रयुनक्ति सौवर्णस्य प्रवर्त्तं गतमानस्य
कृतम्”—इति, “भुधां खादिरं सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्त्तं भवदधाति”—
इति च तत्रैव । ‘प्रवर्त्तः कर्णाभरणं कुण्डलम्’-इति, ‘गतमानं
पञ्चपलपरिमितम्’-इति, ‘मानगन्धो गुञ्जाधीजं ब्रूते’-इति च तत्रैव
सा० भा० । वषाया रेतोरूपत्वान्मानेन रेतोवृद्धिकरत्वं श्रुतम्,
सुसूक्ष्मसुवर्णपत्रमण्डितां कृत्वौषधार्थं तस्या व्यवहारश्चेह ध्वनितः ।
“सा वा एषा रेत एव यद्वषा; प्रेव वै रेतो लीयते, प्रेव वषा लीयते;
शुक्रं धै रेतः, शुक्ला वषा; शरीरं धै रेतो शरीरा वषा; यद्वै लोहितं
यस्माभं तच्छरीरं तस्माद् ब्रूयाद्यावदलोहितं तावत्परिवासयेति ०—०
वषाज्यव्योपस्तृणाति हिरण्यगल्क आच्यस्योपरिष्ठादभिधारयति”—
इति (२. २. ४.) । यथार्यायाः कुक्षुरविषनागकृत्वश्चेह सूचि-
तम्— “वासुरो वै दीर्घं जिह्वी देवानां प्रातश्मथनं मवासेद्”—
इत्यादिना (२. ३. ४.) ।

ब्राह्मणस्य भिषग्व्यवसायनिषेधोऽप्यन्यत्र— “ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम् ; अपूतो ह्येषोऽमेध्यो यो भिषक्”—इति तै० सं० ६. ३. ८. २ । भेषजकरणकाले ब्राह्मणस्य तत्रोपवेशनन्तु विहितम्— “उदपात्र सुप्रनिधाय, ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य, भेषजं कुर्यात्”—इति च तत्रैव (४.) ।

भेषज्यस्य त्रिधात्व मपि विहितं तत्रैव— “अग्नी तृतीयम्, अप्सु तृतीयम्, ब्राह्मणे तृतीयम्”—इति । तृतीयं = तृतीयांशम् ; रोगनिर्हरणसामर्थ्यं मिति यावत् ।

सामान्यरोगनाशाय धीराणां प्रकृतेरानुकूल्याय कालप्रतीक्षणमेव भेषज मिति च सिद्धान्तितमिह दृश्यते । तथाहि— “अश्विनौ वै देवानां भिषजौ”—इति (१. ४. १.) । अश्विनौ = अहोरात्रौ (१२. १. १.) इत्यपि निरुक्तसिद्धान्तः, “विद्वांसो वै देवाः”—इति च श० ब्रा० ३. ७. ३. १० ।

अथ कालविज्ञानम्— “उषस्यागताया मरुणमिवैव प्रभाल्युपसो रूपम्”—इति ४. २. ३ । “तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव”—इति ४. १. ५ । “द्वादशमासाः संवत्सरः”—इति १. १. १ । “त्रयोदशो मासो नानुविद्यते”—इत्यादि ३. १. १ । “पञ्चत्तर्वो हेमन्तशिशिरयोः समासेन, तावान्तसंवत्सरः”—इति १. १. १ । “पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य, यद्यु षडेवत्तर्वः”—इति तु शतपथे ४. ५. ५. १२ । “त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य”—इति च तत्रैव १४. १. १. २८ । “त्रीणि च वै शतानि षट्त्रिंशं संवत्सरस्याहानि”—इति २. २. ७, “सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः”—इति च २. २. ७ ।

अथ दिग्विज्ञानं यथा— “सर्वैव (आदित्येनैव) प्राचीं दिशं

प्रजानायाग्निना दक्षिणा सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीची मिति ।
 ०—० पुर उदेति पश्चास्त मेति०—०, दक्षिणतोऽथ ओषधयः
 पचमाना आयन्त्याग्नेय्यो ह्योषधयः०—०, प्रतीच्यो ह्यापो बह्वः
 स्यन्दन्ते, सौम्या ह्यापः०—०, उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठ पवमानः
 पवते, सविष्टप्रसूती ह्येष एतत् पवते”—इति १. २. १ ।

अथ देवप्रकृतिविज्ञानं यथा— “उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठ
 पवमानः पवते”—इति, दक्षिणतोऽथ ओषधयः पचमाना आयन्ति”
 —इति, “प्रतीच्योऽह्यापो बह्वः स्यन्दन्ते”—इति च १. २. १ ।
 प्रत्यङ्चि दीर्घारण्यानि भवन्ति”—इति ३. ४. ६ । प्राच्यो आमता
 बहुलाविष्टा”—इति ३. ४. ६ । प्राच्यां वै दिगि देवाः सोमं
 राजान मश्नीणन्”—इति च १. ३. १ ।

अथ गिल्पविज्ञानं यथा— “देवगिल्पान्येतेषां वै गिल्पाना
 मनुकृती ह गिल्प मधिगम्यते,— हस्ती कंभो हिरण्य मश्वतरी-
 रथः गिल्प मिति”—इति १. ३. ५, २. १. २ । अथान्यत्रापि—
 “यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्”—इति (गत० ब्रा० ३. २. १. ५.),
 “एतच्छिल्प मेघ वर्णः”—इत्यादि च तत्रैव (१. १. ४. ३.) ।
 तैत्तिरीयब्राह्मणान्नातमन्त्रयोस्त्वन्यविध मपि (२. ७. १५. २, ३.
 ३. २. १.) “दिवः गिल्प मधततम्”—इत्यादि, “यभिः गिल्पैः
 पप्रयाना भट्ण्हत्”—इत्यादि चेति ।

अथ गम्धार्यविज्ञानं यथा— “यद्वै देवाना नेति तदेवा सो
 म्”—इति ६. ५. १ । गतपथेऽप्येवम्— “यद्वै नेत्यृचि ओ मिति
 तत्”—इति १. १. १. ३० । एतदुदाहरण मेघेद गम्यते—
 “गौतम । कं त्वं वैग्जानरं वेत्य ? इति, पृथिवी मेव राज्ञसिति
 होवाच, ओम् इति होवाच”—इति १०. ६. १. ४ । पुनस्तत्रैव

तत उत्तरं देवसङ्ख्याननिर्णयप्रसङ्गे— ११. ६. ३. ४ । “ओ३
मित्यृधः प्रतिगर एवं तथेति गाथायाः ; ओ मिति वै देवं तथेति
मानुषम्”—इति चैतरेये (७. ३. ६.) । “तेभ्योऽमितमेभ्यस्त्रयो
वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति, तानेकधा समभरत् ,
तदेतदो मिति”—इति, “ओ मिति वै स्वर्गो लोकः , ओ मित्यसौ,
योऽसौ तपति”—इति, “ओ मिति प्रणौति”—इति चात्रैव (५. ५.
७.) । “ये वा अनूचानास्ते कवयः”—इति २. १. २, “ये वै ते न
ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति”—इति च
६. ४. ४ । “विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस”—इति
६. ४. ४ । “हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः
प्रतिगृह्णाति ; यशो वै हिरण्यम्”—इति च ७. ३. ६ । शतपथ-
तैत्तिरीययोस्त्रितोऽधिकतरं शब्दार्थविज्ञानं द्रष्टव्यम् ।

इहोदाहृतेभ्योऽन्यान्यपि बहुन्याचारव्यवहारविज्ञानवचनानी-
होपलभ्यन्ते, तानि चालोचनयोग्यानीत्यकथित मपि सिद्धम् ॥

(६)

अथेतद् विचार्य मस्ति , कस्याः शाखाया इदं मैतरेयकं
ब्राह्मण मिति । तत्रादौ शाखापदार्थो निरूपणीयः , ततः
कति शाखा ऋग्वेदस्य ? , किन्नामिका चाद्य प्रचलितेय मिति
निर्णेतव्यम् , तत्सहैव लुप्तलुप्तविचारणा चेति ।

अस्ति बहुषु पुराणिषु शाखाकथा वर्णिता, तत्र च विष्णुभाग-
वतयोर्विशेषेण । तद्यथा ऋक्शाखा निर्णयप्रसङ्गे —

“विभेद प्रथमं विप्र पेक्ष ऋग्वेदपादप्रम् ।
 इन्द्रप्रमत्तये प्रादात् वाष्कलाय च मंहिते ॥
 चतुर्धा स विभेदाय वाष्कलिर्निजसंहिताम् ।
 बोध्यादिभ्यो ददौ ताम् शिष्येभ्यः स महासुनिः ॥
 बोध्यानिमाठरौ तद्वद् याज्ञवल्क्यपराशरौ ।
 प्रतिगात्राम् गात्रायाम्भ्यास्ते जगृहुर्मुने ॥
 इन्द्रप्रमतिरेका तु संहितां स्वसृतं ततः ।
 माण्डुकेयं महात्मानं मेत्रेयाध्यापयत् तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् ययौ ।
 वेदमित्रम् गाकन्यः संहिता ता मधीतवान् ॥
 चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्यास्तु ये पञ्च तेषां नामानि वै शृणु ॥
 सुह्रन्तो गालवश्चैव वाक्यः शालीय एव च ।
 शिशिरः पञ्चमयामीत् मेत्रेय सुमहासुनिः ॥
 संहितानितयं चक्रे शाकपूणिरेतरेन ।
 निरुक्तं मकरोत् तद्वत् वलाकश्च महामतिः ॥
 निरुक्तस्तुतुर्योऽभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ।
 इत्येताः प्रतिगात्राभ्योऽप्यमुगात्रा द्विजोत्तम ॥
 वाष्कलियापरस्तिस्त्रः संहिताः कृतवान् द्विजः ।
 शिष्यः कालायनिर्गार्गस्तृतीयश्च कयाजव ।
 इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रकीर्तिताः ॥”

—इति वि० पु० ३. ४. १६-२५ ।

अथ भागवते १ स्क० ४ अ० २३ श्लो०—

“त एत ऋषयो वेदं स्व स्वं त्यस्यन्नेकधा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोऽभवन् ॥”-इति ।

पुनस्तत्रैवान्यत्र ऋक्शाखावर्णनप्रसङ्गे १२ स्क० ६ अ०—

“पेलः स्वसंहिता मूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।

वाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥

चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।

पराशरायान्निमाठरायेन्द्रप्रमतिरात्मवान् ॥

अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डुकैय ऋषिं कविम् ।

तच्छिष्यो देवमित्रश्च सौभार्यादिभ्य ऊचिवान् ॥

शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ।

वात्स्यमुक्तं जशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥

जातूकर्णश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।

वालाकपेङ्गवेतान्निविरजिभ्यो ददौ मुनिः ॥

वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् ।

चक्रे वालायनिर्भुज्युः काशीरश्चैव तां दधौ ॥

बह्वृचाः संहिता ह्येता एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।

श्रुत्वैवं छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”-इति ।

इत्थं तु गम्यते वेदांशा इति, शाखा इति चाभिन्नार्थे पदे । एवं हि यथा भागवतोऽयं द्वादशभिः स्कन्धैर्विभक्तः, पुनस्तत्स्कन्धान्धवहुभिरध्यायैर्विभक्ताः, तथैव एको वेदः प्रथमं चतुर्धा विभक्तः, पुनस्ते चत्वारो भागाश्च बहुधा विभक्ताः ; स एवैकैको भाग-भागः शाखेति व्यपदिश्यत इति । तथा च यथा भागवतीय-प्रत्य-ध्यायस्य पाठो भिन्नो विषयश्च विभिन्न एव एवं प्रतिशाखं मन्वा-न्नाथोऽपि भिन्न उपदेशश्च विभिन्ना एव ; किञ्च यथा भागवतस्य कस्मिन्नप्येकस्मिन्नध्यायेऽतीते न त्वेकस्यापि स्कन्धस्याध्ययनं सम्पद्यते

तथैव कस्या मध्येकस्यां शाखाया मधीतायां नैवैकस्य वेदस्याध्ययनं
भवेत् सम्पाद्य मिति । आह चैतत् समासतः कूर्मपुराणे—

“एकविंशतिभिर्देन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्वेदं मथाकरोत् ।

सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।

अथर्वाण मयो वेदं विभेद नवकेन तु ।

भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः”—इति १, ५१ ।

एवञ्च यथा पुराणानि एकव्यक्तिकृतानि अष्टादशसङ्ख्याकानि,
तथैव वेदशाखाः सर्वा अप्येकव्यक्तिनैव वेदानां खण्डखण्डीकरणेन
सम्पादिता मियः पार्थक्य मापन्ना इत्येवाभिमतं तेषाम् । अत
एवोक्तं बाह्व-तर्कवाचस्पतिना स्वकृते वाचस्पत्ये—“शाखा वेदैक-
देशे”—इति, “चरणो वेदैकदेशे शाखापरपर्याये ; ‘मोत्र’ च
चरणैः सह’ महाभाष्य-का०”—इति च । बाह्व-विश्वकोपकारा-
दयोऽप्येतच्चरणानुचारा एव । तथाच वेदपरिच्छेदविशेषो वेदांशः
शाखापदार्थे निष्पद्यते, वह्ननामनधिगतवेदानां तत्त्वतो ब्रह्मबन्धूना
मेव मेव विज्ञास्य ।

तदेवं पुराणवर्णितं शाखाविभागमतं प्रेक्षावतां वेदत्रिदुषा
स्यादुपेक्षणीयम् ; आसवचनानुमानप्रत्यक्षतस्तथाप्रतीतेः ।

तथाहि—आम्नात मिदं कौपीतक्यारण्यके वंशनाम्नये—
“अथ वंशो नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो०—० गुणाख्याच्छाङ्गा-
यनादध्याभिरधीतं , गुणास्यः शाङ्गायनः कहीलात्”—इत्यादि
(१४ अ०) । एतस्यैव कहीलग्रन्थ-शाङ्गायनपरिध्ययनभेदादितः—
सम्नाता शाङ्गायनी शाखा ; सेय ऋक्शाखातीव प्रसिद्धा ।
अहो ! अस्या नामापि न स्मृतं विष्णुभागवतपुराणयोरिति

स्फुट मिहासवचनानैक्यम् । यच्चोक्तं कौर्मे वैयासिक्य एव सर्वाः शाखा इति, तदप्येतत्तदासवचनविरुद्धम् ।

अपरयाप्यासवचनविरोध उपलभ्यते यथा— अस्ति शौनकीया अनुवाकानुक्रमणी, तत्र शाकलवाष्कलशाखयोः प्रथममण्डलगत-
क्रमपार्थक्यप्रदर्शनायोक्तम् —

“गौतमादौशिजः कुत्सः परुच्छेपादृषेः परः ।

कुत्साद् दीर्घतमा इत्येष तु वाष्कलकः क्रमः”—इति (२१.)।

“अथ वाष्कलकैःस्य विशेष माद्यमण्डले आह,— उपप्रयन्तो नासत्याभ्याम् अग्निं होतारम् इमं स्तोमं वेदिषद इति वाष्कलकः क्रमः ; उपप्रयन्त इमं स्तोमं नासत्याभ्याम् अग्निं होतारं वेदिषद इति शाकलकः क्रम इत्यर्थः । अथैव मुक्तेरुत्तरमण्डलनवकी न क्रम-
विपर्यासः”—इति तटीका षड्गुरुशिष्यकृता । एवं हि शाकलवाष्क-
लयोः क्वचित् क्वचिन्मन्त्रपाठक्रमान्यत्वेऽपि ग्रन्थैकत्वं सुव्यक्तम् ।

किं बहुना, महामुनिवेदव्यासप्रणीत इति यः प्रसिद्धश्चरण-
व्यूहाख्यः स्त्रलो ग्रन्थः, तत्राप्युक्तम्— “तेषा मध्यायाञ्चतुष्पष्टिः”—
इत्यादि शाखापरिच्छेदादीना मैकविध्यम् ; तेषा माश्वलायनादि-
शाखानां समानाध्ययनं सूचयति—इति हि तद्व्याख्यानम् । तदेवं
ब्रह्मविष्णादिपुराणानां शाखाभेदप्रकरण मासवचनानैक्यविरोधा-
दितो जलमध्यस्थमसिद्धोदवत् विलीयत इति सुतरा मभ्युपेयम् ।

सन्ति च प्रदर्शितपौराणिकमतविरोधप्रमापकानि स्मृतिवच-
नानि । तद्यथा— “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः”—इत्यस्ति (२.१६५)
मनुशासनम् ; ततदिदं कृत्स्नाध्ययनं तत्रये सहस्रशाखसामवेदिना
मैकस्मिन्नायुषि कथङ्कारं भवेत् सम्पाद्यम् ? विहितञ्च तद-
ध्ययनं द्वादशस्तेवाब्देषु तत्रैव - “षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरोस्त्रै-

वैदिक व्रतम्”—इति (३. १.) । विष्णुगीतमयाज्ञवल्क्यमंहिता-
स्वपि प्रतिवेद दादगायद् ब्रह्मचर्यं विहितम् । ‘ वेदानधीत्य वेदा
वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविश्रुतब्रह्मचर्यो गृहस्थायम माधमेत्’
—इत्येवमादीनि वचनानि च (म० ३. २) द्रष्टव्यानि । तस्मात् पौरा-
णिकः शास्त्राभेदो मन्वादिमतविरुद्ध इत्यनुमानञ्च नासङ्गतम् ।

अत्रापि मंगयथेत् , कस्याप्येकस्य वेदस्य कतमयोग्यं इयोः
शास्त्रयोराद्यन्तपाठदर्शनादेव स विलीयः, विलीयेत च तदा ‘वेदागाः
शाखाः’ इति पौराणिकं मतं सूर्योदये ययान्भकारः ; प्रत्यक्ष-
दृश्यं ह्येतत् ।

वस्तुतोऽतिप्राचीनकाले लिपेरभावात् लिखितपाठकस्य निन्दा-
श्रवणाद्वा वेदानां लिखितपाठ्यत्वाभावादासीदानुश्रविकत्वम् ;
ततः कालभेददेगभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनक्रमोच्चारणादिभेदात्
क्रमभेदाः पाठभेदाश्च सम्पन्नाः, तत एवैकैकस्य वेदस्य बहुनामतो
बह्व्यः मंहिताः प्रमिद्धिक्ताः, तासु मन्त्रपाठन्यूनातिरिक्तता
च किञ्चित् रुज्जाता ; आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् तत्तद्देग-
कालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्चाभवन्ननिवार्याः ;
तत एव ब्राह्मणवाहुन्य कल्पवाहुन्यश्च सुतरां सम्पन्नम् । इदं
मेव शास्त्राभेदनिदानम् । तद्विषयमेकैकस्य वेदस्य बहुशास्त्रत्वेऽपि
एकैकस्याः शास्त्राया अध्ययनत एव भवेदधीत एवैकैको वेदः ;
सर्वास्वेव शास्त्रासु मूलसद्धितैक्यदर्शनात् ; किञ्चित्पाठन्यूनाति-
रिक्तेन, किञ्चित् पाठक्रमोच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिभेदा-
दिना च न ह्येवाभजत् वास्तविकः मंहिताभेदः ।

अतोऽत्र त्वेव सेवावधार्यम्—एष किल वेदशास्त्राभेदो न
लोककर्तृकः, न च ब्रह्मविष्णुपुत्राणादिप्रत्यभेदवत्, नापि प्रथमाद्य-

ध्यायभेदतुल्यः ; प्रत्युत भिन्नकालदेशव्यक्तिलिखिताना मेकग्रन्थी-
यानां बहुतरादर्शपुस्तकानां भवश्चम्भाविन एव पाठभेदादिभावाः,
तथाभूतपाठभेदादिहेतुक एवेति । एव मपि यजुषः कतिपयशाखा-
भिः कतिपयशाखानां महानस्ति प्रभेदः, अत एव तयोर्द्विविधयोः
शाखासमूहयोः शुक्लकण्वत्वेऽसंसत प्राचीनाः । तथा च भाष्य-
न्दिन्यादीनां यजुःशाखानां शुक्लयजुरिति समाख्या, तैत्तिरीया-
दीनान्तु कण्वयजुरिति । ईदृशासदृशभेदकारणन्तु बह्वृत्तिवेद्य
मित्यल मिह प्रसङ्गकीर्तनाडम्बरेणेति ।

तत्त्वतो न हि वेदशाखा, वृक्षशाखिव ; नापि नदीशाखिव ;
प्रत्युताध्येतभेदात् सम्प्रदायभेदजन्याध्ययनविशेषरूपैव ; अत एव
शिष्यशाखापरम्परेति वचन मद्यापौह भारते प्रसिद्धम् । चरण-
शब्दोऽपौह न तु पादार्थत्वमूत्रको भागार्थः , अपि त्वाचरणार्थः ;
सन्ति हि शाखास्वनुष्ठानाचरणभेद इति शाखावचनः । तदुक्तं
“गोत्रञ्च चरणैः सह”—इत्यस्य (पा० सू० ६. १. ६३.) व्याख्यानं
कैयटेन— ‘चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येतषु वर्तते’
—इति । ‘शाखाध्येतवाची च जातिकार्यं लभते । कठी, बह्वृची’
—इति च तत्सूत्रीयसिद्धान्तकौमुदी । ‘चरणः शाखाध्येता०—०
कठेन प्रोक्त मधीयाना वा कठी’—इत्येव तद्व्याख्या तत्त्वबोधिनी ।
“अनुवादे चरणानाम् (पा० सू० २. ४. ३.)”—इत्यस्य व्याख्यायां
नागेशोऽप्याह— ‘चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येतपरः’—इति । ‘शाखा-
ध्येतवाचिना मित्यर्थः’—इति च तत्त्वबोधिनी । “चरणे ब्रह्म-
चारिणि”—इत्यस्य (पा० सु० ६. ३. ८६.) व्याख्यानं व्यक्तं माह
दीक्षितः— “चरणः=शाखा”—इति । ‘तस्य समानत्वं वेदस्य
व्रतस्य वा समानत्वात् , तस्य तत्त्वञ्च अध्येतभेदात् वेदभेदं व्रत-

भेदश्च परिकल्प्य बोध्यन्ते’-इति च तत्र जैष्ठ्यः । “चरणादभ्या-
म्नाययोः”-इत्यस्य (पा० सू० ४. ३. १२० वा० ११.) व्याख्यायां
“कठानां धर्म्ये आम्नायो वा काठकम् , पैष्पलादक मिति”-इत्याह
यतञ्जलि । ‘आम्नायः सम्प्रदायः’-इति च तत्र नागेशः ।

एवं हि ‘चरण वेदैकदेशे’-इति वाचस्पत्युक्तं नूनं भ्रमविजृ-
म्भितम्, तदुत्तरत्र तल्लिखितं ‘गोत्रञ्च चरणैः सह, महाभाष्य-का०’
-इति तत्प्रमाणसूचनञ्च तथैव ; तत्र भाष्ये ‘गोत्रञ्च चरणानि च’
-इत्येतावत् एवोक्तेखदर्शनात् । पातञ्जलमूलिकैव सा वाचस्पत्युक्ति-
रिति भ्रमाद् वाङ्मित्रिग्रकोपप्रणीतादयोऽप्यत्राभवन् विमुग्धाः ॥

तदत्र पुनरपि ब्रूमोऽध्ययनादिभेद एव शाखाभेदनिदानं न तु
ग्रन्थभेद इति । अत एव एकैकवेदस्यानेकशाखत्वेऽपि तात्त्विकभेदा-
भावात् श्रीमत्सायणाचार्यस्यैकेकशाखाव्याख्यानेनैव सर्ववेदभाष्य-
कर्त्तृत्वं प्रसिद्धम् ; किञ्चैव मपि कृष्णयजुः-शुक्लयजुः-शाखामसूहयो-
र्विशेषपार्थक्यस्यास्तित्वादेव कृष्णयजुस्तैत्तिरीयशाखा व्याख्यायापि न
स कृत्स्नयजुर्वास्याने कृतकृत्यमन्य इति शुक्लयजुःकाण्डशाखा मपि
व्याख्यातवान् । तथा एकशाखाध्ययनेनैवैकवेदाध्ययनं सम्पद्यत
इत्येव “वेदः कृत्स्नोऽधिगत्यः”-इत्यादीनि मन्यादिवचनानि
च मङ्गच्छन्ते । वेदशब्दस्य शाखापरत्वव्याख्यानन्त्वप्रमाणिकम् ।

एवञ्च यदुक्तं विश्वपुराणभागवतयोः ‘त्रिभेद प्रथमं’, ‘बोध्यादिभ्यो
ददौ तासु’, ‘चतुर्धा व्यस्य बोध्याय’- इत्येवमादि, तत्तत्त्वं नूनं
शाखापदार्थज्ञानविहीनत्वावेदक मेव ; विशेषतः कूर्मपुराणोक्ता
शाखानां सहादगपुराणतुल्यता तु सर्वत्र सर्वोपरीति ॥

अहो यत ! वेदवैदिकमतप्रचारार्थोत्सर्गोक्तजीवनेनाद्यतन-
सर्वव्यवस्थां प्राप्नुयाद्वा भाजनेनाचार्यदयानन्दस्यासिनापि शाखानां

वेदव्याख्यानरूपत्वेन वेदभिन्नत्वं पुराणाद्युक्तरूपमिदोभेदवत्त्वञ्च
 मत्वेवालेखि स्तुततवेदभाष्यभूमिकायाम्— “एकादशशतानि सप्त-
विंशतिश्च वेदशाखा वेदव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाण
मर्हन्ति”—इति (२६१५०) । शीघ्रत्वे त्वेतत्क्षिपिसन्निधौ नूनं पौरा-
 णिकी शाखाभेदकथाप्यपास्तेति मन्यामहे वयम् । यदुक्तं पातञ्जले
 पस्यशायाम्— “एकविंशतिधा बाह्वृचम् , एकशत मध्यर्गुशाखाः,
सहस्रवर्त्मा सामवेदः , नवधाथर्वणो वेदः”—इति । तदेतत्सङ्कलन-
 यैवोक्तं स्यादिदं परिगणन मेकादशशतानीत्यादि , परं तत्रापि
 किञ्चित्पार्थक्यमस्तीयते । अस्तु तत्तथैव , परं महो ! काव्यान्न्दोद्यान-
 विचारे , यत्र वयं मास्म मध्यस्थाः , विशेषतो वादिप्रतिवादिबचसा मनु-
 लेखनेऽहं लेख एवोभयपक्षतो नियुक्तः , तत्र तेनैव स्वामिनो-
 क्तम्— “सहस्रवर्त्मा सामवेद इत्यस्य सहस्रं गीत्युपाया इति भावः”—
 —इति । वस्तुतः सामवेदस्य गीतिकौशलबहुत्वादेव बहुशाखावत्त्वम्,
 शाखासङ्ख्या तु त्रयोदशैवेत्यस्माकं मपि सम्मतमेव । इन्त ! का
 नाम संहिता शाखेतिव्यपदेशशून्या तेन महात्मनोररीक्षता , यस्याः
 मूलवेदत्वं मत्वा शाखेतिप्रसिद्धानां मन्यासां तद्व्याख्यायन्यत्वं
 सन्तव्यमभवेदिति त्वस्माकं मञ्जेयमेव । तदत्र सम्भाव्यते,—
 विभिन्नमन्त्रब्राह्मणयोस्तत एव वान्त इति प्रथितयोस्तैत्तिरीय-
 शाखीयसंहिताब्राह्मणग्रन्थयोः विशेषतस्तदारण्यकग्रन्थीयनिखिल-
 खिलकाण्डदर्शनादेव तस्याशेषशेषमुपसम्पन्नस्यापि स्वामिन एव
 श्रमः सा त इति । अपि वा शाखातत्त्वानभिज्ञेन केनचित्तच्छि-
 येण तत्रैवं स्याद्विनिवेशितमिति ॥

अथ ऋग्वेदशाखासङ्ख्यानिर्णयाय यतमानाश्च प्रथमं तयोरेव
 विशुभागतयोः पुराणयोः प्राविशाम , परं तत्रोभयत्र मियोऽनैकं

चरणव्यूहादिशाखावर्णनकटुग्रन्थविरोधञ्च संलक्ष्याभीष्टसाधनेऽज्ञात-
कार्यास्ततः पर्यंत्य वाच्यपठितं पातञ्जलवचनमेवेहावलम्ब्यमहे ।
तच्चेदम्— “एकविंगतिधा बाह्वच्यम्”—इति । पङ्गुशिशिष्येण
च वेदार्थदीपिकाया भूमिकाया मेतद्विप्रधाणि कतिचित्
पद्यान्युद्धृतानि, तत्र दृश्यते चेत्— “एकविंशत्यध्वयुक्तं सृग्वेद
सृपयो विदुः”—इति । आह च तत्र तदगस्यायाम्— ‘अध्वा,
गतिः, शाखा इति पर्यायाः’—इति । कौर्मोऽप्येवम् । इतः सुनिर्णीत
सृग्पेदस्य शाखा एकविंगतिरिति ।

तदेकविंगतिशाखानां सर्वासां मेधाभिधानानि त्वद्यानिर्ण-
यानीव ; यावतीनां यथा-यथावगम्यन्ते, तावतीनां मेव तथा-तथा
व्यक्तीकर्त्तुं यतामहे । —

अस्मिन् प्राचीनोऽष्टविकृतिविवृतिनामा लक्षणग्रन्थो महासुनि-
व्याडिकृतः । तस्य प्रथमवल्लीगतचतुर्थश्लोक एषः— “गैशिरौघे
समाभ्याये व्यडिनेव महर्विणा । जटाया विकृतीरष्टौ लक्ष्यन्ते
नातिविस्तरम्”—इति । अस्य व्याख्यानावसरे तद्दीक्षाकृता कति-
चिदितिहासश्लोका उपन्यस्ताः, तस्यितिहासमुपगत्य व्याख्यायि
च व्याख्यातश्च श्लोकगण एवकारः । तथाहि— “एवकारस्य किम्प-
योजनम् ? अत्रोच्यते इतिहासः—

शाकल्यस्य गतं शिष्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।

✓ पञ्च तेषां गृहस्थास्ते धर्मिष्ठाश्च कुटुम्बिनः ।

गिशिरो वाष्कलः माह्वो वाक्त्र्यधैकाग्रसायनः ।

पश्येत् शाकलाः शिष्याः शास्त्राभेदप्रवर्तकाः ।”—इत्यादि ।

ततश्च गिशिरवाष्कलमाह्ववाक्त्र्याग्रसायनप्रवर्तितास्तु शाकल-
शास्त्रास्तु गौतमाचार्याणां सन्ति जटायाष्टविकृतिलक्षणस्य व्याडि-

प्रणीतस्येष्टत्वात् न माण्डूकेयप्रोक्तस्य जटालक्षणस्येत्येवाभिप्रायार्थं
एवकारः”—इति । अस्ति सूत्रं पाणिनीयम् — “गोत्रे लुगचि (४.
१. ८६.)”—इति, तेन हि छात्रेऽणि विवचितेऽत्र गोत्रप्रत्ययस्याणो
लुग् कृतं भवति ; तथाच सम्पद्यन्ते शाकल्यस्य शिष्याः शिशिरादयः
पञ्चमे शाकलाः । तेषां शाकलानां सम्प्रदायाः = सम्प्रदायाः =
शाखा वा पञ्चैव “शाकलाद्वा (४. ३. १२८.)”—इतिपाणि-
नीयशासनात् शाकलाः शाकलंकाश्चोचन्ते । तदेव ऋग्वेदस्य
शैशिरीया, वाष्कला, साङ्ख्या, वाह्या, आश्वलायनीति पञ्च
शाखानामानि विज्ञायन्ते, ज्ञायते चासां सर्वासां मेव शाकलशाखेति
नामैक्यं मपि । अपि यदुक्तं मनुवाकानुक्रमण्युपक्रमे—

“ऋग्वेदे शैशिरीयायां संहितायां यथाक्रमम् ।

प्रमाणं मनुवाकानां सूक्तैः शृणुत शाकलाः”—इति ।

अत्र शाकला इति सख्योपनिषद्व्याख्यायावगम्यते, तासां पञ्च
शाकलशाखानां मेवातमां शैशिरीया मेवावलम्ब्य क्रियमाणाप्ये-
षानुक्रमणी पञ्चानां मेव शाकलानां हिताय सम्पाद्येति ।

अस्ति चात्र मतान्तरता ;—शाकलस्य शिष्यः अतएव शाकल
इत्येव प्रसिद्ध आसीत् कश्चन एक आचार्यः, तेनाध्यापिता ये पञ्च
शिष्याः शिशिरादयः, तेषां पञ्चानां पञ्च शिष्यसम्प्रदाया एव शैशि-
रीयादयः पञ्च शाखाः सम्प्रदायाः, तैः पञ्चभिरधीतानां देशकाल-
पात्रभेदतोऽध्ययनशैलीक्रमोच्चारणभेदात् किञ्चत्पाठन्यूनाधिक्याच्च
पञ्चधात्व मापन्नानां पञ्चानां संहितानां शाकलप्रोक्तत्वेनैव शाकल-
शाखात्वम् । तथा च प्रदर्शितविवक्तिवल्लीटीकाहदुपन्यस्तः ‘शाक-
ल्यस्य शतं शिष्याः’—इति पाठः स्यात् प्रामादिकः, तत्र ‘शाकलस्य
शतं शिष्याः’—इति निर्यकारपाठेनैव भवितव्यं मिति । अतएवोक्तं

महामुनिव्याडिना स्वविक्रितिवल्लारम्भा— “नत्वादी शौनकाचार्यं
गुरुं वेदमहानिधिम् । ०—० । नमामि शाकलाचार्यं शाकल्यं
स्वविरं तथा”—इति । अत्र शौनकस्य गुरुत्वम्, शाकल्यस्य तु परम-
गुरुत्वं व्याख्यातं तट्टीकायाम् ।

तदित्यं शाकल्येनाध्यापिता शाकलेनाध्यापिता वा एकैव एषा
ऋक्संहिता देशकालपात्रभेदतः शिशिरादिपञ्चाचार्यकृताध्यापन-
शैलीपाठक्रमोच्चारणानुष्ठानभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिक्याच्च पञ्च-
विधत्वं गता, शैशिरीयादिपञ्चनामभिः शाकलैकनाम्ना च प्रमिष्टा-
द्यापीति सर्वं निरवययम् ।

शाखानिर्णायके चरणव्यूहे तूक्तम्— “ऋग्वेदस्य ० ० शाखाः
पञ्च भवन्ति ; आश्वलायनी, शाङ्खायनी, शाकला, बाष्कला माण्डू-
केया चेति”—इति । इहोक्ता आश्वलायनी तु पूर्वोपात्तातोऽभिचैव ;
शाङ्खायनी स्यात् पूर्वोद्धिखिता साङ्ख्यशाङ्ख्येति चरणव्यूह-
टीकाकृष्णसंहितासमतन्तु नूनं प्रामादिकम् ; प्रमापयिष्यामीत्यनु-
पदं शाङ्खायन्या अशाकनत्वम् । तत्त्वतः शाङ्खायनी नाम शाखा पूर्व-
प्रदर्शितशैशिरीयादिभ्यः पञ्चभ्यो विभिन्ना पश्येव । शाकलेति शैशि-
रीयाया ग्रहणं मन्तव्यम् ; तस्याः शाकलाशब्देन तथाव्यवहारो-
पपत्तेः । तद्यथा मामवेदीयार्चिकग्रन्थयोरुभयोरपि छन्दोमयत्व-
मान्येऽपि पूर्वस्यैव छन्द इति व्यवहारः, उत्तरस्य तूत्तरेति । अन्यथा-
च बाष्कलायाः आश्वलायन्याश्च शाकलेत्येव ग्रहणमिहे पुनर्ग्रहणस्या-
पार्थक्यं कथं वार्येत । बाष्कलापि पूर्वपरिचितैव । माण्डूकेया
त्विहाधिका पूर्वोपात्ताभिः शैशिरीयादिभिः पञ्चभिः अतोपात्तया
शाङ्खायन्या च परिगणनया सप्तमी सम्पद्यते । इत्य ऋग्वेदस्य
सप्तमाध्यानामान्यवगम्यन्ती, गम्यते च चरणव्यूहकाले शाकलानां

पञ्चानां साङ्ख्या वाक्या चेति द्वे शाखे विलुप्ते, शाङ्खायनी माण्डू-
केया चेति द्वे अशाकले तदाम्यविलुप्ते इति । एवञ्च तदानीं मिहो-
पात्ता आश्वलायन्यादयः पञ्चैव शाखाः सम्प्रचलिता आसन् ।
अन्यास्तु षोडश विलोपं गता इति स्यान्मन्तव्यम् ।

देवीपुराणे तु त्रिश्रेणीनां तिसृणां वा शाखानां मुल्लेखो दृश्यते
तथाहि तत्र सप्तनेऽध्याये—

“शाखास्तु त्रिविधा भूप ! शाकला यास्कमण्डुकाः”—इति ।

तत्र शाकलास्तु स्युः पूर्वप्रदर्शितनामान एव शैशिरीयाद्याः
पञ्च, मण्डुका अपि स्युर्माण्डूकेयाद्याः कतिचिदस्माभिरज्ञातसर्व-
नामिकाः यास्कशाखा तु स्यान्नवीना निरुक्तकथास्काच्च परमवा
अथवा यास्कगोत्रीयेन केनचित् प्रोक्ता निरुक्तकथास्कापूर्वतनैव, स्याच्च
सा अध्येतृवाहुल्याद् बहुसङ्ख्याकापीति सम्प्रति सम्पूर्णतमसाच्छन्ने-
वेत्यत्र नास्माकं वाक् प्रसरति । ‘शाकलयास्कमण्डुकाः’—इति पाठे
त्रिविधेत्यस्य यदि तिस्र इति भावार्थः स्यात्, यथा ‘एकविंश-
तिधा बाह्वृचम्’—इति (पा० म० भा० १ आ०), तर्हि शाकलेति
सम्प्रति प्रचलिताया ग्रहणं न दोषावहम्, मण्डुकेति माण्डूकेया
एव ग्रहणं भवेत् स्वीकार्यम्, अनन्यविदिता यास्कशाखैवात्राधि-
केति । एवं हि पूर्वकीर्तितसप्तनामभिरेतदनन्यविदितयास्कनान्नः
सङ्कलनया अष्टशाखानामानि परिज्ञातानि भवन्ति ।

अस्ति चाश्वलायनीयगृह्ये तर्पणप्रकरणे— ‘जानन्ति-बाह्वि-
गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-बाम्भव्य-माण्डव्य-माण्डूकेयाः’—इति माण्डू-
केयगणोल्लेखः । ‘कहोलं कौपीतकं पैङ्गं महापैङ्गं सुयज्ञं शाङ्खा-
यनम्’—इति च शाङ्खायनगणोल्लेखः । ‘ऐतरेयं महैतरेयं शाकलं
सुजातवक्त मौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनक माश्वलायनम्’

-इति चाश्वलायनगणोल्लेखः । तदुक्तं चरणव्यूहटीकायां महि-
 दासेन— 'जनान्तिवाहवीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तो माण्डूकेय-
 गणः, × × × शाङ्खायन इत्यन्तः शाङ्खायनगणः, ऐतरेय इत्यारभ्य
 आश्वलायनान्त आश्वलायनगणः'—इति । इत्थं ऋग्वेदस्य प्रधानत-
 स्तिस्त्र एव शाखाः पर्यवसिताः, तासां मेव स्थुरनुशाखा इतराः ।
 ता एव सूत्रशाखाः अनुलज्य देवीपुराणे "शाङ्खानु द्विविधा
 भूय । शाकलयास्कमण्डुकाः"—इत्युक्तम् (१३१५०) । तत्रापि
 यास्कस्थाने शाङ्गेति पठितव्यम्, तच्च शाङ्खायनस्यैकदेशग्रहणं
 मन्तव्यम्, यास्कपाठसु स्याद्विपिकरपाण्डित्यमूलकः । तदेवं
 देवीपुराणे तदानीन्मचलिताप्रचलितानां सर्वासां मेव ऋक्शाखाणां
 नामग्रहणं सम्पन्नमित्यपि वक्तुं शक्यते ।

अस्मन्मते तु शाकला माण्डूकेया चेत्येत एव द्वे प्राचीनतम-
 शाखे ; ऐतरेयारण्यके एतयोरेव द्वयोराचार्यनाम्नोराग्रानदगंनात्,
 अपि शाङ्खायनी स्यान्माण्डूकेयानुशाखा माण्डूकेयभेदेवेति । त
 एत एव द्वे अध्येतभेदात् पाठादिभेदत एकविंशतित्वं नापन्ना । तत्र
 चेदानीं माण्डूकेयानां शाङ्खान्येवैका तुमावशिष्टा, शाकलानां
 माश्वलायनीति । अत एवाग्निपुराणे एतयोरेव द्वयोः शाखयो-
 र्नामनिर्देशो विद्यते (२७१ अ० २ श्लो०)—

‘भेदः शाङ्खायनश्चैक आश्वलायनो द्वितीयः’—इति ।

अद्याप्येत एव द्वे शाखे विद्येते । तत्र चाद्या शाङ्खायनी, तस्या
 ब्राह्मणारण्यकपुस्तकानि बहुन्युपनभ्यन्ते, मंहितायास्त्वेकं अपि
 सम्पूर्णं पुस्तकं सुदुर्लभम् ! अथवाध्यामिरस्यापि न दृष्टं मित्येव
 वदन्त्यम् । यथात्र आस्यायितिकममित्यधिकृतगवर्णनेष्टपुस्तका-
 न्ये दृश्यतेनिर्दिष्टं खण्डितं पुस्तकं मेकम्, तस्याटमाटकान्य

नून सनाश्वलायनीयम् ; तदन्ते बृहद्देवतायन्यवर्णितानां सञ्ज्ञा-
नादिमहानाम्प्रन्तसूक्तानां विद्यमानत्वात् ; बृहद्देवताया ह्यशाकली-
यत्वनिर्णयात् । द्वितीयाष्टकोऽपि स्यादनाश्वलायन्याः ; तदन्ता-
ध्याये द्वादशवर्गादनन्तर मेको वर्ग आश्वलायनीतोऽधिक आम्नात
इत्येव तस्यानाश्वलायनीत्वप्रतीतिः । उद्धृता चैतदीयैका ऋक्
निरुक्ते (८. १. ५.) निगमत्वेनेति नास्ति च तद्वर्गस्य खेलि-
कात्वं मतः शाखान्तरीयत्वं मेवोररीकर्तव्यम् । परन्त्वेतत्पुस्त-
कस्य तयोरेव द्वितीयाष्टमाष्टकयोः षोडशाना मेवाध्यायानां पुष्पि-
कासु 'महानान्नीशाखायाम्'—इत्यादि लिखित मस्ति, परं नास्ती-
न्नास्ति च काचिन्महानान्नीशाखा ; अतः किलेयमेव महानाम्प्रन्ता
महानान्नीति च व्यपदिष्टा शाखा, स्याच्छाङ्गायनीति सम्भाव्यते ।

अष्टविक्रतिविवृतौ पञ्चानां शाकलाना मन्यतमा यैका साङ्गेति
ज्ञायते, सैव साङ्गायनी शाङ्गायनी वेति मन्यते चरणव्यूह-
व्याख्यानकृन्महिदासः, तथा च सम्पद्यते शाङ्गायन्या अपि
शाकलत्वम् । तदिदं नादरणीयम् ; श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि
कौपीतव्याख्यके (१४ अ०)—“शाङ्गायनः कहोलात् कौपी-
तकेः”, विद्याजन्माप्तवानिति तच्छेषः । तदेवं श्रुतिसिद्धस्य
कौपीतकिवंशस्य शाङ्गायनस्य शाकल्यश्रित्यत्वं कथन्नासोपपद्येतेति
न च साङ्गायनी नाम काचिच्छाखा मन्तव्या ; तद्वैवारण्यकेऽसक्त-
च्छाङ्गायनीनामश्रुतेः । नापि महानाम्प्रन्तायाः शाङ्गायन्याः
त्रैश्वरीयादिशाकलशाखापाठसाम्यं सुपपद्यते ; “ऋग्वेदान्यो
द्वादशकोऽनुवाकः”—इत्याद्यनुवाकानुक्रमश्रुतेः । एव सृष्ट्यनुक्रम-
ण्यादिभ्यश्चास्या अशाकलत्वं प्रतीयत एव । अत एव सतस्त्रपि
शाकलीयदेवतानुक्रमण्यादिग्रन्थेषु शाङ्गायन्यर्थं सैव बृहद्देवतानाम-

ग्रन्थोऽध्यमायीत्यस्माकं महिमतम् । अत एव अशाकलोयानां
सञ्ज्ञानसूक्तीयानां पञ्चानां सृष्ट्या मपि देवतानिरूपणं मेवं कृतं
बृहद्देवतायाम् (अथ० ८३श्लो०)—

“उगना वरुणयेन्द्राग्निश्च सविता सुताः ।

सञ्ज्ञानप्रथमस्थान्तु द्वितीयस्था मथाग्निनी ।

द्वितीया चोत्तमे च द्वे आग्निपोऽभिवदन्ति ताः”—इति ।

तदेतत् पञ्चमं सञ्ज्ञानसूक्तं शाकलासु ग्रैशिरीयादिषु नाम्ना-
तम्, अत एव सायणाचार्येणापि न ध्याय्यातम्, अध्यापक-
स्याद्यमूलरेणैकस्मिन्नादगे दृष्टं मपि खैलिकं मित्युपेक्षितञ्च
(ऋ० वे० ६भा० पाठ० ३२५०) । वसुतो न चेतत् खैलिकम् ;
तैत्तिरीयायर्वणयोऽर्चक्रेनाम्नानात् (तै० सं० २. ४. ४६ ; २.
६. १०. ३ ; तै० ब्रा० ३. ५. ११. १ ; तै० आर० १. ८.
७ ; अथ० सं० ८. ४२. १ ; ३. ८. ६.), निरुक्तेऽप्येतत्पञ्चम्या
ऋची निगमत्वेन ग्रहणाच्च । तथाहि— “अद्यापि ग्रंथुर्बाह्वस्य
उच्यते, ‘तच्छंयोराष्टमीमद्वे × × ×’—इत्यपि निगमो भवति”—इति
(४. ३. ५.) । सैषा ऋक् सञ्ज्ञानसूक्तस्य पञ्चमी दृश्यते । तदेतत्
सञ्ज्ञानं नाम शास्त्रायन्या उपान्त्यं सूक्तम्, एतदनन्तरं मेव तत्रा-
म्नातं महानाम्नीसूक्तम् । अत एव शास्त्रायनसूत्रेऽस्य सूक्तस्य प्रतीक-
ग्रहणेनैव विधानं कृतम् । तथाहि— “सञ्ज्ञानं मुग्धनावददिति
सूक्तं जपेरन्निति (०. ६. ३.) । इत इदं मपि सम्भाव्यते— मूल-
दृष्टं तदादर्गपुस्तकं पुस्तकांगी वा स्यात् शास्त्रायनसंहिताया इति ।

वाष्कलगान्वाया मध्यस्ति सञ्ज्ञानसूक्तम्, परं तत् न पञ्च-
मम्, प्रत्युत षष्ठदशमम् ; अपि नोपान्त्यम्, प्रत्युतान्त्यमित्यवगन्त-
व्यम् । वाष्कला तु शाकलानां मिथान्यतमा, शाकलगान्वांसंहितायु

महानास्त्रीसूक्तं नाम्नात मित्यत एवैतरेयारण्यके तत् समान्नातम् ;
शाङ्खायनसंहितायास्तु महानास्त्रीसूक्तान्नानैव समाप्तिरिति तत्पू-
र्वान्नातस्य सञ्ज्ञानसूक्तस्य संहितोपान्यत्व मितदेव वाष्कलशाङ्खा-
यनसंहितयोः सञ्ज्ञानसूक्तसङ्ख्यावस्थानयोः पार्थक्य मिति ।

अथाग्निपुराणोक्ता द्वितीया आश्वलायनी तु शाकलाना मन्य-
तमेत्युक्तं पुरस्तात् , परिचाययिष्यामश्च ता सुपरिष्ठादिति ॥

अथ शाकलाना माद्या शैशिरीया दशमण्डलात्मिकेत्यतो
‘दाशतयी’-इति व्यपदिश्यते । तदुक्त मनुवाकानुक्रमणाम्—
“पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाका दृष्टाः पुराणैर्ऋषिभिर्महात्मभिः ।
यस्तानृग्विद् वेद चैवाप्यधीते स नाकष्टं भजते ह शश्वत्”-इति

“दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । ‘सङ्ख्याया अवयवे तयप्
(पा० ५, २, ४२.), ततः स्वार्थे अण्”-इति तद्व्याख्यानं षड्गुरु-
शिष्यः । तदत्र मण्डलविभागे प्रतिमण्डल मनुवाकविभागो विद्यते,
प्रत्यनुवाकश्च सूक्तविभागः । तत्तदनुवाकसूक्तसङ्ख्या तत्र ३२—३६-
श्लोकेषु निरूपिता । तथा चैवं सम्पद्यते—

म० १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० ।

अनु० २४-४—५—५—६—६—६—१०—७—१२=८५ ।

सू० १८१-४३-६२-४८-८७-७५-१०४-८२-११४-१८१=१०१७ ।

ज्ञायते चैतेन वालखिल्यानां सूक्तानां शैशिरीये समान्नातं
नाङ्गीकृत मिति । तानि च सूक्तानि एकादश सन्ति, तेषा मंपीह
परिगणने १०२८ स्युरिति स्पष्टम् ।

यद्यपि सा शैशिरीया सम्प्रति नोपलभ्यते । पर सुपलभ्यते तु
सर्वा एव शौनकीयानुक्रमणः शैशिरीया मवलम्ब्यैव कृता इति ।
तथाह्यनुवाकानुक्रमण उपक्रमे— “ऋग्वेदे शैशिरीयायाम्”—

इति, उपसंहारे च— “तान् पारणे शाकले गैशिरौये”—इत्युक्तम् ।

सायणीयं सृग्भाष्यञ्च तां मवलम्ब्यैव कृतं स्यात् ; तत्रागैशि-
रीयाणां बालखिल्यसूक्तानां मध्यास्यातत्वात् । अत एव ऐतरेयभाष्ये
तेषां बालखिल्यानां क्वचित् खिलत्वेन, क्वचित् ग्रन्थान्तरीयत्वेन,
क्वचिच्छाखान्तरीयत्वेन वर्णनं सुपपद्यते सायणस्येति । तदाह—
“खिलेषु समान्नातम्”—इति ६. ४ ८, “बालखिल्यास्ये ग्रन्थे समा-
न्नाताः”—इति ६. ५ २, “तानि बालखिल्यनामके ग्रन्थे समान्ना-
यन्ते”—इति ६. ४. ८, “सोऽयं प्रगायः शाखान्तरे द्रष्टव्यः”—इति
३. २. ५ । तदिदं बालखिल्यानां खिलत्वं नूनं समझतम् ; तेषां पद-
पाठयवणात् ; न हि खिलानां पदपाठः कृतः शास्त्रस्येन ;—
अधीयतेऽध्याप्यते मुद्रितो मुद्रयते च बालखिल्यार्थानां मपि
पदपाठः सर्वत्र । तदाह चरणव्यूहकृतमहिदासोऽपि— ‘यस्य
मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खेनिकत्वं सिद्धम्—इति । ग्रन्थान्तरत्वं मपि
न मङ्गच्छते ; सर्वेषां मेव वेदानां महितात्वेनैकैवेति श्रुतिः सम्भवेत्ततो
ऽस्यो ग्रन्थ इति । शाखान्तरीयत्वकथनेन चाभिगम्यतेऽद्यप्रथमस्तितीय
माश्वलायनी शाखा नैव दृष्टा सायणेन, अपि तद्देयीया मन्त्रा नैव
शाखा मवलम्ब्य भाष्यं भाषितम्, तस्यां नु शाखाया बालखिल्यं
नाम्नात मिति तद्व्यास्य शाखान्तरीयत्व मभ्युपगतस्य मेवेति ।

बालखिल्यैकादशसूक्तेषु दशदशादि क्रमादगीत्युचोऽधीयन्ते यथा—
१-११सू० १०-१०-१०-१०-८-७-५-५-४-३-० = ८० ऋचः ।

तदाह सर्वानुक्रमण्यम्— “अग्निं प्र दश प्रस्कण्डं प्रागायं
तत्, प्र सुश्रुतं पुष्टिगुः, यथा मनौशुष्टिगुः, यथा मनावायु, उपमं
त्वाष्टौ मेध, एतत्ते मातरिग्रा नो दिव इति वैश्वदेवः प्रगायः,
भूरीत् पञ्च क्षणं प्रस्कण्डस्य दानमुक्तिर्गायत्वं तृतीयापञ्चम्यावनु-

दुभौ, प्रति ते ष्टपद्मोऽन्याग्निसौरौ पङ्क्तिः, युवं देवा चतुष्कं मेध्य
आश्विनं तैदुभम्, ०—०, इमानि वां सप्त सुपर्ण ऐन्द्रावरुणं जाग-
तम्”—इति ४४. ४०—५६ । सर्वानुक्रमणीकारकात्यायनेनैव मुक्त-
त्वाच्चास्य वालखिल्यकाण्डस्य खेलिकत्वं विध्वस्तम् ; न हि कस्य
चिदपि खिलस्य ऋष्याद्यनुक्रमणं कृतं तेन, किञ्च पञ्चमाष्टकीय-
चतुर्थाध्यायीयत्वेनैव तत्र ग्रहणादस्याश्वलायनशाखीयत्वं व्यक्तम्,
व्यक्तञ्च तदनुक्रमणिकाया अप्याश्वलायनशाखीयत्व मिति ।

एतरेयब्राह्मणे त्वेषा मेकादशसूक्तानां प्रथमतोऽष्टाना मेव वाल-
खिल्यनाम्ना विधान मास्नातम्, अन्यस्य तु सौपर्ण मिति (६. ४.
८, ९.) । इत्थ मपि ज्ञायते, तासां वालखिल्यैर्वा सायणीकृतं खिलत्वं
नून स्यास्तवम् ; नापि ग्रन्थान्तरतादरणीया, न हि ग्रन्थान्तरीयत्वं
प्रतीकेन नाममात्रेण वा ग्रहणं युज्यतेऽतैतरेयके ; शाखान्तरीयत्वं
च वक्तुं नात्र शक्यते, सति हि तस्मिन् प्रपञ्चैव विधानं क्रियेतैत-
रेयेनेति । तथाप्यस्य शाखान्तरीयत्वेनोपन्यासादृग्भाष्यस्यैवास्या
शाखान्तरीयत्वं प्रतिपन्नम् ; न ह्याश्वलायन्यां वालखिल्याध्ययनं
पश्यतोऽपि तद्भाष्यकारस्योक्तैरुपप्लापवचनानि सन्भाव्यन्ते ।

एव मपि सायणाचार्येणावलम्बिता शैशिरीया, अन्या वा
काचिच्छाकलशाखा स्यादाश्वलायन्यनुरूपैव प्रायः सर्वत इत्यत्र च
न भवति संशयः ; नान्यथाच सायणीयभाष्ये सर्वानुक्रमणीवचनानि
यथायथं सङ्गच्छेरिति ।

अथ द्वितीया, वाष्कला । एतस्या अपि परिचयः शौनकीया-
नुक्रमण्यादिभ्योऽवगम्यते चैवम्—“उप प्र यन्तो (१. ७४.)”—
“नासत्याम् (१. ११६.)”—“अग्निं होतारम् (१. १२७.)”—
“इमं स्तोमम् (१. ८४.)”—“वेदिपदे (१. १४०.)”—इत्येव

क्रमो बाष्कलस्य प्रथममण्डले निदर्शितः । एव मपरण्डलेष्वपि बोध्यम् । तद्यथा—“खादोरभन्नि (८. ४२.)”—इतिसूक्तानन्तरम् “अभि प्र वः सुराधसम् (८. ४६.)”—“प्रसुश्रुतम् (८. ५०.)”—इति सूक्तद्वयं मान्नाय “अग्न आ याह्यग्निभिः (८. ६०.)”—इत्यान्नातम् । एवं “गौर्दधति”—इत्यनुवाको दशसूक्तात्मकः शैशिरीयायाम्, पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलायाम् । तथाच “गौर्दधति”—इतिसूक्तादनन्तरं “यथा मनौ सावरणौ (८. ५०.)”, “यथा मनौ विवस्वति (८. ५२.)”, “उपमन्त्वा (८. ५३.)”, “एतत्त इन्द्र (८. ५३. ८.)”, “भूरीदिन्द्रस्य (८. ५४.)”—इति पञ्चसूक्तान्यान्नाय “आ त्वा गिरी रयीरिव (८. ६५. १.)”—इत्यान्नातम् । एव मन्ते च मण्डले—“संसमित् (१०. १८१.)”—इतिसूक्तादनन्तरम् “सञ्ज्ञान मुगनावदत्”—इत्यादि, “तच्छंयोरावणीमहे”—इत्यन्तं चतुर्वर्गात्मकं पञ्चदशर्चं मेकसूक्तं अधिकं बाष्कलायाम् । तदेवं “समानी वः (१. १८१. ४.)”—इति शैशिरीयाया अन्तिमा ऋक्, “तच्छंयो”—इति तु बाष्कलाया इति भेदः ।

ताम्रवेताः सञ्ज्ञानसूक्तीयाः पञ्चदशर्चः—

“सञ्ज्ञान मुगना वदत् सञ्ज्ञानं वरुणो वदत् ।

सञ्ज्ञान मिन्द्रयाग्निश्च सञ्ज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥

सञ्ज्ञानं नः स्वेभ्यः सञ्ज्ञान मरुदेभ्यः ।

सञ्ज्ञान मग्निना युव मिहास्मासु नियच्छतम् ॥ २ ॥

यत् कचीवान् संवननः पुत्रो अद्भिरसां भवेत् ।

तेन नोऽथ विश्वे देवाः सम्प्रियासु मजीजनन् ॥ ३ ॥

सं वो मनामि जानतां समाकृतिर्मनागमि ।

अमो यो विमना जनस्तं समावर्त्तयामसि ॥ ४ ॥ १४१० ॥

नैर्हस्तिं सेनादरणं परिवर्त्ते तु यद्वविः ।

तेनामित्वाणां बाह्वन् हविषा शोधयामसि ॥ ५ ॥

परिवर्त्मान्येषा मिन्द्रः पूषा च संश्रुतः ।

तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूढानामिन्द्रोऽहन्तु वरं वरम् ॥ ६ ॥

एषु नत्यवृषाजिनं हरिणस्य धियं यथा ।

पर मसित्व सैष त्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ७ ॥ २ वर्गः ॥

प्राध्वराणाम्यते वसो होतर्वरेण्य क्रतो ।

तुभ्यं गायत्र सृच्यते गोकामो अन्नकामः प्रजाकाम उत कश्यपः ॥ ८ ॥

भूतं भविष्यत् प्रस्तौति महं ब्रह्मैक मच्चरम् बहु ब्रह्मैक मच्चरम् ॥ ९ ॥

यदच्चरं भूतक्रमतो विप्रवे देवा उपासते ।

महर्षिं मस्य गोप्तारं जमदग्निं मकुर्वत ॥ १० ॥

जमदग्निराप्यायते कुन्दोभिश्चतुरुत्तरैः ॥ ११ ॥

राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता ।

शिवा नः प्रदिशो दिशः सत्या नः प्रदिशो दिशः ॥ १२ ॥ ३ वर्गः ॥

अदो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा ।

तदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरं ध्रुवं ब्रह्म चराचरम् ॥ १३ ॥

त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषं मगस्त्यस्य त्रायुषम् ।

यद्देवानां त्रायुषं तन्मे अस्तु त्रायुषम् ॥ १४ ॥

तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।

दैवीः स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ॥ १५ ॥ ४ वर्गः ॥”-इति ।

अथ तृतीया साङ्ख्या, चतुर्थी वाक्या । त एते सम्प्रति न क्वाप्यु-
पलभ्येते, अतएवैतयोः कोऽपि संवादोऽस्माभिर्न ज्ञायत इत्येव
सत्यम् । अथवा विष्णुभागवतपुराणयोर्योक्ता मौद्गलीति, सैव स्यात्
साङ्ख्येति ; तयोः पुराणयोः ‘साङ्ख्या’-इत्यस्य स्थाने ‘मौद्गली’-इत्यस्य

पाठप्रतीतेः सम्भाव्यते साङ्ग्राचार्यस्य मुद्रल इति गोत्रनामिति ।
 अध्यापकस्याङ्गमूलरेण च ऋग्वेदस्य तृतीयभागभूमिकायाम्
 (१३) पृष्ठे अलेखि णतत्—“फिटस् एड्वाड् हल् महीदयः काशीतो
 ऽलिखदिदम् (१५-१-५५)—‘सायणाचार्यकृतभाष्यस्य मूल
 मादर्गपुस्तकं यदासीद् लण्डनस्थे गिड्यापुस्तकानये मुद्रलभाष्यं नाम,
 तत्र प्रथमाद्याप्तयोऽष्टकाद्यतुर्याष्टकस्यान्याध्यायाश्च द्वयः सन्ति,
 सन्ति चान्यानि कतिचित् पत्राणि प्रथमसप्तमाष्टकयोः । तदीय-
 प्रथमाष्टकस्य यावानशः पाठयोग्यः, तावन्तं मेव यद्यालिपि
 भवन्तं दर्शयामि । लिखितं चेत् पुस्तकं १४७ × संवत्समायाम्’
 —इति”—इति । तदेतत् पुस्तकं मौद्गल्याः शाखाया एव सायण-
 भाष्यमिति सुच्यते; परं नास्ति सायणस्य मुद्रितभाष्यादन्यद्
 भाष्यमिति शाकलानां पञ्चशाखानां मौद्गली मेवावलम्ब्य तेना-
 कारीदं भाष्यमिति सम्प्रवृत्तेः सुतराम् । तथा चेपौ मौद्गली दश-
 तयीत्यपि स्वीकार्यम्; सायणीयभाष्ये बालखिल्यमन्त्राणां व्याख्या-
 नादर्शनात्, चटतयां द्वि बालखिल्यानां मन्त्राणां बालखिल्यं स्यादि-
 त्युक्तम् । मेयं मौद्गली शाखा सायणाचार्यसमये सायणाचार्यदेगे
 आसीद् सुप्रचलितत्वेना मेवावलम्ब्य तेनैतत् भाष्यं कृतमिति
 चोपपद्यते । अथ च स्यात् तद्देशे मौद्गल्या एव शाखाया
 विद्यमानतेति च नामुक्तम् । अपि नाम शाकलानां पञ्चानां मेव
 प्रायो ग्रन्थपरिच्छेदमाध्यात्, क्रम-पाठादौ चात्यल्पतारतम्यात्,
 मन्त्रपुस्तकपुष्पिकासु नामोल्लेखादर्शनाच्चैवं नामविभ्रमोऽनिवार्य
 एवेति मौद्गल्या आश्रयायनीत्वेन आश्रयायन्याथ मौद्गलीत्वेन ग्रहणं
 सुसम्भाव्यमेवेति ।

अथ शाकलानां पञ्चमी, आश्रयायनी नाम । इयमेवाश्रयायनी

शाखा शाकलानां पञ्चानां लुप्तावशिष्टा, अद्यापि सर्वत्राध्ययना-
ध्यापनैः सुप्रचलिता विद्यते । प्रवाद एवात्र प्रथमं प्रमाणम् ; सर्व-
त्रैव हि दाक्षिणात्यादिष्वेषा आश्वलायनीत्येव प्रोच्यते । प्रदर्शिता-
निपुराणवचने शाकलाना मस्या एवैकस्या ग्रहण मत्र द्वितीयं
मानम् ; न हि तदानी मप्यासीत् काचिदन्या शाकलेति । गौड-
राज-लक्ष्मणसेन-प्रदत्तेष्वनधिककालिकेषु ताम्रफलकेषु च “आश्व-
लायनशाखाध्यायिने”—इत्युत्कीर्णं दृश्यत इतीह तृतीयं प्रमाणम् ।
स्कन्दपुराणान्तर्गतश्रीमालखण्डनामग्रन्थस्य समतितमेऽध्याये ऋग्-
वेदस्येय सैवैकाश्वलायनी शाखा बहुवार सुपन्यस्ता दृश्यते ।
तद्यथा— “अत्र आश्वलायनी शाखा ऋग्वेदस्य, यजुर्वेदस्य माध्य-
न्दिनी, सामवेदस्य कौथुमी, अथर्ववेदस्य स्वान्तरायणीति ; ऋग्-
वेदस्याश्वलायनसूत्रम् , यजुर्वेदस्य कात्यायनम्, सामवेदस्य लाट्या-
यनम् , अथर्ववेदस्यार्वटकञ्चेति”—इति । तदित्यं गुर्जरीयश्रीमाल-
प्रदेशे बहुदिनत एव ऋग्वेदस्यैषाश्वलायनी शाखैवैकास्ति प्रच-
लितेत्यपि मानं भवेदिह चतुर्थम् । तस्मादेतर्हि सर्वत्राधीयमाना,
सुद्रिता चैयं शाखा नून माश्वलायनीत्येव मन्तव्यम् ।

सैय माश्वलायनी तत्त्वतोऽष्टतय्येव ; सर्वेष्वेवैतत्पुस्तकेषु अष्ट-
काध्यायवर्गनामत्रिविधपरिच्छेदानां प्राधान्यदर्शनात् । एतदीयदेव-
तर्पिष्ण्वन्दीनिर्णयाय कात्यायनेन या “सर्वानुक्रमणी” प्रणीता,
तत्रापि अष्टकाध्यायवर्गविभागानुसृता विभागा एव दृश्यन्ते । अत
एवेह षष्ठाष्टकीय-चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशाष्टादशवर्गात्मकं वाल-
खिल्यं श्रूयते ; न हि दाशतय्यां वालखिल्यर्चा मस्तिताभ्युपगम्यते
सायणाचार्येणेति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (१३६ पृ०) । एव
मपि शाकलाद्यशाखायाः त्रैशिरियाया दशतयीत्वप्रतीतेः , एत-

तूर्धतनायाः शाकल्यसंहितायाश्च ऐतरेयेण यास्कादिना च दशतयी-
त्वेन ग्रहणात्, शीनकोक्तानुवाकानुक्रमण्यादौ च दशतयीत्वस्या-
दरातिगयदर्शनात्, सर्ववेदमाप्यकारेण सायणाचार्येण च दशतयी
मेव साङ्ख्यापरपर्यायां मौद्गली मन्यां वा काञ्चिद् शाकलशाखा
मनुसृत्य ऋक्संहिताया भाष्यं कृत मिति दशतय्यष्टतथ्योः
सम्मिलनाच्च दशतयीत्वानुकूला मण्डलानुवाकसूक्तेतिविधपरि-
च्छेदा अपीह लेखकादिभिः सूचिता यथायथं सर्वत्रैवेति ॥

अथ पञ्चस्त्रेव शाकलशाखासु अध्यायादिपरिगणनत्वेकविध
मेव मन्यते प्रायः । अत एवैव माह अनुवाकानुक्रमणीकारः—

“अध्यायानां चतुष्पष्ठिर्मण्डलानि दशैव तु ।

वर्गाणान्तु सहस्रे द्वे सङ्गति च पडुत्तरे ।

सहस्र मेतत्सूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना ।

दश सप्त च पठ्यन्ते (सङ्ख्यातं वै पदक्रमम्) ।”—इति ।

तदेतत् सर्वं वानखिल्यवर्जनेनात्र गणनातोऽप्युपपद्यते । ऋक्-
सङ्ख्यायान्तु शाखापार्यक्यात् पार्यक्यं स्वीकार्यं मेव, परं मस्या
मेकस्या माश्वलायन्या मपि मतवैभिन्नं मुपनभ्यते यथा—

अनुवाकानुक्रमण्याम् १०५८० ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

“ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।

ऋचा मगीतिः पादस्य प्रारणं सम्प्रकीर्तितम्”—इति ।

छन्दसङ्ख्यायान्तु १०४०२ ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

“एवं दशसहस्राणि शतानान्तु चतुष्टयम् ।

ऋचां द्वाधिकं मास्यात नृपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः”—इति ।

सुद्रितसर्वानुक्रमण्या भूमिकायां १०४४२ ऋचां स्वीकारः ।

पनुक्रमणीविवरणकृत्तगसायेन त्वृक्तद्वया १०४५२ स्वीकृता ।

स्वामिदयानन्दसरस्वत्याचार्येण तु “दशसहस्राणि पञ्चशतानि एकोनवतिश्च (१०५८८) ऋचोऽचाम्नाताः”—इति निर्धारितम् ।

अस्मत्परिगणनयात्वाश्वलायनसंहितायाम् १०५२२ ऋचो दृश्यन्ते । एव ऋक्सङ्ख्याया मतपार्थक्ये निदानानि त्वेव भवगम्यन्तेऽस्माभिः— अनुवाकानुक्रमणी नूनं शैशिरीय-शाखायाः ! नास्ति च तत्र वाल-खिल्याना ऋचा माम्नानम्, ततस्तत्र वालखिल्यभिन्नाः सपादाः १०५८० ऋचः परिगणिताः । अस्मत्परिगणनया तत्र वाल-खिल्यसहिताः १०५५२ ऋचः सन्ति, वालखिल्याना ऋचां सङ्ख्या तु ८० ; तथा चात्र आश्वलायनसंहितायां वालखिल्यातिरिक्ताना ऋचां सङ्ख्या १०४४२ सम्पन्ना । तदित्यं शैशिरीयाया मित आश्वलायनीतोऽधिकाः १३८ ऋचोऽधीता इत्येव निश्चीयते ।

छन्दस्सङ्क्षोभिखितोक्तसर्वसङ्कलनसङ्ख्या तु खोक्तप्रतिच्छन्दस्सङ्ख्या-तोऽपि विरुद्धैव प्रतीयते । तद्यथा तत्र चोक्तं श्लोकैः— गायत्र्यः २४५१, उष्णिहः ३४१, अनुष्टुभः ८५५, बृहत्यः १८१, पङ्क्त्यः ३१२, त्रिष्टुभः ४२५३, जगत्यः १३४८, अतिजगत्यः १७, शक्त्त्यः ८, अतिशक्त्त्यः ८, अष्टयः ६, अत्यष्टयः ८४, धृत्यौ २, अतिधृतिः १, द्विपदाः १७, एकपदाः ६, वार्हतप्रगाथाः १८४, ककुप्प्रगाथाः ५५, महावार्हतप्रगाथः १ । तदेवं तदुक्तप्रतिच्छन्दस्सङ्ख्यानां सङ्कलनया १०१४२ ऋचः स्युः, पूर्वप्रदर्शिततच्छ्लोकतस्तु गम्यन्ते १०४०२ । तदत्र प्रायः सर्वत्रैव सङ्कलनाभ्रमोऽस्माभिर्मित्यदृष्ट्या प्रमाणित एव ।

सुद्रितसर्वानुक्रमणीभूमिकायां यत् १०४४२ इति निश्चितम्, तदस्या वालखिल्यव्यतिरिक्तायाः आश्वलायन्या इति तु सुव्यक्तम् ।

जगन्नाथपण्डितोक्ता ऋक्सङ्ख्या तु नित्यद्विपदार्द्धार्द्धादिभेदज्ञता । चरणव्यूहटीकाकृष्णहिदादसम्भता च सैव । तथाचोक्तं तेन—

“बालखिल्यसंहिता सर्वानुक्रमशीमन्तरूपयसंहिता उच्यते,— द्विप-
चाशदधिकपञ्चमनदशमहस्त्राणीति (१०५५२) । एतत्संहिता नित्य-
द्विपदानैमिस्तिकद्विपदामहितोक्ता । हवनाध्ययनाभ्यां समाना मा
नित्यद्विपदा, ०—०, हवनाध्ययने विपर्येता सा नैमिस्तिकद्विपदा”—
इत्यादि । नित्यद्विपदादिनिर्णयस्तु उपलेखग्रन्थालोचनतः सम्पाद्यः ।
उपलेखापि नैवाश्वलायन्याः सम्भाव्यते ; तत्र नित्यैकपदाः पञ्चे-
त्याशाश्वलायनीविस्मयपरिगणनादर्शनात् ; गच्छन्ते ह्यत्राश्वलायन्या
मेकपदा पडिति । एव सर्वार्थादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

स्वाम्युक्तपरिगणनेऽपि सङ्कलनभ्रम एव प्रतीयते ।

तत्त्वतस्त्रिंशद्वाश्वलायन्या शाखाया माश्वलायनसंहितायां वा
अष्टादशवर्गेषु अशीतिर्बालखिल्यैः सन्ति, तद्बालखिल्यसंहिताः
१०५२२ ऋक्. श्रूयन्त इति त्वद्वाभिः सुनिश्चित मिति ॥

✓ अथामा शाखानां कतमा भवत्वस्वेद ऐतरेयकं प्रोक्त मिति
विचारस्येतर्हि प्रकृतोऽपमर' समुपस्थितः । दृश्यते हि ब्राह्मण-
ग्रन्थेष्वेता येनो,— यां शाखा भवत्वस्वशाखायते यद् ब्राह्मणम्,
तत्संहितायां चे मन्वा आम्नाताः, तेषां प्रतीकग्रहणमात्रेण नाम-
ग्रहणमात्रेण वा विधानम् ; ये मन्वा विधातव्या अप्यन्यशाखीया
इति तत्संहितायां न दृश्यन्ते, तेषान्तु प्रपञ्च विधान मिति । तत्र
प्रतीकमात्रेण यथा— “त्व मन्वे मप्रधा अस्मि, सोम यास्ते मयो-
भुव इत्याज्यभाग्योः पुरोऽनुवाक्ये”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४ ।
आम्नातां चैतौ मन्वावाश्वलायन्या मन्वा ५. १३. ४. पुनः १.
८१. ८ । नामग्रहणमात्रेण यथा— “सुकीर्त्तिं यंसति”—इति,
पुनस्तदुत्तरव, “हपाकपिं यंसति”—इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ३ ।
सुकीर्त्तिनाम भगवं भूक्तम्, हपाकपिनाम तयोदगधे भूक्त मिहा-

श्वेलायन्याम् १०. १३१ ; १०. ८६ । अनाम्नातायाः प्रपञ्च विधानं यथा— “यस्माद् भीषा निषीदसि ततो नो अभयं क्वधि । पशून् नः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळदुष इति ता सुत्थापयेत्”—इति ऐ० ब्रा० ५. ५. २ । न ह्येषा ऋगिहाश्वलायन्या माम्नाता ।

तदेव मिद मैतरेयक मेतदाश्वलायन्या ब्राह्मण मिति वक्तुं युज्येत, यदि नामैतद्व्यतिक्रमोऽप्यत्र न प्रतीयेत ! प्रतीयते त्वेतद्व्यतिक्रमोऽपि । तद्यथेहानाम्नाताना मपि मन्त्राणां प्रतीकग्रहणमात्रेण विधानम्— “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो यान्यानुवाक्ये भवतः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४, तथा “सावीर्हि देव प्रथमाय पितृ इति सावित्री मन्त्राह”—इति १. ५. ४ । नैते मन्त्रा इहाश्वलायन्या माम्नाताः ; तद्यदेतस्या आश्वलायन्या एतद् ब्राह्मणं स्यात्, तर्ह्येषां मन्त्राणां नूनं प्रपञ्च विधानं दृश्येत । एव मिहानाम्नाताना मपि मन्त्राणां नामग्रहणमात्रेण विधान मस्ति यथा— “तिस्रः सामीधेनीरनूच तिस्रो देवता यजन्ति”—इति ऐ० ब्रा० ३. ५. १ । ता एतास्तिस्रः सामिधेन्य ऋचोऽत्राश्वलायन्यां न दृश्यन्ते । तथात्राश्वलायन्या माम्नाताना मपि प्रपञ्च विधानं कृत मैतरेयेण । तद्यथा— “इन्द्राग्नी आगतं सुतं, गीर्मिर्नभो वरेण्यम्, अस्य पातं धियेपितेत्यैन्द्राग मध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति”—इति ऐ० ब्रा० ७. २. ७ । आम्नातैवेषा आश्वलायन्याम् ३. १२. १ ।

अस्ति च ऋक्परिशिष्टो नामैको ग्रन्थः । तदीयर्द्धमन्त्रा अपि केचनेह ब्राह्मणे नामग्रहणमात्रेण विहिताः श्रूयन्ते । तद्यथा— “प्रवह्निकाः शंसति”, “आजिज्ञासेन्याः शंसति”, “अतिवादं शंसति”—इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ७ । परिशिष्टग्रन्थीयश्रुतमन्त्रेभ्यो-

ऽप्यधिकमन्त्राणां विज्ञानचेष्ट श्रूयते यथा— “आहनस्याः शंसति
०—० ता दश शंसति”—इति ६. ५. १० । ऋक्परिशिष्टे खल्वा-
हनस्यानामर्चोऽष्टावेव श्रूयन्ते, इह तु दशानां विधानं साम्नातम् ।

तस्मादेतद् ब्राह्मणं नाश्वलायन्याः सम्भाव्यते, सम्भाव्यते तु
यस्यां शाखायां प्रतीकतो नामतो वा एतद्ब्राह्मणविहितानां सर्वासा
मेवर्चा मस्ति विद्यमानता, नास्ति चेह पठितानाम्, अपि चेह
विहिता ऋक्परिशिष्टग्रन्थीयाश्चर्चो यथावत् समान्नाताः ; तस्याः
शाखाया एवेदं स्यादिति । तथाविधा कतमेति प्रश्नस्थोत्तरं तु विलुप्त-
पूर्वशाखाकालिकानां मद्यतनानां मध्याकां नैव सुकरम्, तथाप्यत्र
यावच्छक्यं प्रयतिते गम्यते,— शाकल्यशिष्येण शाकलाचार्येण वा
संहिताधीताध्यापिता च, या मधीत्वैव शिशिरादयः शाखास्ततो-
ऽभयन्, शिशिरयाष्कलसाङ्गवाक्याश्वलायनाधीता, अप्यद्यप्रच-
नितशाकलाश्वलायनशाखातः पूर्वतना, सैव शाखा स्यादस्यैतर्य-
ब्राह्मणस्यावलम्बन मिति । अत एवैतरेयारण्यकभाष्ये “त्रयं त्वेव न
एतत् प्रोक्तम्”—इत्येतस्य व्याख्यानं मेव मुक्तं सायणाचार्येण — “नः
अस्मान् (महिषासादिकान्) शिष्यान् प्रति शाकल्येन प्राप्य
कसरुप मित्वादि त्रयं मेव प्रोक्तम्, न तु मांसं मित्वादिकं चतु-
र्थम्”—इति (१. २. २.) । इत्य मस्य ब्राह्मणस्य शैगिरीयादिभ्यः
पञ्चभ्यः प्राक्तनत्वेऽपि सर्वशाकलशाखोपयोगित्वं मप्यव्याहतम् ;
सर्वासा मेव तामां मियः किञ्चिदभेदवत्त्वेऽपि तत्त्वतोऽभिन्नसंहिता-
कत्वात् । तस्मात् शैगिरीयाशाखलायन्यस्तानां पञ्चानां मेव
शाखानां मिदं मेकं ब्राह्मणं मैतरेकं नामेति च-सिद्धम् ॥

(७)

अवेदानीं विचार्य मस्ति कोऽस्य विषय इति । यज्ञ एवास्य विषय इति ब्रूमः ; प्रायः सर्वेषां मेव ब्राह्मणग्रन्थानां तत्रैव प्रवृत्तिः । यज्ञस्वरूपत्वेवं निरूपितं भगवता कात्यायनेन— “यज्ञं व्याख्यास्यामः । द्रव्यं देवता त्यागः”—इति (श्रौ० सू० १. २. १, २.) । यज्ञस्वरूपं कथयिष्याम इति प्रथमसूत्रार्थः । ‘द्रव्यं’ पुरोडाश-चरु-सान्ध्याय्य-पशु-सोमादिकम्, ‘देवता’ अग्निविष्णुसोमेन्द्रादिकाः, देवता मुद्दिश्य पुरोडाशादिद्रव्यस्य यः ‘त्यागः’ उत्सर्गः, स यज्ञः । तत्र “तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परम्परम्”—इत्याहुर्ग्राजिकाः । तद्धितेन देवतासङ्गतिर्यथेह— “अष्टा-कपाल आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः”—इति १. १. १ । चतुर्थ्या देवतासङ्गतिर्यथेह— “अग्नये प्रणीयमानाय”—इत्यादि १. ५. २, “सोमाय क्रीताय प्रोक्ष्यमाणाय”—इत्यादि च १. ३. २ । मन्त्रवर्णेन देवतासङ्गतिर्यथेह प्रयाजयागेषु (१. ३. ६.) । तदत्र द्रव्याणि प्रसिद्धानि, मन्त्रलक्षणानि निरुक्तालोचने प्रदर्शितानि, देवतास्वरूपाणि त्विहैवानुपदं यथामति बोधयिष्यामः ॥

अथ यागलक्षणभेदादीनप्यत्र किञ्चित् सूचयामः । स एव यागः प्रचेपाधिको होम उच्यते । “देवतायै सङ्कल्पितस्य वज्रौ प्रचेपो होमः”—इति हि तल्लक्षणं साम्प्रदायिकम् । आह चात्र कात्यायनः— “यजति जुहोतीनां को विशेषः ? तिष्ठद्दोमा वषट्-कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहा-कारप्रदाना जुहोतयः”—इति (१. २. ५, ६, ७.) । तदेवं यागस्य द्वैविध्यम् । द्विविधं मपि चैतद् यागकर्म प्रधानाङ्गभेदात् पुनर्द्वि-

विधम् । तद्यथा— ये च यागा यदान्येयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यैः दर्शपूर्णमाससंयोगेनोत्पन्नाः, ते दर्शपूर्णमासगद्वाद्याः । तेषां मेव “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजित्”—इति फलसाधनत्वेन विधानात् प्रधानत्वम्, तत्प्रकरणपठित मितरत् सर्वं भग्न्यन्वाधानादि-ब्राह्मणतर्पणान्तं तदङ्गजातम् ; फलश्रुतिगूढ्याः प्रयाजादियागाः पूर्वाधारादिहोमाश्च तत्प्रकरणपठितास्तदुपकारका इति तदङ्ग-भाजना एव । तदुक्तं मापस्तम्बपिण्डा यज्ञपरिभाषायाम्—“आग्नेयो-ऽष्टाकपालोऽग्नेयोमीथ एकादशकपाल उपांशुयागश्च पौर्णमास्यां प्रधानानि, तदङ्ग मितरे होमाः”—इति (७७, ८८ सू०) । ‘सङ्घातं प्रधानम्’—इति (८६ सू०) च तत्रैव प्रधानलक्षणम् ।

ते यागाः पुनस्त्रिविधाः ; इष्टि-होत्र-सोमभेदात् । दर्शपूर्ण-मासादय इष्टयः, अग्न्याधेयानिहोत्रादयो होत्राः, अग्निष्टोमा-त्यग्निष्टोमादयः सोमाः । ते पुनस्त्रिसप्तकाः ; हविः-पाक-सोम-संस्थाभेदात् । तत्र अग्न्याधेयः, अग्निहोत्रम्, दर्शः, पौर्णमासः, आपयणम्, चातुर्मास्यम्, पशुबन्धयेति सप्त हविःसंस्थाः । सायं-होमः, प्रातर्होमः, स्थालीपाकः, नवयज्ञः, वैश्वदेवः, पितृयज्ञः, अष्टकेति सप्त पाकसंस्थाः । अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, बालपेयः, अतिरात्रः, आतोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । त एव सोमयागाः पुनरेकाहाहीनमत्रभेदात् त्रिविधा भवन्ति । एतद्विहता अप्यन्ये बहवः सन्ति काम्ययागाः । तद्यथेष्टयः—आयुष्कामेष्टिः, पुत्रेष्टिः, पवित्रेष्टिः, धर्मकामेष्टिः, प्राजापत्येष्टिः, वैश्वानरेष्टिः, नवगत्येष्टिः, ऋचेष्टिः गोप्यतीष्टिः एवमादयः । गोमेषाग्न्यभेदादयस्तु पशुयागा उच्यन्ते, ते तु सोमान्तर्गताः । सोमामन्वीयामोऽपि सोमविकार एव ।

अस्ति चैषां यागानां प्रकृतिविकृतिभेदः । यस्मिन् यागेऽपर-
विधिनिरपेक्षाणां सर्वेषां मेव कर्मणा मुपदेशः श्रुतः, स एव
प्रकृतियागः ; प्रकृतिवच्च विकृतिः कर्तव्या भवति । अत्रा-
हापस्तस्यः— “दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः, अग्नीषोमीयस्य
च पशोः, स सवनीयस्य, सवनीय एकादशिनानाम्, एकादशिनः
पशुगणानाम्, वैश्वदेवं वरुणप्रधास-साकमेध-शुनासीरीयाणाम्,
वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम्, वैश्वदेव्यामिच्छामिच्छा-
णाम्, ०—०, अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः, द्वादशाहो ऽहर्गणा-
नाम्, गवामयनं सांवत्सरिकाणाम्, निकायिनान्तु प्रथमः”—इति
(य० प० सू० ११६—१४४ सूत्राणि) । एषु सर्वेष्वेव सूत्रेषु
प्रकृतिरित्यनुवर्तत इति ध्येयम् ॥

देवता । सर्वेष्वेतेषु यागेष्वङ्गयागेषु च यत्र कुत्रचित् यस्य
कस्यचित् द्रव्यादेः प्रार्थनीयफलदानसामर्थ्यं मारोपयन् यां कां च
स्तुतिं करोति, तस्मिन्नुत्तिमन्त्रस्य सैव देवता, तादृशस्तुतिमन्त्रप्रधानः स
च यागस्तद्देवतो मन्यते । तदाह निरुक्तकारो भगवान् यास्कः—
“यत्काम ऋप्रियस्थां देवतायां मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दे-
वतः स मन्त्री भवति”—इति (निरु० ७. १. १.), “यो देवः
सा देवता”—इति च (७. ४. २.) । “देवो दानाद्वा, दीप-
नाद्वा, द्योतनाद्वा, द्युस्थानो भवतीति वा”—इति देवशब्द-
निर्वचनञ्च तत्रैव । द्युशब्दश्चात्र भस्मण्डलमात्रस्योपलक्षकः ; एवं हि
अन्तरिक्षस्थानां चन्द्रादीनां, सौरजगदहिर्मूतानां ध्रुवादीनाञ्च ग्रहणं
मिह सिध्यति । तदेव मिन्द्रवाय्वादीनां मचेतनानां वृद्ध्यादिदान-
हेतुकम्, याजावरराजादीनां चेतनानां चार्थादिदानहेतुकं देव-
त्वम् ; अश्वादिजीवानां मजीवानाञ्च ग्रावादीनां दीप्तिहेतुकं देव-

त्वम् ; अग्निचन्द्रपर्जन्यादीनां ब्रह्मवर्चस्विनां विदुषाञ्च द्योतनहेतुर्न
 देवत्वम् ; सूर्यसूर्यकरादीनां तदुपरिस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्व-
 निबन्धनं देवत्वम् ; यत्र त्वीश्वरे सर्व एवैते गुणा उपपद्यन्ते,
 तस्य देवत्वस्य तु कैव कथा । तदेव मात्राद्यस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषां
 मेव पदार्थानां देवत्वमुपगम्यते । द्युस्थत्वे सति दानादिगुणवत्त्वं
 मिदमेकमेव देवत्वक्षणं स्वीकार्यमिति मते तु सूर्येन्द्राग्न्यनि-
 लेन्दुप्रभृतीनां मूलतो भ्रमणलस्थानां मेव पदार्थानां मुख्यं देव-
 त्वम् , तत्तत्स्थानभक्तिसाहचर्यतत्त्वान्येषां भूरादिलोकानां तत्रत्यानां
 भस्त्रसोमौषध्यादीनां मपीत्येव विशेषः ।

अन्यद्योक्तं यास्केन—“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः
 पृथिवीस्थानी वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः”—इति
 (७. २. १.), “तासां (तिसृणां देवतानां) भक्तिसाहचर्यं व्याख्या-
 स्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीनि—अथ लोकः ०—० ये च देवगणाः
 समान्नाताः मध्यमे स्थाने”—इत्यादि (७. ३. १.) च । तानि च
 मध्यमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामानि निघण्ट्यामन्नातानि—
 “अश्वः शकुनिः मण्डुकाः”—इत्यादीनि (५. ३. १—३६.) षट्त्रिं-
 शत् द्रष्टव्यानि । व्याख्याताय ता देवता निरुक्ते समन्तोदाहरणम्—
 “अथ यानि पृथिव्यायतनानि श्रुतिं लभन्ते, तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः ।
 तेषां मन्त्रः मयमागामी भवति”—इत्यादिना (८. १—४३.) । एवम्
 अथैतानीन्द्रभक्तीनि अन्तरिक्षलोकः ०—० ये च देवगणाः समा-
 न्नाता मध्यमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत्र तदुत्तरम् (७. ३. ३.) ।
 मध्यमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामानि च तत्रैव निघण्ट्या—
 “श्वेनः सोमः चन्द्रमाः”—इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (५. ५. १—
 ३६.) । व्याख्याताय ता अपि देवता निरुक्ते समन्तोदाहरणम्—

“अग्नेनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति”—इत्यादिना (११. १—५०.) ।
 एवम् “अथैतान्यादित्यभक्तीनि असी लोकः ०—० ये च देव-
 गणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत उत्तरम्
 (७. ३. ४.) । उत्तमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामा-
 न्यपि तत्रैव निघण्टी— “अश्विनौ उषाः सूर्या”—इत्यादीनि
 एकत्रिंशदाम्नातानि (५. ६. १—३१.) । व्याख्याताञ्च
 ता अपि देवता निरुक्ते समन्वोदाहरण मेव— “अथातो
 द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः”—इत्यादिना
 (१२. १—४६.) । तदेवं प्रधानतो देवतात्रित्वेऽपि स्थानभक्त्या-
 दितो तद्वहुत्वं च न विरुद्धम् । तत एवेद मुक्तं तत्र तेनैव— “तासां
 (तिसृणां देवतानां) माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बह्वनि नाम-
 धेयानि”—इति (७. २. १.) । भागो विभागो भक्तिश्चैकार्थाः ।
 महाभागस्य भावो माहाभाग्यम् । तच्च माहाभाग्यम् एकस्थान-
 भाक्तेन, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतयाम्नातत्वेन, एककर्मभाक्तेन, एक-
 वाच्यभाक्तेन च भवति । तस्मान्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्यं
 मिति तदर्थः । तदित्य मात्रह्यस्तत्त्वपर्यन्तानां सर्वेषा मेव पदा-
 र्थानां पारिभाषिकं देवत्व मभ्युगल्यैव “यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया
 मार्यपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति”—इत्युक्तं
 (निरु० ७. १. १.) मिति फलितम् । तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु स्तुता
 एव पदार्थाः तन्मन्त्रतः स्तुतिकाले एव च देवत्वेन स्तुत्या भवन्ति ;
 नान्ये नाप्यन्यत्रेत्येव याज्ञिकसिद्धान्तः । अत एव ते मन्त्रमयी
 देवतेत्येव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवादः ।

तत्रापि प्रधानतस्तत्त्वस्त्विंशदेव देवताः सर्वसंहितासु परिगणय्य
 दर्शिताः । तद्यथा— “ये त्रिंशति त्रयस्सरो देवासी बर्हिःरामदन् ।

विदन्नह हितामनन्”—इति ऋ० सं० ८. २८. १ । “त्रयस्त्रिं-
शतानुवत भूतान्यग्राम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठप्रधिपतिरासीत्”—इति
वा० सं० १४. ३१ । “यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा ।
निधिं त मय्य को वेद यं देवा अभिरक्षय”—इति अथ० सं० १०.
२३. ४, २३ । ब्राह्मणेषु च प्रायः सर्वेष्वेवैव मेव ।

तथा चास्मिंश्च ब्राह्मणे देवाणां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकत्वं मसङ्क-
दान्त्रातम् । तद्यथा — “त्रयस्त्रिंशद्देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च”—इति (३. २. ११.) ।
एष मध्येतदतिरिक्ता अपि देवता. समान्त्राताः । तद्यथेहैव प्रायणी-
येष्ट्यारम्भे (१. २. १.) — “पथ्यां यजति”, “अग्निं यजति”, “सोमं
यजति”, “सवितारं यजति”, “उत्तमा मदिति यजति”—इति ।
तदत्राग्निभिन्नाः सर्वा एव तास्तत्रस्त्रिंशद्भ्योऽतिरिक्ताः श्रुताः ; अथ
सवितुरादित्यविशेषत्वेन त्रयस्त्रिंशान्तःपातित्वस्त्रीकारेऽप्यन्यासां ति-
ष्ठणां तदतिरिक्तत्वं मपरिहार्यम् । अत एव निघण्टौ दैवते काण्डे
वश्वदिभिन्ना अपि बह्वो देवता आन्त्राताः । , प्रदर्शितत्रयस्त्रिंशद्-
गणनन्तु सोमप-पर मित्येव । तदाहैहैवैतरेवे — “त्रयस्त्रिंशद्देवाः
सोमपाश्च त्रयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वाद-
शादित्याः, प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ; एते देवाः सोमपाः । एका-
दश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ; एतेऽसोमपाः
पशुभाजनाः । सोमेन सोमपान् प्रीणाति , पशुनाऽसोमपान्”—
इति २. २. ८ । एष गतपयादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तदत्र पूर्वं सोमपानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यानां देवानां परिचयाय
किञ्चिद् यतामहे । — ‘वमयः’—इति पदं निघण्टौ रश्मिनामसु
पठितम् (१. ५. १०.), पुनः श्रुत्यानदेवनामसु च (५. ६. २८.) ।

निरुक्तकारो भगवान् यास्कस्त्वस्य वसुशब्दस्य निर्वचनादिक मेव
मकरोत्— “वसवः । यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति
समाख्या ; तस्मात् पृथिवीस्थानाः”—इत्यादि , “इन्द्रो वसुभिर्वा-
सव इति समाख्या ; तस्मान्मध्यमस्थानाः”—इत्यादि , “वसवः=
आदित्यरश्मयः , विवासनात् ; तस्माद् द्युस्थानाः”—इत्यादि च
(१२. ४. ७, ८, ९.) । तदेवं निरुक्तमते पार्थिवाग्निशिखाः,
वैद्युताग्निप्रभाः , उत्तमाग्निरश्मयश्चेति तमोविवासनहेतवस्त्रि-
स्थानास्त्रिविधा वसवो निर्णीताः ; तत्रतत्र तत्तन्निगमसन्तान्त्रान-
प्रदर्शनादिभ्यः । तदेतत् सर्वं तत्तन्निरुक्तग्रन्थत एवावगन्तव्यम् ।
शतपथश्रुतितोऽपि वसूनां त्रिस्थानत्वादिक मेवावगम्यते, परं तत्त्व-
न्यविधम् । तथाहि— “कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च,
वायुश्चान्तरिक्षञ्च, आदित्यश्च द्यौश्च, चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः ;
एतेषु द्वीदं सर्वं वसुहित मेते द्वीदं सर्वं वासयन्ते ; तद्यदिदं सर्वं
वासयन्ते तस्माद् वसव इति”—इति (१४. ५. ७. ८.) । एवं हि
तेषां तत्त्वतस्त्रिस्थानत्वेऽपि “स गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्सवने-
ऽभजत्”—इत्यादिश्रुतिषु (ऐ० ब्रा० ३. २. २.) वसूनां गायत्री-
च्छन्दोभागित्वकल्पनात् , अग्निना सहास्त्रानात् , प्रातस्सवनदेव-
त्वेनोपन्यासाच्च पृथ्वीस्थान मेव प्रधानम् । तैत्तिरीयारण्यके तु
वसूनां पार्थिवाग्निस्वरूपत्वं स्फुटं मान्नातम् (१. ९. १.)—

“अग्निश्च जातवेदाश्च सहोजा अजिराः प्रभुः ।

वैश्वानरो नर्यपाश्च पंक्तिराधाश्च सप्तमः ।

विसर्प्येवाष्टमोऽग्नीना मेतेऽष्टौ वसवः क्षिती”—इति ।

एवमपि “अप्येते उत्तरे (मध्यमोत्तमे) ज्योतिषी अग्नी उच्येते”

—इति (७. ४. ३.) निरुक्तसिद्धान्तात् अग्निविशेषाणां वसुदेवानां

विस्थानत्वं मध्यव्याहृतम् । तथाचाष्टौ वसवो ऽष्टविधा अग्नय इत्येव सारम् ।

‘रुद्रा’—इति पदं निघण्टौ साध्यमिकदेवनामसु पठितम् (५. ५. ६.) । तथा चेष्वा मन्तरिचस्यत्वेन वायुभक्तित्वं भवगम्यते । तन्निर्वचनादिकन्त्वेव भवादि यास्कोन— “रुद्रो रौतीति सती रौदयमाणो हवतीति वा रौदयतेर्वा । यदरुरुदत् तदुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम् । यदरौदीत् तदुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम्”—इत्यादि (१०. १. ५.) । एतेन च रुद्राणां वायुविशेषत्वं मेव प्रतीयते । ततस्तेनैव तदुत्तरमुक्तेन “अग्निरपि रुद्र उच्यते”—इत्यादिना (१०. १. ७.) रुद्रस्याग्निविशेषत्वे निर्णीतेऽपि साध्यमिकत्वाद् वायुभक्तित्वं न विरुद्धम् ; विद्युदग्नेर्हि आन्तरिक्षान्माध्यमिकत्वम्, तस्माद् वायुमभागत्वं च सुव्यक्तम् । ऐतरेयेऽप्यत्र “(सः) विष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने (व्यभजत्)”—इति श्रुती (३. २. ३.) रुद्राणां विष्टुपूज्योद्भागित्वकल्पनात्, इन्द्रेण महामन्त्रानात्, माध्यन्दिनमवनदेवत्वेनोपन्यासाच्चान्तरिक्षस्थानत्वं मेव बुध्यते । शतपथेऽपि रुद्रा वायुविशेषा एव विश्रुताः, परं त्वन्यथैव । तद्यथा— “कतमे रुद्रा इति, दगेमे पुरुषे प्राणा यार्त्तकादगम्ये यदास्मान्मर्त्याश्चरिगदुरक्रामन्त्यय रौदयन्ति ; तद्यद्रौदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति (१४. ५ प्र. ७. ५.) । अथात्र तैत्तिरीयारण्यकम् (१. ६. ४.)— “अथ वायोरेकादश । ०—० ।

पञ्चाजमाना व्यवदाता याय वासुकि-वैद्युताः ।

रजताः पर्याः श्वाभाः कपिला अतिनीहिताः ।

ऊर्ध्वं भवपतस्ताय वैद्युत इत्येकादश”—इति ।

तटिमं विद्युत्सन्निष्टाः स्फूर्जद्युनिदानरूपा आन्तरिक्षा वायु-

विशेषाः तथाविधवायुसंन्निष्टा विद्युदग्नयो वा रुद्राः, स्फूर्जद्युरेव तेषां रोदन मिति निश्चितम् ।

‘आदित्याः’-इति पदं निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु पठितम् (५. ६. २४.) । तथा चैषां द्युस्थत्वेन सूर्यभक्तित्वं भवगम्यते । तन्निर्वचनादिकन्त्वेव मवादि तेनैव— “आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासा इति वा, अदितेः पुत्र इति वा”—इति (२. ४. १.), “अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषां मादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति”—इत्यादि च (१२. ४. १.) । तदेतेन तेषां मादित्यानां सूर्यविशेषत्वं द्युस्थानत्वं चावगम्यते । “आदित्येऽथस्तृतीयसवने”—इत्यादिश्च (३. २. २.) अत्र ऐतरेय-श्रुतिः ; तदेतत्तृतीयसवनभाक्तेन चादित्यानां द्युस्थानत्वं मेव बुध्यते । श्रूयतेऽप्येवं शतपथे— “कतम आदित्या इति, द्वादश भासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः ; एते हीदं सर्वं माददाना यन्ति । तद्यदिदं सर्वं माददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति”—इति (१४. ५ प्र० ७. ६.) । तदित्य मादित्यापरपर्यायसूर्यकृतमासरूपकालानां मप्यादित्यत्वम्, सौरत्वेन च तेषां द्युस्थानत्वं मपि सुवचम् ।

गुरुचरणैस्त्वह— ‘निरुक्ते व्याख्याताः सवित्रादयो द्वादश सूर्यविशेषा एवादित्याः’-इत्युपदिष्टम् । तथाच १२. २, ३ ख०—

“सविता, ०—० तस्य कालो यदा व्यौरपहततमस्काकीर्ण-रश्मिर्भवति”—इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः ।

“भगः, तस्य कालः प्रागुत्कर्षणात्”—इत्याद्युक्तो द्वितीयः ।

“सूर्यः, सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्त्रीर्यतेर्वा”—इत्याद्युक्तस्तृतीयः ।

‘स पुनरयं भगकालात् स्रुतः सूर्यो भवति’-इति तत्र दौर्गी हृत्तिः ।

“अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति”—इत्याद्युक्त-
यत्तुर्थः । ‘आपूर्णस्तेजसा’—इति तद्वृत्तिः ।

“अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति”—इत्याद्युक्तः पञ्चमः ।

“विश्वानरः [प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि ७. ६. १.]”—इत्याद्युक्तः षष्ठः ।

“वरुण, [हृणोतीति सतः १०. १. ३.]”—इत्याद्युक्तः सप्तमः ।

“केशी, कैगा रश्मयस्तद्धान्”—इत्याद्युक्तोऽष्टमः ।

“अथ यद्रश्मिभिरनिकम्पयन्नेति”—इत्याद्युक्तो नवमः ।

‘वर्षिता चावश्यायानां कम्पनय भूतानाम्’—इति तद्वृत्तिः ।

“यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]”—इत्याद्युक्तो दशमः ।

“अजएकपाद्, अजनः एकः पादः ; एकेन पादेन पार्तीति वैकेन
पादेन पित्रतीति वैकोऽस्य पाद इति वा”—इत्याद्युक्त एकादशः ।

‘समुद्रः [सम्प्रादन्तेऽस्मिन् भूतानि २. ३. १.]”—इत्याद्युक्तो द्वादशः ।

तदित्यं द्वादशसामकाला द्वादशविधसूर्या वा द्वादश आदित्या
गम्यन्ते । अभिधानमेदात् कर्ममेदाच्च देवताभेदो नैरुक्तादिसम्मत
एव । अतएव एकस्यैव तेजसोऽग्निविद्युत्सूर्येति त्रित्वम्, अप्येकस्यै-
वान्नेः अग्निः, जातयेदाः, द्रविणोदाः, वैश्वानरः इति चत्वार्यभि-
धानानि पृथक्देवतात्वेनाग्रातानि (निघ० ५. १. २.) । उक्तञ्चेदं
निरुक्ते भ्रुटम्— “कर्मपृथक्तात्—० पृथग्वि सुतयो भवन्ति
तयामिधानानि”—इत्यादि ७. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अदितेः पुत्रा इति आदित्याः श्रुतिपरिचिताः सन्त्यष्टौ,
मयाहि ऋ० सं० २. २७. १, य० वा० सं० ३४. ५४—

“इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद् राजभ्यो जुहा जुहोमि ।

अणोतु मित्रो अर्यमा भगो नमुषिजातो वरुणो दक्षो अंगः”—इति ।

अत ‘सुषिजातः’—इत्यस्य ‘बहुजानस्य धाता’—इत्यर्थः कृतो

यास्केन (१२. ४. २.) । तदेव मत्या मृचि सप्तादित्यनामानि
श्रुतानि ; अष्टमस्त्वादित्यो मार्त्तण्डनामा । स चान्यत्र श्रुतः ।
तद्यथा ऋ० सं० १०. ७२. ६—

“सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत् पूर्वं युगम् ।

प्रजायै मृत्यवे त्वत् पुनर्मार्त्ताण्ड माभरन्”—इति ।

उपपद्यते चैवम् “अष्टौ पुत्रासौ अदितेः”—इति (ऋ० सं०.
१०. ७२, ८.) श्रुतिश्च । “अदितिरन्तरिक्षम्”—इत्यितरेयकम्
(३. ३. ७.) । “अदितिरदीना देवमाता”—इत्यादि च नैरुक्तम्
(४. ४. २, ३.) । त एतेऽष्टावादित्या आन्तरिक्ष्याः ; अत एषा
मिह नोपयोग इति च ध्येयम् ॥

अथ प्रदर्शितैतरेयश्रुतिसमान्नानक्रमतः प्रजापतिं निरूप-
यासः—‘प्रजापतिः’—इति पदं निघण्टावन्तरिक्षस्थानेष्वान्नातम्
(५. ४. २८.) । “प्रजापतिः, प्रजानां पाता वा पालयिता वा”—
इत्याह यास्कः (निरु० १०. ४. ५.) । “प्रजापतिर्वा इद मेक
एवाग्र आस, सोऽकामयत प्रजायेय भूयान्त्या मिति”—इत्यादि च
ऐ० ब्रा० २. ५. १ । तदित्यं परमेश्वर एव प्रजापतिरभिगम्यते ।
कालवाच्यपि प्रजापतिशब्दः श्रूयते— “संवत्सरः प्रजापतिः ;
सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”—इति च तत्रैव (२. ५. ७.) । “प्रजा-
पतिश्चरति गर्भे अन्तः”—इति (य० वा० सं० ३१. १६.) श्रुतेः
जीवोऽपि प्रजापतिर्गम्यते । “यः (प्रजापतिः) देवेभ्य आतपति”—
इत्यादि च तत्रैव (३१. २०.), “प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहि-
तरं प्रायच्छत् सूर्या सावित्रीम्”—इत्याद्येतरैयकम् (४. २. १.),
प्रजापतिर्वै स्त्रां दुहितर मभ्यध्यायत्, तद्विव मित्यन्य आहुः उपस
मित्यन्ते”—इत्यादि च तत्रैव (३. ३. ६.) । एवमाद्यान्नायेभ्यः

सूर्योऽपि प्रजापतिरवगम्यते । “एष वै प्रजापतिर्यदग्निः”-इति तु तैत्तिरीयकम् (ब्रा० १. १. ५. ५.) । “प्रजापतिर्हि वाक्”-इति च तत्र तदुत्तरम् (१. ३. ५. ५.) । “रूपं वै प्रजापतिः”-इति, “नामं वै प्रजापतिः”-इति च तत्रैव (२. २. ७. १.) । “यज्ञो वै प्रजापतिः”-इति च तै० ब्रा० १. ३. १०. १० । शतपथब्राह्मणे “कतमं प्रजापतिः-इत्यायङ्ग “यज्ञः प्रजापतिः”-इति समाहितम् (१३. ५प्र. ७.) । तैत्तिरीयमंहितायान्तु “मन इव हि प्रजापतिः”-इति (६. ६. १०. ३.) मनसोऽपि प्रजापतित्वं मान्नातम् । “प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो वा”-इति चाह मीमांसासूत्रभाष्ये शबरः (१. २. १०.) । तदित्यं प्रजापतिशब्दो ब्रह्मर्थः । अत एवान्नातं मिह— “अपरिमितो वै प्रजापतिः”-इति (६. १. २.) । शतपथे ऽप्येवं श्रुतम्— “सर्वं वा इदं प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिदं किञ्च”-इति (५. १. ३. ११.) । एव सपि “दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः (ऋ० सं० ४. ५३. २.)-इत्याद्यान्नातं प्रावल्यात् आदित्य एव मुख्यः प्रजापतिरित्यस्माकम् ॥

अथैतरेये सोमप-देवानां त्रयस्त्रिंशत्साक्षात्पूरको वषट्कारः श्रुतः । “वौषडिति वषट्कारः”-इत्याह शास्त्राचार्यः (श्रौ० सू०) १. ५. १२ । “उच्चैस्तूरां वा वषट्कारः”-इति च पा० सू० १. २. ३३ । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, ता मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते”-इत्याह यास्कः (निरु० ८. २. ७.) । श्रुतञ्चैतद् वचनं मिहैतरेये । तथाहि— “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन् साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”-इति ३. १. ८ । तदित्यं वौषडिति उच्चैर्ध्वनिरेव वषट्कारो देव इति

सुवचम् । यत्त्वान्नातं शतपथे—“प्राणो वै वषट्कारः”—इति (४. २. १. २८.) तन्नु स्यादौपचारिकम् ; उच्चैर्ध्वनिः प्राणभृतां बलवता मेव भवतीति ॥

शतपथब्राह्मणे हि वस्त्रादिषु त्रयस्त्रिंशत्स्त्रिंशत्केषु देवेषु वषट्कारो न श्रूयते, श्रूयते त्विन्द्रपपदम् । तथाहि—“अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकविंशत्, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ”—इति ११. ६. ३. ५ । तत्रैवोत्तरत्र (१४. ५ प्र० ७.)—“कतम इन्द्रः ?”,—इत्याशङ्क्य “स्तनयितुरेवेन्द्रः”—इति सिद्धान्तितम् । अत्र स्तनयितुर्हेतुर्मेघचालको वायुरेवार्थो बोध्यः । तथा तत्रैव तत उत्तरं श्रुतम्—“कतमः स्तनयितुः ?”—इति प्रश्नपूर्वकम् “अशनिरिति”—इति । अत्राप्यशनर्हेतुः स्तनयितुरित्येवार्थः प्रतीयते । यास्काचार्येण त्विन्द्रशब्दो बहुधा निरुक्तो बहुदाहृतश्च (७. २. १.) ; ततोऽपि मेघचालको वायुरेवेन्द्र इति प्रधानतोऽवगम्यते, परमेश्वरात्मादित्यकालाद्यर्थाश्च गम्यन्ते यथाप्रकरणम् । तदेतत्सर्वं मन्त्राङ्गतायां नैरुक्तदेवतसूच्यां सूचितम्, तन्निर्वचनादिकन्विहाप्यनुपदं दर्शयिष्यामः ॥

अपि शतपथे ब्राह्मणे (४. २. ७. २.) सोमपदेवेषु व्यावापृथिव्यौर्द्वात्तिंशत्त्रयस्त्रिंशत्त्वे अभ्युपगम्य, तेषां मुत्पादकस्य प्रजापतेश्चतुस्त्रिंशत्त्वञ्चान्नातम् । तथाहि—“अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव व्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंशौ ; त्रयस्त्रिंशद्देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः”—इति ॥

अथासोमपानाम् ।— तत्र प्रयाजदेवानां परिचयाय ऐतरेयोक्तं “समिधो यजति”—इत्यादिकं मेवेष्टम् (२. १. ४.) । तैत्तिरीयेऽप्येवम्—समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इडः, बर्हिः,

दुर', उपामानक्ता, दैव्याहोताग, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहास्ततयः, - इत्येवैकादशविधा (ब्रा० ३. ६. २.) । प्रधानस्य यागस्य प्रमुखे वा एकादश आहुतयो ह्यन्ते, ता एव प्रयाजाहुतयः प्रयाजयागा वा उच्यन्ते । तन्मन्त्राणां देवाप्रौढनहेतुत्वात् वेदेषु आप्रीति व्यपदेगः । ते त्वाप्रौढन्ता यद्यपि सर्वतान्त्राताः द्वादश, समिदादयः प्रयाजदेवता अपि द्वादशैव श्रुताः, तथापि तत्र द्वितीयतृतीययोर्वैकल्पिकत्वेन विधानादेकत्वसिद्धेः कादशैव पुर्य-
वमन्त्रा भवन्ति । तदेतत् सर्वं सर्वब्राह्मणेषु विद्युतम्, भगवता ग्राम्णेन च स्पष्टीकृतम् (८. ३. ७.) । समिदादिव्याख्यानञ्च निरुक्तादौ सुव्यक्तम्, यथा— “इधः (समिधः) समिन्धनान्०—० यज्ञेध इति कात्यकः”, “तनूनपात् आन्धं भवति”, “नरागंसो यज्ञः”, “इडः०—० इडितव्यः (यज्ञियाग्निः)”, “वर्हिः परि-
वर्हणात् (कुगः)”, “द्वारः (दुरः)०—० गृहद्वारः”, “उपा-
मानक्ता = उपाय नक्ता च ; उपा व्याख्याता (रात्रेः अपर कालः), नक्तेति रात्रिनाम”, “दैव्याहोतारा = दैव्यी होतारी ; अयश्चाग्निरसौ च मध्यमः”, “तिस्रो देव्यः (‘इडा’, ‘भारती’, ‘मरुस्वती’)”, “त्वष्टा = माध्यमिक (रूपकृत्)”, “वनस्पतिः = यूपः”, “स्वाहास्ततयः, स्वाहेत्येतत् सु + आहेति वा, स्वा वागा-
हेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाहुत इविर्जुहोतीति वा”-इति (८. २. १—८. ३. ५.) । “दैव्याहोताग = नेष्टापोतारी”-इति तै० ब्रा० ३. ६. १३. ६ । ‘दैव्यहोतृगश्चार्थी पठानुयाजदेवस्य हो देहो’-इत्यादि तत्र सा० भा० । तथाच तत्तन्नामकी दाहत्वित्वा । तदेव मिधादयः स्वाहास्ततयः सर्व एवमे पदार्था यज्ञमन्त्रि-
त्यात् देवत्वेन श्रुता इत्येव ब्राह्मणकृता मागयः फलितः ॥

एवं प्रधानयागस्य पश्चाद् या एकादश आहुतयो ह्यन्ते , ता एवानुयाजाहुतयोऽनुयाजयागा वा उच्यन्ते । तासां मेकादशानां माहुतीनां देवा इहैतरेये न श्रुतास्तैत्तिरीयके तूपलभ्यन्ते । तद्यथा— “वर्हिः, हारः, उपासानक्ता, जोष्टी, ऊर्जाहुती, दैव्या-होतारा, तिस्रो देव्यः , नराशंसः, वनस्पतिः, वर्हिः, स्विष्टकृत्— इति तै० ब्रा० २. ६. १२. १४ । अत्र वर्हिषो द्विरुपादानं किञ्चिद्-विशेषाभिप्रायम् , तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

उपयाजदेवानां मपि परिचयस्तैत्तिरीयत एवावगम्यते । तद्यथा— “समुद्रः, अन्तरिक्षम् , सविता, अहोरात्रे, मित्रावरुणौ, सोमः, यज्ञः, ऊर्द्धांसि, द्यावापृथिव्यौ, दिव्यं नभः, वैश्वानरः—इति (तै० सं० १. ३. १०. ; ६. ४. १. ६—१६.) ॥

एवञ्च सोमपासोमपदेवानां समुदितानां सङ्ख्या चतुष्षष्टिः पञ्चषष्टिर्वा गम्यते । इतोऽतिरिक्ता अपि सन्ति ये पारिभाषिका देवास्तेषां परिगणनं मसम्भवमेव । तदेवं देवानां मसङ्ख्येयत्वेऽपि दाशतय्यां प्रधानतया अग्निवायुिन्द्रसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव चत्वारो देवा मुख्या गण्यन्ते ; तत्रापीन्द्रस्य प्रायो वायुविशेषत्वेनोपगमात् देवतात्रित्वमेव सम्पद्यते । तदाह यास्कः— “तिस्रो देवता इति नैरुक्ताः ;— “अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः—इति (७. २. १.) । तदेव मत्र पृथिव्या मग्निरेव मुख्यो देवः, जलादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, अश्वाद्यथैतना इध्मादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । अन्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा मुख्यो देवः , पर्जन्यादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, श्वेनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । द्युलोकैऽप्येवं सूर्यो मुख्यः, अश्विप्रभृतयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,

पारिभाषिकदेवास्तु तत्र नैव सन्तीति गम्यते ; ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्र-
त्यानां तथाविधाना मनुजेष्वेवादिति ॥

तदत्र पारिभाषिकदेवत्व मापन्नाना मन्त्रशकुन्यादीनाञ्चे-
तनानाम्, अथीधवागादीना मचेतनानाञ्च देवशरीरवत्त्वं कलत्रा-
पत्यादिमत्त्वं रागद्वेषादियुक्तत्वञ्च नास्तीति तु लाङ्गलस्कन्ध-पांशुल-
पादुकैर्हालिकेरप्यभिगन्तुं शक्यते, मुख्यदेवाना मन्त्रादीनां तु
तत्तदस्ति नास्ति वेति संशयः स्यादवेदविदुषा बालानाम् ; पौरा-
णिका एव हीदृशसंशयस्योत्थापकाः । वस्तुतो यथा पारिभा-
षिकदेवानां प्रत्यक्षदृश्यानां सर्वत्र सर्वैर्व्यवहार्याणा मिथ्यादीनां
देवगरोराद्यभाववत्त्वेऽपि देवत्वं भवत्वयोररीकार्यम्, मुख्याना
मन्त्रादीना मपि देवाना नूनं तथैव ; यास्कोक्ततत्तन्नामनिर्वचन-
स्थाननिर्द्देशकमनिरूपणोत्पत्तिवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतेः, ब्राह्मण-
विहिताग्निप्रणयनादीना मत्रैवोपपत्तेः, तत्तन्मन्त्रेष्वपि तादृशार्थ-
प्रतिपादकवर्णनयुतेः, सोदाहरणदेवलक्षणाभ्यस्तमनुतितोऽपि तथैवा-
वगतेः, दृष्टेभ्य एवैभ्य उपपत्ते च देवकार्यफले अदृष्टविग्रहादि-
कल्पनानौचित्याच्चेति ।

तदत्र प्रथम मन्त्रादिदेवानां नामनिर्वचनादिकं दर्शयामः—

“अग्निः कस्मात् ? अग्रणीर्भवति, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते”—
इत्याद्यग्निनिर्यचनानि (निरु० ७. ४. १.) । एष भौतिकोऽग्निरेव
यज्ञेषु प्रणीयमानो दृश्यते, न त्वप्रत्यक्षः कश्चिदंसारुदयतुर्यदतो
रक्तवर्णः पुरुषः ; प्रत्यक्षगम्यं ह्येतत् ।

“अग्निः पृथिवीम्यानः”—इति (निरु० ७. २. १.) तत्स्थान-
निर्द्देशः । एष भौतिकोऽग्निरेवात्र पाथिवेषु दृष्टाद्यस्मच्छरीरेषु
सर्वत्रैव विद्यते ; विज्ञानगम्यं ह्येतत् । अस्ति चेह मन्त्रलिङ्गं यथा—

“त्व मग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने”—इति ऋ० सं० ६. १६. १ ।

हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वेषां यज्ञानां’ ‘होता’ ‘त्वम्’ ‘देवेभिः’ देवैः सूर्यरश्मिभिः ‘मानुषे जने’ मर्त्यलोकेऽत्र ‘हितः’ सर्वपदार्थेष्वन्तर्निहित इति तदर्थः । तदेतन्मात्रमन्ववर्णादेश एव सोऽग्निः प्रतीयते ; न ह्यग्निलोकस्थस्य कस्यचित् मनुष्यादिवद्विग्रहादिमतः परोक्षस्याग्नेः रश्मिभिः पृथिव्यां स्थापनं युज्यते । इयं पृथिव्येवाग्निलोक इति चेत्, इष्ट मेवेदं वचोऽस्माकं मपि ; परं तस्य पार्थिवस्य पौराणिकरूपादिमत्त्वेऽप्रत्यक्षता कथं सम्भवेन्नाम ? न हि कश्चित् पार्थिवः पदार्थः पार्थिवैरिन्द्रियैर्भवेदनुलभ्यः । तदस्मात् स्थाननिरूपणाच्च प्रतीयतेऽस्यैव पार्थिवस्य भौतिकस्याग्नेर्देवत्व मिष्टम्, न त्वपरः कापि कश्चिदप्यस्त्यग्निश्चतुर्मुखो हंसारूढो देव इति ।

“अथास्य कर्म,— वह्ननञ हविषा मावाहनञ देवानां ; यच्च किञ्चिद् दार्ष्टिविषयकं मग्निकर्मैव तत्”—इति निरु० ७. ३. १ । तदिदं मग्नेर्हविर्वहनं मग्निसात्कृतहविषां धूमवाष्पाकारैरन्तरिक्षादिचारित्वेन सम्पद्यते । तदेतच्छ्रूयते— “अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः”—इत्यादि शत० ब्रा० ५. ३ । तथात्र ऐतरेयेऽपि २. ५. ८ । स्मर्यते च— “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”—इति (म० सं० ३. ७६.) । तदेवं यज्ञेषु पार्थिवेऽस्मिन्नेवाग्नी आहूयमानं बलकरं मान्यचरुसोमाशिरादि हव्यं सर्वं मेव भक्ष्यं भूय पूर्वं वाष्पाकारेणोपरि गच्छति, तदेव वृष्टं पुनरिहागत्य ओषध्यात्मना परिणत्यास्रच्छरीरादीनां विशेषतो बलं सम्पादयति । तच्च बलम्, तत्तदाहारजन्यबलतोऽपि प्रबलम् ; यथा होमिन्त्रो-

ध्यायिकौषधानां दशतमिकेभ्यः शततमिकानाम्, तत्रापि विंश-
क्रममादिभ्योऽपि शतादिक्रमाणां । इन्तेदानीं तादृगज्योतिषो-
मादियज्ञाभावात्, कालप्रभावेण देगदोषेण च साक्षात् तादृगा-
हारविरहाच्चात्माकं पूर्वपूर्वपुरुषेभ्यः क्रमात् प्रकृतिदौर्बल्यं प्रत्यक्ष
मेव । अत एवोक्त मिहैवैतरेवे — “यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
यत्रैवं विद्वान् होता भवति”—इति (१. २. ३.) । ‘जनानां
समूहो जनता, तत्सुखायैव यज्ञो भवति, यस्मिन् यज्ञोऽमुना प्रका-
रेण विद्वान् संस्कृतद्रव्याणां होमं करोति”—इति तदर्थः । तदे-
तद्विर्वह्नं कर्म, अस्मैव पार्थिवस्थाने प्रत्यक्ष मिति ।

कृतं तेनैव भगवता तदुत्पत्तिवर्णनं चैवम्— “विज्ञानरावेति
उत्तरे ज्योतिषी (विद्युत्सूर्यरूपे), वैज्ञानरोऽयं यत् ताभ्यां
जायते । कथं त्वय मेताभ्यां जायत इति । यत्र वेद्युतः शरण
मभिहन्ति, यावदनुपासो भवति, मध्यमधर्मेव तावद् भवत्यु-
दकेभ्यः शरीरोपगमनः ; उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदको-
पगमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यादुदीचि प्रथमममाहृते आदित्ये
कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्ररे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्शयन्
धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव सम्पद्यते”—इति (निरु० ७.
६. ६, ७.) । एवंविधान्निजस्ववर्णनं मस्त्रिचैव भौतिके ज्वलना-
लक्षणेभ्योऽनुपपद्यते, नान्यत्वेत्यपि स्पष्टम् ।

अथास्मिंश्च ब्राह्मणेऽग्निप्रणयनीयानां मृचां-विधानमेव साम्प्रतम्—
“अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याह्लाध्वर्युः”—इत्यादि (२. ५. ४.) ।
यत्र एय एव प्रत्यक्षः पार्थिवोऽग्निः प्रणीयते, न कश्चनापरो विप्रहा-
दिमानप्रत्यक्ष इत्यपि प्रत्यक्षगम्यम् । किञ्चैषा मग्निप्रणयनीयमन्त्राणां
मर्थप्रकृतयेव मेव प्रणीयते । नयथा तत्रैव विहित स्तप्रथमो मन्त्रः—

“प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् ।

हव्या नो वक्षदानुषक्”—इति (ऋ० सं० १०. १७६. २.) ।

हे ऋत्विजः ! ‘देवं’ द्योतमानं प्रज्वलित मिति यावत् ,
‘जातवेदसम्’ अग्निं ‘देव्या’ द्योतमानया ‘धिया’ प्रज्ञया ‘प्रभरत’
प्रकर्षेण हरत, प्रणीयत ; प्रज्वलितस्थानेः सावधानतया प्रणयनं
कुरुतेत्यर्थः । तस्मिन्नग्निप्रणयनकाले हस्ताङ्गुल्यादीनां दाहो यथा
न स्यात् , नापि तस्याग्नेरधःपतनं निर्वाणादिकं वा भवेदित्ये-
तदर्थं मेवेह ‘देव्या धिया’—इति तत्प्रणयनकर्तुः सावधानताया
उपदेशः । सोऽग्निरत किमर्थं साहरणीय इत्याह— स हि
‘आनुषक्’ बह्वङ्गाररूपत उपर्युपरि स्थितः सन् ‘नः हव्या’ अस्म-
द्वृत्तानि हव्यानि ‘वक्षत्’ वहतु, यज्यमाणानिन्द्रादिदेवान् प्रतीति ।
‘धीः’—इति प्रज्ञानाससु पठितम् (निघ० ३. ८. ७.) । ‘भरत’ इति
“ह्यग्रहोर्भञ्जन्दसि हस्य”—इति (पा० ८. २. ३२ सू० १ वा०) हस्य
भञ्जे रूपम् । “आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति”—इति
निरु० ६. ३, ५ । ‘अनुषक्त उपर्युपरिलग्न मित्यर्थः’—इति च
निघण्टुभाष्ये देवराजः (४. ३. ५६.) । उपर्युपरिलग्नता अस्मिन्नेव
प्रत्यक्षदृष्टे प्रज्वलिताङ्गाररूपेऽग्नौपपद्यते, नान्यत्रेति च व्यक्तमेव ।

देवलक्षणश्रुतीनाञ्चान्यतमैषा—

“न हि देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति ; नर्तुर्ऋतौ”—इति
ऐ० ब्रा० ५. २. ४ । न हि ग्रीष्मः शीतकाले, नापि शीतो ग्रीष्म-
काले वसतीति तदाशयः । तदयं ऋतुदेवः कालविशेष एव प्रत्यक्षत
उभलभ्यो नाप्रत्यक्षो विग्रहादिमान् कञ्चनेत्यत्रास्ति किं विचार्यम् ।

कर्मफलदानार्थञ्च नास्ति देवानां विग्रहादिसत्त्वस्थापेक्षा ;
कस्मात्स्थेव हि स्वयं फलदायकानि भवन्तीति याज्ञिकसिद्धा-

न्तात् । अचेतने ऽमंस्कृते देवतविग्रहाद्यभाववति द्वेषप्रीतिकाम-
क्रोधादिशून्येऽपि ह्यस्मिन्नग्नौ हस्तदानस्य फलं तद्दहनं कथं वार्यते,
केन वा न स्वीक्रियते ? केन वा दृष्टं पूजिता माता गौर्वा,
अर्चितोऽतिथि राक्षार्यः पिता वा स्वयं मर्चकाभीष्टं साधयतीति ।
तत्र सर्वत्रैवेश्वरो मूल मिति मतेऽपि तुल्य सुत्तरम् । तत्त्वतः
प्रत्यक्षगम्या इमे भौतिका एवाग्न्यादयो वैदिककार्येषु सर्वत्र देवता-
त्वेन गृह्यन्ते इति सत्यम् ; प्रत्यक्षत एवोपपन्ने कार्यफले अप्रत्यक्ष-
हेतुकल्पनानौचित्यात् ।

इत्थं हि नामनिर्वचनतः , स्थाननिर्देशतः , कर्मनिरूपणतः ,
उत्पत्तिवर्णनतः , ब्राह्मणविनियोगतः , तद्विहितमन्त्रार्थतः , देव-
लक्षणोदाहरणश्रुतितः , प्रत्यक्षदृष्टभौतिकादेवास्मादग्नेराशंसित-
फलोपपत्तेश्च निर्णीतं मेतत् ,— अयं मेव पार्थिवो भौतिकोऽग्निः
सर्वत्र यज्ञेषु देव इति गृह्यते ; नान्यः कश्चन कुत्रचिज्जोगत्ति
कर्मक्षीरत्रये स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः खपुष्पकतमेखरो बभ्र्यासुतः
पौराणिकमानसोद्यानविहारी व्यक्तिविशेष इति ॥

एव मिन्द्रोऽपि भौतिकः पदार्थविशेष एव, नान्यः कश्चन विग्र-
हादिमान् चेतनः । तथाहि — “इन्द्रः इरां दृणातीति वा, इरां
ददातीति वा”—इत्यादीनि तन्निर्वचनानि (निरु० १०. १. ८.) ।
‘इरेत्यस्यपर्यायः ; निघण्टावचनानामसु तत्पाठात् (२. ७. ११.) ।
‘वर्षक्लेदितं मद्भूरं वीजं भिनक्षि, तं मिन्द्रकारितम् ; सोऽयं
मिरादारः सन् इन्द्रः’—इति, ‘यो वर्षद्वारेणामौ इरा मन्त्रं ददाति,
सोऽयं मिराद इरादाता इन्द्रः’—इति च तत्र व्याख्यातं देवराजेन ।
तथाच वर्षहेतुः कथितं पदार्थं इन्द्र इति ज्ञायते । “वायुर्वेन्द्रो
वान्तर्निक्षिप्यानः”—इति निरुक्तोक्तेस्तस्यान्तरिक्षं मेव म्यातं वायु-

स्वरूपत्वञ्चेतीन्द्रशब्दस्य वायुपर्यायत्व मपि प्रतीयते । वायूनां दृष्टि-
कारित्वेनान्नजलहेतुत्वन्तु बहुत्रैव श्रूयते, तदत्र “इपे त्वोर्जे त्वा”
—इतिसन्त्वस्य शतपथाम्नातं वायवइतिपदव्याख्यान मिह पूर्वं
प्रदर्शित मेव (६ पृ०) । तैत्तिरीयाम्नाये च तद् व्यक्ततरं द्रष्ट-
व्यम् — “वायुर्वै दृष्यै प्रदापयिता”—इति (ब्रा० १. ७. १. १.) ।
“वायुर्वेन्द्रो वा”—इति निरुक्ते (७. २. १.) इन्द्रशब्दस्य वायुपर्या-
यत्वे प्रतीतेऽपि तयोर्मिथो विभिन्नदेवत्वञ्च न विरुध्यते ; याज्ञिक-
मते वाच्याभेदेऽप्यभिधानपार्थक्याद्देवतान्यत्वस्वीकारात् । ते हि
यावन्त्यभिधानानि वैदिकसन्त्वेऽर्थपत्यत्वेनाभीष्टानि, तानि सर्वा-
ण्येव देवतपार्थक्यनिदानानीति स्वीकुर्वन्ति । अतएवाग्निपर्यायाणां
मग्निजातवेदोवैश्वानरादीनां पृथग्देवत्वम्, वायुपर्यायाणां वायु-
वातमरुदादीनाञ्च विभिन्नदेवत्वम्, सूर्यपर्यायाणां सूर्यसवितृभग-
विष्णुप्रभृतीनाञ्च पार्थक्यं भवत्युपगन्तव्यम् । कर्मपृथक्त्वाच्च देव-
पार्थक्यं सुररीकुर्वन्त्येव ते । तदप्याह तत्रैव यास्कः— “अपि
वा कर्मपृथक्त्वाद् ; यथा— होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि”
—इत्यादि (७. २. १.) । तत्त्वतो यथा प्राणापानयोर्मंदस्तुवैवेन्द्र-
वायोरपि । अत एवैवं श्रूयते— “यदैन्द्रवायवं शंसति, प्राणा-
पानावेवास्य तत् संस्कारोति”—इति (ऐ० ब्रा० ३. १. २.) ।

अथस्य वायुविशेषस्येन्द्रस्य कर्माण्येवं निरूपितानि—
“अथास्य कर्म— रसानुप्रदानं, ह्रत्ववधः, या च का च बलक्षति-
रिन्द्रकर्मेव तत्”—इति (निरु० ७. ३. ३.) । ह्रत्ववधोपाख्यान-
ञ्चेतदुपमाभूलकं कविकल्पित मिति च प्रोक्तं स्वयं तेन यास्केन—
“तत् को ह्रवः ? मेव इति । ०—० । अपाञ्च ज्योतिषञ्च
मिथ्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति”

—इति निरु० २. ५. २। तदिदं पश्यन्तु तावच्छ्रुयार्थतत्त्व-
विद सर्वं मेव पौराणिकं ब्रह्मवधोपाख्यानं वातेन कदलीवन-
मिव हतं न वेति ।

अस्येन्द्रस्य सम्यक् प्रत्यायनाय प्रथमं तावदेव निगमोऽप्यदर्शि-
तेनैव भगवता यास्केन (१०. १. ८.)—

“अदर्शकृत्समसृजो विस्त्रानि त्व मर्णवान् बह्वधानाः अरम्यः ।

महान्तं मिन्द्र पर्वतं वि यदु व. सृजो वि धारा अय दानवं हन् ॥”

—इति ऋ० सं० ५. २२. १ ।

तदेतस्या ऋचस्तविरुक्तानुसारत एव व्याख्यानत्वेवं मन्त-
व्यम्— हे ‘इन्द्र’ ‘त्वम्’ ‘महान्तम्’ अतिप्रहृष्टम्, ‘उत्सम्’
उत्स्यन्दनम्, ‘पर्वतम्’ पर्वविशिष्टं मत एव पर्वताकारम्,
मैघम्, प्रथमं ‘विषः’ व्यङ्ग्योः, विङ्ग्योऽपि, विहृतं करोषि;
ततः ‘अदर्श’ अदृष्टाः, दानवमि । अस्य मैघस्य ‘त्रानि’ रश्मिणि
‘व्यसृजः’ विस्त्रानि करोषि । ‘बह्वधानान्’ पुनःपुनरतिगयेन वा
बध्यमानान्, ‘अर्णवान्’ अर्णस्वतः, माध्यमिकान् सख्यायान्
रुण्डगः कृत्वा ‘अरम्यः’ ‘विस्त्रजसि’ । ‘यत्’ यत, एवम्प्रकारेण
‘दानवं’ दातार मुदकानाम् मैघम् ‘अवाहन्’ अवहंसि, तत एव
‘धाराः’ वृष्ट्यात्मिकाः ‘व्यसृज’ विस्त्रजसि, पृथिव्यां पातयन्तीति ।
एवञ्च हृदिहेतुमैघदागको वायुविशेष एव इन्द्रो देवः ; स च प्रत्यक्षः
सर्वपांश्च ; फलावाप्तिस्तु कर्माधीना, न देवताधीनेति याज्ञिकराष्ट्रा-
न्तोऽपि मदेव सर्वत्र जागर्त्यैवेत्यन भैरावतस्कन्धसमावृट्स्थ वज्र-
हस्तपुरन्दरस्य कस्यचिदेतनावतोऽप्रत्यक्षस्य कल्पनयेति । अत एव
ऐरावतस्कन्धसमावृट्स्थसमागमाद् यद्वकुण्डभङ्गापत्तिरिति मीमां-
सकानां प्रह्लादप्रवादीऽपि सङ्गच्छन्ते ।

एवं प्रतिदिन मुदीयमानो द्युस्थः सूर्योऽप्यचेतनो ज्योतिःपुञ्ज-
रूप एव । तथाहि— “आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते रसान्,
आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासेति वा”—इत्यादित्यनास-
निर्वचनम् । सूर्यादित्यौ पर्यायशब्दौ । “सूर्यो द्युस्थः”—इति
तत्स्थाननिरूपणम् (निरु० ७. २. १.) । “अथास्य (आदित्यस्य)
कर्म,— रसादानम्, रश्मिभिश्च रसधारणम्, यच्च किञ्चित् प्रव-
ह्यत मादित्यकर्मैव तत्”—इति तत्कर्मनिरूपणम् (निरु० ७. ३. ४.) ।

“उदुलं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम्”—इति ऋ० सं० १. ५०. १ ।

एष निगमस्तत्रोदाहृतोऽमुष्य सूर्यस्य (निरु० १२. २. ४.) ।

अस्यार्थस्त्वेवं यास्कसन्मतः— ‘केतवः’ रश्मयः ‘विश्वाय’
विश्वस्य ‘दृशे’ दृक्शक्तिप्रसरणाय ‘जातवेदसं’ जातवेदःप्रधानं
भूलोकं मिमन्, ‘लं सूर्यं देवं’ प्रति ‘उत्’ ‘वहन्ति’ जड्वं
प्रापयन्तीति । “रश्मयः = केतवः”—इति निरु० १२. २. ४ ।
विश्वायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०) ।
“जातवेदाः कस्मात्”—इत्यादि—(निरु० ७. ५. १—३.)—दर्शनात्
अग्नेरेव नामान्तरं जातवेदा इति स्पष्टम् । अग्नेरधीनत्वत्वस्य
भूलोकस्य “अग्निः पृथिवीस्थानः”—इत्यादिना (७. २. १.) विवृत
मेव । प्रापणार्थस्य वहधातोर्द्विकर्मकत्वन्तु लोकप्रसिद्धम् । अत्रै-
वैतद् व्याख्यानं सुपसंहर्तुं सुक्तं निरुक्ते— “क मन्थ मादित्या-
देव मवच्यत्”—इति (१२. २. ४.) । तदेव मादित्यं प्रति वहनं
विज्ञातं भवति । तच्च वहनं कस्येत्याकाङ्क्षाया मिह मन्थे श्रुतस्य
जातवेदस इत्येव सुवचम् ; जातवेदःशब्देन चेह जातवेदःप्रधानो
भूलोकः ; तथैव मन्थतात्पर्योपपत्तेः । एव मन्थतापि श्रुतं

बहुव । तद्यथा— “आदित्यं प्राञ्चं यन्त सुवयामि”—इति सामा-
 रण्यकम् । सर्वे ग्रहाः पूर्वाभिमुखगामिनस्तत एव सूर्यः पश्चिमाभि-
 मुखगो लक्ष्यते इति हि सर्वसम्मतं विज्ञानम् । तथाच ‘प्राञ्चं
 यन्तम्’ एतं भूलोकम्, तस्यैवात्मानं मिति यावत् ‘आदित्यम्’
 ‘उत्’ ऊर्ध्वं ‘नयामि’ प्रापयामीति तदर्थः । । तथास्य लोकस्य सूर्य
 मभि रग्भ्याकर्षणेन ऊर्ध्वतो भ्रामणं मिहापि ब्राह्मणे प्रदर्शितम्
 (१०८ पृ०) । “दाधर्यं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं०
 ७. ६६. ४.)”—इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्रालोच्याः । एवञ्च यथा पृथिव्यां
 प्रधानदेवता अग्निः प्रत्यक्षः, यथा चान्तरिक्षे वायुर्वेन्दो वा, तथैव
 व्युत्सोऽसौ सूर्योऽपीति ध्रुवम् ॥

एव मपि पुराणादावगत्यादीनां सर्वेषां मेव देवानां स्वर्ग-
 स्थत्वम्, तत्रापि पृथक्-पृथक्-लोकसंस्थत्वं यद् वर्णितम्, तदवास्त-
 विकम् ; अपि तेषां चतुर्वदनविग्रहादिमत्त्वम्, पुत्रकलत्रगोत्रादि-
 मत्त्वम् ; यानागनरागद्वेषसन्तोषादिमत्त्वश्चेतत् सर्वं रूपकादिजं
 कल्पनाप्रसूतं कविकर्मैव । एवं हि यथा विष्णुमित्रकृतमित्र-
 लाभसुहृद्भेदादिकथासु काककपोतोलूककेयूरादीनां मानुषभाषा-
 श्रितवार्त्तादिवर्णनं बालानां नीतिधर्मादिचरित्रगठनायैव, तथा
 पौराणिकदेवताकारादिकल्पनापि नूनं वेदविज्ञानग्रहणासमर्थमती-
 नां स्त्रीशूद्रहिजवन्धुररूपाणां बालधिया धर्मोपदेगादिसाहाय्यायैव ।
 किञ्च यथा बालाः ताः काकोनूकादिकथाः पठन्तस्तदानीं मन्त्रान-
 तस्तत्सर्वं मेव वाम्बुविकं मन्यन्ते, ततो वयोवृद्धिप्रभावादाज्ञानाः
 सन्तः सदैव शिशून् पाठयन्तोऽपि तदतात्त्विकं सत्यं एवानुभवन्ति, न
 तदा वाग्मिगतैरपि तत्र तेषां पूर्वविज्ञासरक्षणं भवेत् सुशयम् ;
 तथैव विद्यापरम्पर्यायवेदाध्ययनशीला बालाः कल्पितदेवसूत्रपादौ

विश्वसन्त्येव, परं न तथा देवस्वरूपप्रत्यक्षदर्शिनो विद्वांसो वैदिकाः । तदान्नातम्— “एतच्च वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुस्तस्मादाच-
क्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्शं मित्याहायास्य अद्धति ; यद्यु वै
स्वयं पश्यति न बद्धनाच्च नान्येषां अद्धति”—इति (८२ पृ०) ।

तदत्र तत्कल्पनाग्रकार मपि किञ्चिन्निदर्शयामः— उपरिष्ठा-
द्वाख्यास्यमानेषु स्वर्लोकेषु अन्तरिक्षलोकोऽप्येकतमः । तत्र स्वर्गे
वायुपरपर्यायस्य वर्णितपूर्वस्य इन्द्रस्य प्राधान्यात् स एव स्वाराडिति
व्यपदिष्टः । मेघो ह्यत्रः, अपाञ्च ज्योतिषञ्च मित्रीभावकर्मणो वर्षकर्म
जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्तीत्युक्तम् (निरु० २, ५, २,) ।
वर्षकालेऽग्निपतनं यत् तदेवेन्द्रस्य वज्रपातः । इरेत्युदकनामेत्य-
प्युक्तम् (१६६ पृ०), तद्विशिष्टत्वान्मेघस्यैवैरावत इति नाम, तच्छब्द-
स्योच्चैः श्रूयमाणत्वाच्चोच्चैः श्रवा इति च । स एक एव मेघो नामभेदाद्
द्वित्वेन इन्द्रवाहाविति वर्णितः । तत्सभायां गन्धर्वः (गायकः)
ऐङ्गः (इडाभवः), पुरुरवाः (बहुरावः) नाम सदैव विद्यते । सोऽपि
पृथिव्याः धारकः, इडापरपर्यायान्नसम्भवः, स्फुर्जधुनामवहुगर्जन-
कारी मेघ एव । “पुरुरवा बहुधा रोरूयते”—इति हि निरु०
१०. ४. ८ । ‘रोरूयति = स्तनयति’—इति तद्वृत्तौ दुर्गाचार्यः ।
इडा = अन्नम् (निघ० २. ७. १३.) । गां पृथिवीं धारयतीति
गन्धर्वः ; अत एव श्रूयते—

“अभि गन्धर्वं मत्तणद् अवुध्नेषु रजस्वा ।

इन्द्रो ब्रह्मभ्य इद् हवे”—इति ऋ० सं० ८. ६६. ५ ।

‘इन्द्रः’ मेघचालको वायुः ‘ब्रह्मभ्यः’ ब्रह्मणा मन्त्रानां ‘हवे’ वज्र-
नाय ‘इद्’ एव, ‘अवुध्नेषु रजस्सु’ ‘गन्धर्वं’ मेघम् ‘अभ्यतणत्’ छिन-
त्तीति । उर्वशीनामाप्सरास्तत्सभायां नृत्यतीत्यादिश्च पौराणिकी-

कथा । तत्राख्यातं निरुक्ते—“उर्वश्वसराः”—इत्यादि (५. ३. २.) ।
‘असरा’ = असारिणी’—इत्यादि च तत्रैव । तथा चोदकजाता
विद्युदेशोर्वश्वसराः । तस्या विद्युतः सञ्चितजलजत्वं च वैदिक-
विज्ञानसम्मत मिति पूर्वं प्रतिपादितम् “आदिप्रज्ञस्य रेतसो ज्योतिः
पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति (११३ पृ०) ।
अपा हृष्टिजलानां सारयित्रीति च भवत्यप्सारिणी । ‘अस इति
रूपनाम०—० रूपवती’—इति च तत्रैव । तस्या असरसः जायते
आयुर्नामा तनयः । स हि विद्युन्मेषसंयोगज आयुर्हेतुहृद्युदक-
रूपः प्रसिद्धः, अतएव—“विद्युत्०—० उर्वशी तिरते दीर्घ
मायुः”—इति ऋ० सं० १०. ८५. १०. । तनयोत्पत्त्यनन्तरं मेव
तयोर्वशीपुरुषवसोर्दम्पत्योर्मिथो विच्छेदय सर्वेर्दृश्यत एव । तदे-
तत् सर्वं मेतस्मादेकस्मादेव अतिवचनात् सुव्यक्तम्—“पर्जन्यो
गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽसरमः”—इति (तै० सं० ३. ७. ८.) ।
शतपथब्राह्मणे तु अधरारण्युत्तरारण्योर्वशीपुरुषवस्त्वं परि-
कल्प्य चारुखान मिदं कल्पितम् । “अथाधरारणिं निदधाति”
—इत्यादि (३. ४. १. २२.), “उर्वशी हासराः पुरुषवस मेडं
धकसे”—इति च (११. ५. १. १.) । एवञ्चैवंविधं कविकल्पन
मेव पौराणिकानां सुपन्यासयवणप्रिवेषु स्त्रीशूद्रदिनवन्धुषु धर्म-
नीत्यादिप्रचारायामवदवलम्बन मिति स्पष्टम् । तत एव महा-
भारतेहासस्य च काव्यत्व मुररीकृतं स्वयं तत्कर्ता तत्रैव तदुपक्रमे
(१ अ० ७२ श्लो०)—“त्वया च काव्य मित्युक्तं तस्माद् काव्यं
भविष्यति”—इति । ‘इतिहासपुराणभ्यां वेदं समुपहंसयेत्’
—इति (२६० श्लो०) चोक्तं तत्रैव । तदित्य मेव कृतं सर्वत्र
वेदोपहंस्य मिति ॥

सूर्यस्याप्यन्यतमं नाम इन्द्र इति । तत एतन्निरुक्तम् “इन्द्रवे द्रवतीवि वा, इन्दौ रमते इति वा, इन्धे भूतानीति वा”—इति (१०. १. ८.) । ‘इन्द्रवे’ इन्दुं सोमं पातुं द्रवति, ‘इन्दौ’ सोमे रमते इति, ‘भूतानि’ स्थावरजङ्गमानि ‘इन्धे’ दीपयति चेति ‘इन्द्रः’ सूर्य इति तदर्थः । अधियज्ञपक्षे इन्दुशब्दस्य सोमवज्जीरसोऽर्थो गृह्यते । अधिदैवतपक्षे तु इन्दुशब्दमा ग्राह्यः । अत एव श्रुतम्—“इन्द्रः सोमस्य काणुका”—इति (११० पृ०), “अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीचम्, इत्या चन्द्रमसो गृहे”—इति च (ऋ० सं० १. ८४. १५.); “सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः”—इति च वा० सं० १८. ४० । निरुक्तकारेण चैतत् स्पष्टीकृतम्—“अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्य सादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति”—इति (२. २. २.) । असावेवेन्द्रः सहस्र-रश्मिरिति सहस्राक्षोऽप्युच्यते । स चायं द्युस्य इन्द्र उत्तमः कथ्यते, अन्तरिक्षस्य इन्द्रस्तु मध्यमः ।

तदेतयोरुत्तममध्यमयोरिन्द्रइत्येकनामानुरोधादभेद उपचरितोऽपि दृश्यतेऽनेकत्र । तत एवामरसिंहेनाप्युभयेन्द्रनामान्येकपर्यायत्वेनोपवद्धानि—“इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासनः । ०—० । आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः”—इति (१. १. ४४—४७.) । एषु श्लोकेषु पञ्चत्रिंशदिन्द्रनामानि ज्ञापितानि । तत्र दिवस्पतिः, वास्तोष्पतिः, सुरपतिः, हरिहयः, खराट्, आखण्डलः, सहस्राक्षः, इत्यादीन्युत्तमेन्द्रनामानि, मरुत्वदादीन्यपराणि तु मध्यमेन्द्रस्येति बोध्यम् ।

यच्च प्रसिद्ध मिन्द्रपत्न्या नाम शचीति (अम० को० १. १. ४८.), यतश्चेन्द्र उच्यते शचीपतिरिति ; तदपि कल्पितम् । अस्ति निघण्टौ

वाङ्मामसु पठितं शचीति (१. ११. ४८.) ; “आकाशस्योत्तरः (शब्दः)”-इत्यादितो (गौ० सू० ३. १. ६४.) वाचोऽप्यन्तरिक्षस्थत्वेन इन्द्रसहचारित्वं मपि भवत्येव स्वीकार्यम् ; यदा चेन्द्रकृतात् मेघचालनान्मेघविदारणाच्च दृष्टिर्जायते, तदा तदास्यपि तत्तद्वैव श्रूयत इत्येव सा माध्यमिकी वाक् मध्यमस्येन्द्रस्य महधर्मिणीत्युपचर्यते । तथाच ऋ० सं०— “न किं रस्य शचीनां नियन्ता स्रुतानाम्”—इति ऋ. ३२. १५ । ‘अस्य’ वाग्धिपतेर्मध्यमेन्द्रस्य ‘स्रुतानां’ प्रिय-सत्यात्मिकानां ‘शचीनां’ वाचां नियन्ता नियोगकारी ‘न किं’ न कोऽप्यन्यः, अपि ता इन्द्रवाचः स्वत एव प्रवृत्ता आधिपत्यं कुर्वन्तीति तदर्थः । एवञ्च वायोर्धातुप्रतिघातेनैवाकाशाच्छब्दोत्पत्तिस्वीकारात्, वायोरन्तरिक्षस्थत्वेन मेघदारकत्वेन च माध्यमिकेन्द्रत्वमिति स्वीकाराच्च स वायुरूप इन्द्रः शचीपतिरुच्यते ।

अपरं मध्यस्ति तत्र निघण्टी कर्मनामसु पठितं शचीति पदम् (२. १. २२.) । सर्वेषां च कर्मणा मधिपतिः सूर्य एव ; “सविता वै प्रसवानामीशे”—इति (ऐ० १. ३. ५.) श्रुतेः । तत्तापाभावादेव जीवशरीरं नृत्यं भवतीति च दृष्टं लोकवेदयोः (११० पृ०) । अतः सोऽप्याख्यायते शचीपतिरिति । तथा च तद्विगमः— “द्युमा० असि क्रतुमा० इन्द्र धीरः शिष्टा शचीवस्तव नः शचीभिः”—इति ऋ० सं० १. ६२. १२ ।

अन्यथास्ति निघण्टी प्रज्ञानामसुपि पठितं शचीति पदम् (३. ८. ८.) । ततः प्रज्ञावन्तो यज्ञमानादयोऽपि शचीपतय एव । अत एवार्मवनामके मानुषरूपदेवस्तावके नारायणे सङ्के द्वितीयस्या नृचि श्रुतमेवम्—

“याभिः शचीभिश्चमसा० अपिपत”-इति ऋ० सं० ३. ६१. २ ।

अथाप्येवं शचीपतिबहुत्वेऽपीन्द्राण्या अवहुत्वं वेदेषु । तद्यथा—

“इहेन्द्राणी सुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्नारीं सोमपीतये”—इति ऋ० सं० १. २२. १२ ।

अत्रेन्द्राणीत्युत्तमायाः, वरुणानीति मध्यमायाः, अग्नारीति प्रथमाया एव देवशक्तेर्ग्रहण मिष्टम् ।

अत एवान्यत्रैव भान्नातम् ऋ० सं० १०. ८६. ११—

“इन्द्राणी मासु नारिषु सुभगा महमश्रवम् ।

न ह्यस्या अपरञ्चन जरसा मरते एतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”—इति ।

तदत्र सूर्यस्य चिर मेकरूपत्वेन विद्यमानत्वात् तच्छक्तेरिन्द्रा-
ण्याश्चिर मेव सुभगात्वम् । इदं मेवेन्द्राण्या अवैधव्यप्रवादमूलम् ।
माध्यमिकेन्द्रस्य मेघचालकवायोर्हि वर्षं वर्षं प्रति रूपमेदात् तच्छक्तेः
सुभगात्वायोगान्नास्तीन्द्राणीति समाख्या ; विश्वस्मादिन्द्र उत्तरश्च
सूर्य एव, न माध्यमिक इति च ध्येयम् ।

एव मपि यदमरसिंहेन शचीपर्यायत्वेन श्लोकित मिन्द्राणीति,
तदिन्द्रशब्दार्थेक्यभ्रमादेव । एवं “विष्णुर्नारायणः कृष्णः”—इत्या-
दिषु (१. १. १८—२३.) विष्णुपर्यायेष्वपि विष्णुरिति सूर्य-
नाम, नारायण इति वायुनाम, कृष्ण इति मनुष्यनामेत्येवमादयः
पौराणिककालजभ्रमा बोध्या इति दिक् ॥

नन्वेव मिन्द्रादिदैवतमन्त्रेषु बहुत्रैव यत् तेषां पुरुषाकारविग्रह-
वत्त्वम्, हिताहितविवेकलक्षणचेतनावत्त्वम्, चेतनावत्पुरुषव्यवहार्य-
द्रव्यान्वितत्वम्, तादृशकर्मकर्तृत्वञ्च गम्यते; तत् कथं सुपपद्यते ?
इति चेदत्र निरुक्तकारो यास्तु एवात्र दत्तोत्तरः (७. २. ३.) ।
तथाहि— “अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुष-
विधम् । तद्यथा— अग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति”—

इति । तथा चेपा मन्वादीनां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वं प्रत्यक्षविरो-
धान्नैवेव सिद्धान्तितम् । तदेवं मन्त्रेषु यदेपां पुरुषविधत्तु सुपलभ्यते,
तत् काल्पनिकमेवेति । अथ चेतनावत्त्ववर्णनं च तेषां तथैवेत्याह—
“अचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाचप्रभृतीन्धोपधिपर्यन्तानि”—इति ।
अथायुधादिद्रव्यान्वितत्ववर्णनं मपि तेषां तथैवेत्याह— “एतदपि
तादृशमेव ; सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्”—इति नदीश्रुतिः
(यथा)—इति । तथा कर्मकर्तृत्वमपि तेषां तथैवेत्याह— “एत-
दपि तादृशमेव ; ‘होतुश्चित् पूर्वं हविरस्य मागत’ इति आद्यश्रु-
तिः (यथा)”—इति ।

वेदार्थमीमांसैकनिमित्ते मीमांसादर्शनेऽप्येवमेव तद्वया—
“अग्निस्तु ०—० द्रव्यं वा स्यात् चोदनायाम्नादर्थत्वात्”—इति
जै० २. ३. २१, २२ सू०) । ‘द्रव्यं वा अग्निगर्भेऽनौचते । कस्माद्
द्रव्यम् ? यदेतत् ज्वलनः ; अत्र ह्येषः प्रमिदः’—इत्यादि तद्वा-
च्यम् । ततस्तत्रैव देवताधिकरणे त्रिभिः सूत्रैर्देवानां पौरुष-
विग्रहवत्त्वं क्रियाफलदायकत्वात्स्वीकृत्य कर्मजन्यमंस्काररूपस्यापूर्व-
स्यैकैकस्य सर्वत्र फलदायकत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि— ‘देवता
वा प्रयोजयेद्, अतियिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्’—इति पूर्वपक्षसूत्रम् ।
“आर्घ्यपश्चात्”—इति तदनुक्तिसूत्रम् । “अपि वा गन्धपूर्वत्वात्
यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्, गुणत्वेन देवताश्रुतिः”—इति ततः सिद्धान्त-
सूत्रम् (८. १. ७, ८, ९.) । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्, इन्द्रस्य
हरिनामकाववत्त्वादिश्रवणस्यौपचारिकत्वं त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्ति-
तम्— “असंयोगात् तदर्थेषु तद्विगिष्टं प्रतीयेत, कर्माभावादेव
मिति चेत्, न ; परार्थत्वात्”—इति (८. १. ४२, ४३, ४४.) ।
यद्यनुतामन्वादीनां तादृशत्वादिजातियिभागः, स चेपा मेव

प्रत्यक्षाणां ज्वलनादिकर्मणा मङ्गारादिरूपाणां भौतिकानां मेवेति च स्वीक्रियते मीमांसकैः । “जातिः (१. ४. २४.)”—इत्यादिसूत्रेषु तत् स्पष्टम् । अत एव तैर्देवानां मेषा मसम्भवादेव यज्ञादिकर्मानधिकारित्वं वर्णितं मिति दिक् ॥

अथ येऽग्न्यादय इमे प्रत्यक्षाः, न त एते देवाः ; अपि त्वेषां अभिमानिनः सन्ति तत्तद्द्रव्यादिनामतः स्वर्गस्थाः केचन ; अत एवैव मसूत्रयद् व्यासः स्वदर्शनशास्त्रे— “अभिमानिव्यपदेशस्तु”—इत्यादि । तदेतद् व्यासवचनं मार्षं मपि कथं नस्यान्मन्तव्यं मित्यत्र ब्रूमः । अस्येतद् व्यासवचनं सत्यम्, परं मेतस्य यद्विधोऽर्थः कृतः स्वस्वसम्प्रदायमतं पुद्गल्यं पौराणिककालजैः शङ्करादिभिः, स त्वसंत्य एवेत्यस्माकम् । न हि कस्याप्यद्यतनस्य स्वमतस्थापन-व्याकूलोभूतचित्तस्य लेखनीसम्भूतं सर्वं माख्यातं सत्यं भवितुं मर्हति, नापि हि तादृशानां तेषां सर्वेषां मेव प्रकृतवादित्वे मिथो मतपार्थक्यं सुपपद्येतेति विज्ञातं मेवेतद् । वस्तुतस्त्वत्र यदुक्तं व्यासेन ‘अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्’—इति (२. १. ५.), तदर्थ-स्त्वेवम्— श्रूयन्ते हि ‘मृदब्रवीत्’, ‘आपोऽब्रुवन्’, ‘फेनोऽब्रुवत्’—इत्येवमादयः (श० ६. १. ३.) । आसु श्रुतिषु श्रुतानां मृदादीनां कथं चेतनाविशिष्टत्वं मुररीकार्यं मित्याह— ‘अभिमानीत्यादि । यद्यपि विशिष्टचेतनावत्स्वेव अहं ब्रवीमीत्येवङ्गारो ऽभिमानः सम्भवति, नान्यत्र मृदादौ ; तथाप्येवमादौ तस्याभिमानिनः ‘व्यपदेशः’ । व्यपदेशो व्यवहारः, व्यवहारमात्रं मौपचारिकं मिति यावत् । कुतः ? ‘विशेषानुगतिभ्याम्’ । चेतनावेतनयोर्विशेषस्तु सर्वैर्ज्ञायते लौकिकशब्दार्थशक्तिग्रहादिशिचादितः ; तस्मात् मृदादिषु यदभिमानित्वं तद्व्यावहारिकं मौपचारिकं मिति सम्प्रद्यत एव ।

अनुगतिश्च “अद्वयं मित्रो रात्रिर्वरुणः (ऐ० ४. २. ४.)”, “असौ
वा आदित्यो देव सविता (श० ६. ३. १. १८.)”, “एष एवेन्द्रो
य एष तपति (श० १. ६. ४. १८.)”, “अयं वै वायुर्योऽयं पवने
(श० १. ५. ४. २.)”—इत्येवमादिश्रुतिभ्यश्चैव मेवेति । इतोऽप्य-
र्थविशेषोऽत्रावगन्तव्यश्चेदेतद्बोधायनीयमायं द्रष्टव्यम् ॥

नन्वेवं “देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निपेदुस्ते ह पाप्मानं नाप-
जघ्निरे”—इत्येवमाद्याख्यायिकानां का गतिरिति चेत्, “सुतयो
द्योताः सत्रस्य”—इत्यादि (जै० सू० १. १. ३२.) द्रष्टव्यम् ।
अथवा “विद्वांसो वै देवाः”—इति (श० ३. ७. ३. १०.) श्रुतेः,
“द्वया वै देवा देवा अद्वैव देवा अथ ये ब्राह्मणाः शत्रुवांसोऽनू-
चानास्तौ मनुष्यदेवाः, तेषां द्विधा विभक्त एव, यत्र आहुतय एव
देवानां, दक्षिणा मनुष्यदेवानाम्—० ; त एत सुभये देवाः प्रीताः
स्वर्गे लोकं सभिवहन्ति”—इति (श० ब्रा० ४. ३प्र. १. ४.
२. ३प्र. ५. १४.) श्रुतेः वेदविदुषां गौणदेवत्वेऽभ्युपगते सुसङ्ग-
च्छत एवेवमादिक माख्यानम् । अतएव देवत्व मापन्नस्य यत्र
दीक्षितस्य यजमानस्य मनुष्यैर्वाक्यालापनिषेधेऽपि (८१ पृ०)
विद्वद्भिर्वाक्यालापस्य कथा दूरे आस्ता मेकत्र वासथ्यं विहितः ।
तथाहि— “तदस्य विश्वेभ्य देवैर्जुष्टं भवति,— ये चेमे ब्राह्मणाः
शत्रुवांसोऽनूचानाः”—इत्यादि श० ब्रा० ३. १. १. ११, १२ । तच्चै-
तत् समान्त्रानम् “एद मगन्म देवयजनम्”—इतिमन्त्रव्याख्यानपर-
मिति वेदविदुषां देवत्वे मन्त्रलिङ्गं मप्यस्तीति च सूचितम् । स
चैप मन्त्रो यंजुर्वेदीयस्तस्य पाठस्त्वैवम् (४. १. ०१.)—
“एद मगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवांसो अजुपेन्त विश्वे ।
अरुषामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भो रायस्योयेण समिपा मदेम”—इति ।

श्रुताच्चेहैतरेये चत्वारो देवगुणाः । तथाहि—

(१) “सत्यसंहिता वै देवाः (१. १. ६.)”—इत्युक्तः प्रथमः,
“परोक्षप्रिया इव हि देवाः (३. ३. ८.)”—इत्युक्तो द्वितीयः, “न
वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति (५. २. ४.)”—इत्युक्तस्तृतीयः,
“मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् कृत्वा”—इति श्रुतौ (६. ३. ४.) देवानां
ममरभावश्च ध्वनितः, स एषश्चतुर्थः ।

तत्र देवानां सत्यसंहितात्वन्वित्यम् ;— सूर्यः प्रतिदिनं सुदे-
त्यस्तं याति च यथाकालम्, हरति च रसाननुक्षणं मित्यादि ।
वायुः सदैवान्तरिक्षे स्थितो वाति, मेघान् सञ्चालयन् दारयति च
यथाकालं मित्यादि । अग्निरप्यसति प्रतिबन्धके न कदापि पचन-
दहनादिकं स्वकार्यजातं मुत्सृजति । न देवं सर्वं एव देवाः सदैव
स्वस्वकर्मसु व्याप्रियमाणा उपलभ्यन्त इति तेषां सत्यसंहितात्वम् ।
मनुष्यास्तु स्वभावत एव अनृतचिन्तका अनृतवादिनो ऽनृतकारिण-
श्चेत्यनृतसंहिताः । तदिहान्नातम्— “अनृतसंहिता मनुष्याः”—
इति (१. १. ६.) । शिञ्जादिभिरनृतभावं विहाय ऋतुभाव
मुपगम्य च भवितुं मर्हन्ति तेऽप्यनृतसंहिता इत्यान्नाताः— “विदुषा
सत्यं मेव वदितव्यम्”—इत्येवमादयः (५. २. ८.) उपदेशाः ।
तदत्र विदुषां देवत्वस्वीकारेऽयं मेव प्रधानो हेतुर्यत्तेषां मुपजायत
एव सत्यस्वभाव इति ।

(२) एवं परोक्षप्रियत्व मप्यस्ति देवानाम् । तद्यथा— अन-
लानिलादिप्रभवाः सर्व एवैते जन्ममृत्युसुखदुःखादयो भावाः,
सदैव सर्वत्रानुपलभ्यमानहेतुव्यापारका भवन्ति, कुर्वन्ति च सूर्ये-
न्द्रादयो रसहरण-सैवसञ्चालनादीनि कर्माणि सदैव सर्वत्र, परं
न किमपि कार्यं कथं केन कदा कृतमिति कस्यापि प्रत्यक्षत

उपलभ्य मस्तीति परोक्षप्रियत्व मेवावगम्यते तेषाम् । विदुषा मपि देवत्वलाभात् भवति परोक्षप्रियत्व मित्याह — “ते देवा अमु-
वन् मेद प्रजापते १तो दुषदिति, तन्मादुप मभवत् । तन्मादुपस्य
मादुपत्वम् । मादुपं ह वै नामैतद् यन्मानुषम् । तन्मादुपं
सन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः”-इति
(१. ३. ८.) । मादुप इति प्रत्यक्षवचनेऽभिहितेऽश्लील मपि
किञ्चित् स्मृतं स्यात्, तद्वर्जनायेवेह विद्वांसो पारोक्ष्येण नाम चक्रु-
र्मानुष मिति । एवमादिकं परोक्षप्रियत्वञ्च तेषां देवत्वे बीजम् ।

(३) तयान्योऽन्यगृहवासभावादोदाहरण मप्यत्र श्रुत मेवम्—
“नर्तुर्ऋतोर्गृहे वसतीत्याहुः”-इति (५. २. ४.) । न ह्येकः
ऋतुरपरस्य ऋतोः काले उपलभ्यत इति तदाशयः अथा-
परम् । अस्ति सूर्यस्य वासो द्युलोके, चन्द्रस्य वासोऽन्तरिक्षे, एत
दन्यथाभावः कदाचित् केनचित् कथञ्चिदपि सम्भाव्यतेऽपि किम् ?
प्रत्युत सर्वे एव ग्रहोपग्रहपृथिवीनक्षत्रादयो देवा स्वस्वकक्षायां
चिर भ्रमन्तीत्येव ध्रुवम् । तदन्तर्गतानां मग्निवाय्वादीनां मध्ये
मेवानन्यगृहवासत्वं सूक्ष्मविज्ञानदृश्योपलभ्यत एव । ये केचन
विद्वांसो मनुष्या - देवत्व मिच्छेयुः, तेषां मध्येतदनुकरणेनानन्य-
गृहवसित्वं स्यादभ्यसनीयम्, यथा च स्वात्मीयजनस्कन्धारोहि-
त्वेन परपिण्डादत्वं दुःखायेत्युपलभ्यतेति ।

(४) अप्यमरणधर्मत्वञ्च तेषां मग्न्यादीनां प्रत्यक्ष मेव ; न
हि कदापि कचिदपि केनाप्यग्न्यादेरभावो विज्ञायत इति । विद्वां-
सोऽपि विद्यादिप्रभाषिणामरत्न मप्युपगच्छन्त्येव ; तद्यथा—वसिष्ठ-
यिष्माकिव्रतमान्धातृवेगकृष्णार्जुनश्यामवात्मीकादयः । इत्यमरण-
धर्ममाभ्यास्य तेषां देवत्व मप्याहत मिति ।

ऋत्विजा मपि विद्वत्तयैव सत्यभाषित्वादिना सिद्धं देवत्वम् ; न ह्यवेदविदुषा मार्त्त्वियं विहित मस्तीति । तथाह्यान्नातम्—
“ऋत्विजो ह्येव देवयजनं ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना विद्वांसो याजयन्ति”—इति शत० ३. १. १. ५ । अनुपद मिह प्रदर्शितम्
“एद मगन्म (१७८ पृ०)”—इत्यादि मन्त्रलिङ्गः ऋत्विजां देवत्वख्यापनायैवान्नातं व्याख्यातञ्च तयोपपाद मध्वर्युवाङ्मणे
“एतद् यजुराह”—इत्यादिना (३. १. १. ११. १२.) ।

दीक्षिताना मपि यजमानानां यज्ञदीक्षा भारभ्य यज्ञसमाप्तिं यावद् भवत्येव देवत्वम् । तच्चान्नातं बहुत्र । तद्यथा— “यो दीक्षते स देवताना मेको भवति”—इति श० ब्रा० ३. १. १. ८, १० ।
“अमानुष इव वा एतद् भवति, यत् व्रतं सुपैति; न हि तदवकल्पते०—० । तद्दु खलु पुनर्मानुषो भवति; तस्मादिदं महं य एवास्मि सोऽस्मीत्येव व्रतं विसृजित”—इति च तत्रैव (१. १. ६.) ।
तत्राप्यनृतपरिहारमदिकं मेव बीजम् । अत एव दीक्षितस्य सत्य-वदनं सर्वेष्वेव ब्राह्मणेषूपदिष्टम् । तद्यथा— “दीक्षितेन सत्यं मेव वदितव्यम्”—इति (ऐ० ब्रा० १. १. ६.) ।

एवं हि वेदेषु चतुर्विधा देवा श्रूयन्त इत्येव फलितम् । तत्र, अग्निवायुसूर्या अग्नीन्द्रसूर्या वैते त्रयो मुख्या देवाः, पृथ्वीजल-चन्द्रमःप्रभृतयो बहव एव तन्मुख्यदेवसहचरादय इत्यमुख्या देवाः, इध्माक्षग्रावादयः पारिभाषिका देवाः, ऋत्विग्यजमानविद्वांसस्तु गौणा देवा इति सिद्धान्तः ॥

अथापीश्वरस्य “सत्यं ज्ञानं मनन्तं ब्रह्म”—इत्यादिश्रुतिसिद्धं सत्यसंहितात्वं प्रबलं मेवास्ति, “एकं मेवाद्वितीयम्”—इत्येवमादि-श्रुतिभ्योऽपरिश्वरस्याभावात् अन्यगृहवासित्वं त्वस्यासम्भव मेव,

परोक्षप्रियत्व मपि तत्सृष्टाना मेपां जीवाना मतीतानागतज्ञान-
 शून्यत्वेन स्पष्टम्, अमरत्वस्य तु का कथा ? सर्वश्रुतिसिद्धो हि
 तस्यामरभावः सर्वधीमग्रतीतश्चेति । सत्यप्येवं मन्त्राणा मधि-
 यज्ञव्याख्याने प्रत्यक्षदृष्टप्रचलिताङ्गारादिरूपाग्न्यादीना मेव ग्रहणत
 इष्टमिहेरपरामिधेयस्यानाकाङ्क्षितत्वात् दर्शितविनियोगश्रुत्युपलब्ध-
 क्रियासाधनोपयोगित्वाच्च देवग्रन्थेन देवताभिधानाग्न्यादिशब्दैश्च
 न तस्य देवदेवस्य ग्रहणं याज्ञिकसम्मतम् । अधिदैवतव्याख्याने
 चाग्न्यादिद्रव्यादिविज्ञान मेवाभीष्ट मित्यग्न्यादिपदाना मीश्वर-
 वाचित्वस्वीकारो व्यर्थ एव । अध्यात्मव्याख्यानन्तु त्रिविधं भवति ;
 आत्मशब्देन परापरान्नोः शरीरस्य च बोधात् । तत्र शरीर-
 परव्याख्याने जीवपरव्याख्याने चेश्वरार्थस्य नैव प्रयोजनीयता ;
 परमात्मपरव्याख्यानन्तु मेपां मन्त्राणा मुपयुज्यते, तेष्वेव स्यात्तदा-
 दर्शनीय मिति सर्वैरम्बुपेय मेवेति ॥

अथ यद्यपि परमात्मपरं जीवपरं शरीरपरं चेति त्रिविध मपि
 व्याख्यानं स्यादधिदैवतव्याख्यानान्तर्गतम्, तथापि ब्राह्मणवसिष्ठ-
 न्यायेनैवेह प्राधान्याभ्युपगमात् निरुक्तादीं पार्थक्येनोच्यतेऽद्याध्यात्म
 मिति । तद्यथा ऋ० सं० १. १६४. १५—

“साकञ्जानां सप्तथ माहुरेकजं पडियमा ऋपयो देवजा इति ।
 तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्वात्रे रजन्ते विहृतानि रूपशः” ।

“सहजातानां पश्चा ऋषीणा मादित्यः सप्तमः ०—० इत्यधि-
 दैवतम् ; अथाध्यात्मम्—सहजातानां पश्चा मिन्द्रियाणा मात्मा
 सप्तमः”—इत्यादि तथैरुक्तव्याख्यानम् (१३. २. १८.) । अथात्मपदेन
 जीवस्य ग्रहणम् ।

अथात्मपदेन परमात्मनो यथा ऋ० सं० ८. ८६. ५—

“सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः”—इति ।

“सोमः सूर्यः ०—० इत्यधिदैवतम् ; अथाध्यात्मम्— सोम
आत्मा”—इत्यादि चात्र निरुक्तम् (१३. १. १२.) ॥

अथापि तान्यध्यात्मादीनि नामतस्त्रिविधानि वस्तुतः पञ्च-
विधानि व्याख्यानानि न हि सर्वेषां मेव मन्त्राणां सुपपद्यन्ते ;
प्रत्युत केषाञ्चिदेकविधम्, केषाञ्चिद् द्विविधम्, केषाञ्चिद् बहुविध-
मपि । तत्राधिदैवतमन्त्रा एवात्र प्रायस्त्रिभागाधिकाः श्रुताः,
केवलाधियज्ञार्थाः केवलाध्यात्माध्यात्मार्थाश्च सन्ति केचन स्वल्पाः । एव मपि
यदधिदैवतमन्त्राणां बहुना मेवाधियज्ञं व्याख्यानं कृतं ब्राह्मण-
कारैर्यज्ञसिद्धयर्थम्, अध्यात्मव्याख्यानं मग्न्यादृत मात्मवादिभि-
रुपनिषदादिषु ; तस्मात् सर्ववेदेष्वधिदैवतमन्त्राणां प्राचुर्येऽपि
साम्प्रत मन्त्रेषणीयत्वं गतम् तदिहोदाहरामः—

यज्ञं ज्योतिष्टोमादिक मधिकृत्य यद् व्याख्यानम्, तदधि-
यज्ञम् । तादृशं केवलाधियज्ञव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा—

“उरु प्रयस्वेरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्”—इति वा० सं० १. २२. ६ ।

कपालेषु पुरोडाशप्रयने विहितः । तच्च विधानं मन्त्रव्याख्यान-
सहितं श्रुतं शतपथे । तथाहि— “तं प्रथयति, उरुप्रथा उरु प्रथ-
स्वेति प्रथयत्येवैन मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति ; यजमानो वै
यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदाशिष माशास्ते”—इति (१. १. ६. ८.) ।
अपरो दाशतय्या मपि यथा १०. ७१. ११—

“ऋचान्तः पोष मास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मातां विमिमीत उ त्वः”

“इत्यृत्विक्कर्माणां विनियोग माचष्टे”—इत्याद्यत्र निरुक्तम् (१. ३. ३.) ।

केवलाध्यात्मव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा १. १६४. २०—

“हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं हृत्तं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादन्ति श्रनश्रन्नन्यो अभिचाकशीति”-
इति । “हौ हौ प्रतिष्ठितौ”-इत्यादि, “इत्यात्मगति माचष्टे”-
इत्यन्तश्चैतन्नैकतं (१३. ४. २.) व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

देवतां देवते देवताः वा अधिकृत्य दृष्टो मन्त्रोऽधिदेवतः ।
देवतासु पूर्वोक्तलक्षणाः सर्वविधा एवेह विज्ञायन्ते ; परापरशरीरा-
त्मकानां मात्मनाञ्च देवत्वस्वीकारेण तत्तद्विज्ञानमन्त्राणां मध्या-
त्मेतिप्रसिद्धानां मध्येतदन्तर्गतत्वम् । एवञ्चाधिदैवतमन्त्रेभ्यस्त्वा-
द्यद्यस्तम्भपर्यन्तानां पार्थिवानां मपार्थिवानाञ्च गुणस्वरूपोप-
योगितादीनां विज्ञातं भवतीत्यधिदैवतमेव व्याख्यानं सर्वपदार्थ-
विज्ञानमूलं प्रधानम् । अतो निरुक्तकृद्भिः प्रायः सर्वेषां मेव निग-
मानां अधिदैवतव्याख्यानमेवाश्रितम् । तद्यथा— “म न मन्ये-
ताय मेवाग्निगिति, अग्नयेते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते, ततो नु
मध्यमः— ‘अभि प्रवन्त समनेव योपाः कल्याण्यः स्मयमानासो
अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता वृषाणो हर्यति जात-
वेदाः’ । (‘अभिप्रवन्त’) अभिनमन्त (‘समनेव’) समनम इव
‘योपाः’ ‘कल्याण्यः’ ‘स्मयमानाः’ ‘अग्निम्’ इति औपमिकम् ।
‘घृतस्य धाराः’ उदकस्य धाराः ‘समिध’ ‘नसन्त’ । नसतिगप्नोति-
कर्मा वा, नमतिकर्मा वा । ‘ता वृषाणो हर्यति जातवेदाः’ हर्यति
प्रेष्ठाकर्मा—इति निरु० ७. ४. ४ । अत्र माध्यमिकस्य विद्यु-
दग्नेः सूर्यग्न्यादृतोदकान्येव ममिन्धनानीत्युक्तं विज्ञानम् । अत
एवान्यतोक्तं मेतयोरग्न्योः पार्थक्यम्— “यावदनुपात्तो भवति
मध्यमधर्मैव तावद् भवति— उदकेभ्यः शरीरोपगमनः ; उपा-

दीयमानं एवाग्रं (पार्थिवाग्निः) सम्पद्यते— उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः”—इति (निरु० ७. ६. ६.) । वैद्युदग्नेरुदकाजातत्वं मन्थस्त्रिद्वपि सन्धे सुव्यक्तम् । तद्यथा— “आदित् प्रज्ञस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति ८. ६. ३० ।

अनेकात्र तु निरुक्तकारो यज्ञानुरोधादेकस्य मन्थस्याधिव्यञ्ज-
व्याख्यानं मुक्तापि पुनः स्वचित्ततोपायाधिदैवतञ्चाह । तद्यथा—

“सोमं मन्थते पपिवान् यत् सम्पिवन्त्योपधिम् ।

सोमं यं ब्राह्मणो विदुर्न तस्यान्नाति कश्चन”—इति ।

अस्य मन्थस्य (ऋ० सं० १०. ८५. ३.) एतन्नैरुक्तं व्याख्यानम्—
“वृथा सुत मसोम माह०—० ‘कश्चन’ अयञ्चा ; इत्यधियज्ञम् ।
अथाधिदैवतम्०—० यजुस्सुत मसोम माह, सोमं यं ब्राह्मणो विदु-
श्चन्द्रमसम् न तस्यान्नाति ‘कश्चन’ अदेव इति”—इति ११. १. ४ ।

एवम् “इपे त्वोर्जे त्वा”—इत्यस्याधिदैवतमन्थस्यैव यज्ञानु-
रोधाद् द्विनद्धीत्यादिपदाध्याहारेणाधियज्ञं व्याख्यानं कुर्वन्नपि
शतपथप्रवक्ता वायुविज्ञानं न जर्हाविति पूर्वमेवोदाहृतम्, (६४०) ।

एव मेकस्यैव मन्थस्य पूर्व मधिदैवतव्याख्यानं प्रदर्श्य ततोऽध्यात्म
मपि व्याख्यानं प्रदर्शितम् । तद्यथा ऋ० सं० ८. ८६. ४—

“सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनितान्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः”—इति ।
अस्य “सोमः सूर्यः प्रसवनात्०—० इत्यधिदैवतम् ; अथाध्यात्मम्—
सोम आत्माप्येतस्मादेव”—इत्यादि नैरुक्तं द्रष्टव्यम्, (१३. २. १२.) ।

एकस्य मन्थस्य त्रिविधं चतुर्विधं वा व्याख्यानं मध्युपपद्यते ।
तद्यथा “अग्नि मीडे पुरोहितम्”—इत्यस्य (ऋ० सं० १. १. १.) ।
एतस्य हि अधिव्यज्ञपत्तेः ‘पुरः’ सम्मुखे वेद्यां ‘हितं’ निहितं मिम

मेम 'अग्निम्' पार्थिवं प्रज्वलन्त मङ्गारम्, अधिदैवतपक्षे 'अग्निम्' 'पुरः' पूर्वस्थां दिशि 'हितम्' उदितं सूर्यम्, अध्यात्मपक्षे 'पुरो-हितम् अग्निम्' सर्वेषां मेव पुरः स्थितं परमात्मानम्, जीवं वेति चत्वारोऽप्यर्थाः सङ्गच्छन्त एवेति ॥

अथाधिदैवतार्थतो बहव उपदेशा अपि लक्षिता भवन्ति ।

तद्यथा ऋ० सं० १. १५५. ६—

“ता वा वास्तून् यश्मसि गमध्वे, यत्र गावो भूरिष्टज्ञा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः, परमं पदं भवभाति भूरि”—इति ।

“सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते”—इति द्रुवता यास्कमुनिना तन्नि-
गमरूपत्वेन प्रदर्शितस्यास्यार्थसङ्केपस्त्वेव सभाषि—“(‘ता’) तानि
‘वास्तूनि’ (‘उश्मसि’) कामयामहे ‘वा’ (वयम्), (‘गमध्वे’)
गमनाय ; ‘यत्र’ (येषु वास्तुषु) ‘गावः’ (रश्मयः) (‘भूरिष्टज्ञाः’)
बहुष्टज्ञाः—०—० ‘अयासः’ अयनाः ; (‘अत्र’) तत्र (तेषु वास्तुषु)
‘उरुगायस्य’ महागतेः (‘वृष्णः’) विष्णोः ‘तत्’ परार्द्धस्य
‘परमं पदम्’ (आकाशं) ‘भवभाति’ ‘भूरि’ बहु”—इति
निरु० २. २. ३ । इतश्चात्र वास्तुविज्ञानं सुपलभ्यते । तथाहि—
येषु वास्तुषु मध्ये बहु आकाशं स्यात्, यस्मिंश्चाकाशे ‘सूर्यरश्मीनां’
वायुप्रेरितं गमनागमनञ्च प्रचुरं भवेत्, तादृशानि बहुवायुका-
शातपालोकसमन्वितान्येव वास्तूनि विहङ्गिर्वासायाश्चरणीयानी-
त्युपदेशः कल्पितः ।

एवं गृहहारनिर्माणञ्च कीदृक् कर्तव्यं मित्युपदेशाधिदैवि-
काद्यैः एव लभ्यते यथा ऋ० सं० १०. ११०. ५—

“व्यचक्ष्वतीरुयिंया विश्यन्ता पतिभ्यो न जनय. शुभमानाः ।

देशीहोरो हृदतीर्विंश मित्वा देवेभ्यो भवत सुपायणाः”—इति ।

अस्मिन् मन्त्रे गृहाणां द्वारः कीदृश्यो निर्मातव्या इत्येवोप-
दिष्टम् । 'द्वारः' यज्ञगृहाणां विद्वद्गृहाणां वा 'देवीः' देव्यः, दीप्ति-
मत्यः ["द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः"—इति सा० भा०] 'व्यच-
स्वत्यः' व्यञ्जनवत्यः, बहुवायुप्रवेशयोग्याः, 'उर्विया' उरुत्वेन, प्रस्थ-
त्वेन 'विश्रयन्ताम्' सुयोग्याधिकप्रस्थकपाटयुक्ता भवन्त्वित्यर्थः ।
'पतिभ्यो जनयः न शुभमानाः' कुलवध्वो यथा स्वं स्वं पतिं तोष-
यितुं सुन्दरवसनभूषणैः शोभन्ते, तथैव शोभिताश्च भवन्त्वित्यर्थः ।
अतएवोक्त मैतरेयके "विश्व मिव हि रूपं रराव्याः शुक्ल मिव
च कृष्ण मिव च"—इति (१. ५. ३.) । 'विश्व मित्वाः' "विश्व
माभिरेति"—इति तन्निरुक्तम् (८. २. ७.) ["सर्वस्य प्रीणयित्राः"
—इति सा० भा०], एवं 'ब्रह्मतीः' ब्रह्मत्यो दैर्घ्येण 'देवेभ्यः' ऋत्वि-
ग्यजमानेभ्योऽन्येभ्यश्च विद्वद्भ्यः 'सुप्रायणाः' सुखप्रवेशाः 'भवत' इति
तदर्थः । तदेतेन विद्वद्भिः सुदैर्घ्यप्रस्थयुक्ताः वायुप्रवेशप्रवहनयोग्याः
सुचित्रिता दीप्तिमत्यो द्वारः कर्त्तव्या इति द्वारविज्ञानमुपदिष्टम् ।

अन्याप्येव तेषां द्रष्टव्या ऋ० सं० ३. १८. २—

"तपो ष्वग्ने अन्तराण् अमितान् तपो शंस मरुतः परस्य ।
तपो वसो चिकितानो अचित्तान् वि ते तिष्ठन्ता मजरा अयासः"
—इत्यस्या ऋच इदं सायणीयं भाष्यम्— "हे 'अग्ने' 'अन्तरान्'
अभिभावकान् 'अमितान्' शतून् 'सु' सुहु यथा भवति तथा 'तपो'
तपैव बाधस्त । किञ्च 'अरुतः' तुभ्यं हविरप्रयच्छतः, अत एव
'परस्य' शतुभूतस्य स्वं 'शंसम्' अभिलाषं 'तपो' क्षपय । 'वसो'
सर्वस्य वासयितः हे अग्ने ! 'चिकितानः' कर्माभिज्ञस्त्वम् 'अचि-
त्तान्' स्वकर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् 'तपो' सन्तप । यस्मा-
देवं तस्मात् 'ते' तव रश्मयः 'अजराः' जरारहिताः अतएव

‘अयासः’ सर्वत्र गमनस्यभावाः सन्तो ‘वि तिष्ठन्ताम्’ विशेषेण तिष्ठन्तु”-इति । अत्र ‘तुभ्यं हविरप्रयच्छतः’-इति भाष्यवचनादय-
गम्यते मन्त्रेणैवेनाग्निपूजाहीनाना मत एवाग्निशत्रूणा मनुष्याणां
विनाश प्रार्थित इति, तदिदं मसङ्गतं भगवद्भवेति ।

अध्वन्यते त्वेतन्नन्तस्त्वैवं व्याख्यानं कार्यम्— प्रथमपादस्य,
हे ‘अग्ने ।’ ‘अन्तरान् अमित्रान्’ गृहमध्यस्थान् शत्रुभूतान् आर्द्र-
भावान् ‘तप उ’ शोषयेवेति । द्वितीयपादस्य, ‘अरुपः परस्य’
‘अरुपीगरोचनात्’-इति हि निरुक्तम् (१२. १. ७.), अर-
रुपः = अनरुपः, तथाच शत्रुभूतस्याप्रकाशस्य ‘शंसन्’ नाम
अस्तित्व मिति यावत्, ‘तपा’ दह, नाशयेति । तृतीयपादस्य,
हे ‘वसो’ ‘चिकितानः’ प्रज्वलन् त्वं ‘अचिन्तान्’ चित्तशून्यान्
दंशमगकादीन् ‘तप उ’ तपयेति । चतुर्थपादस्य, ‘ते’ तव सन्नि-
भूताः ‘अजराः’ ‘अयासः’ पवमानाः ‘वितिष्ठन्ताम्’ अत्र गृहे इति
शेषः । अग्नौ ज्वलिते वायोरागमनं प्रत्यक्षम्, अत एवाग्नेर्वायु-
संवेति च नाम प्रसिद्ध मिति । तदेव मार्द्वे गृहेऽग्निप्रज्वालनेन
तदार्द्रीभावो नश्यति, तत्र प्रकाशोऽपि भवति, तदार्द्रान्धकाराश्रिता
दंशमगकादिजीवा अपि विदूरिता भवन्ति, तत्र सदागतेर्गमनञ्च
सिध्यतीति फलितार्थः सम्भवः । तदेतेन मन्त्रेण गृहस्य प्रकाश-
शून्यत्वम्, तन्निवन्धन मार्द्वत्वम्, तत एव वायुप्रवाहहीनत्वम्,
तदाश्रितं दंशमगकादिजीवाययत्वञ्चेति चत्वारि दूषणानि विज्ञा-
पितानि ; तेषां चतुर्णां मेव दूषणानां निवारणाय तादृगे गृहे
अग्नेः प्रज्वालनस्योपदिष्टम् ।

इत्थं पदार्थविज्ञानशिष्टोपयोगीनि बह्वपदेशपूर्णानि चैता-
दृगान्युद्भूतमात्राधिदेवमन्याग्यानामपि पा-

सूनां तर्पणानि अध्यात्मव्याख्यानानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्या-
नान्येवाभाषत सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तथान्यान्योऽपि ।
उक्तञ्च तेन सायणेन ऋक्संहिताभाष्ये अस्यवासीयसूक्तव्याख्यान-
रन्ध्रे— ‘एव सुत्तरत्राप्यधिदैवतपरतयाध्यात्मपरतया च योजयितुं
शक्यम्, तथापि स्वरसत्त्वाभावात् अन्यविस्तरमयाञ्च न लिख्यते ;
तत्र वा सुपर्णेत्यादौ स्फुट माध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते, तत्र त मेव
प्रतिपादयामः’—इति (१. १६४. १.) । अहो स्वरसत्त्वाभावः !

वस्तुतो ध्वान्ताच्छन्नविज्ञानकालिकानां मशेषशेषसुषीमता मपि
तेषां सायणमहोदधरादीनां मधिदैवतार्थतोऽपि सन्नाभिप्रेतं प्रकृत-
विज्ञानं नैव स्फुरितं सम्यगिति तच्छोच्य मेवाभवत् । दर्शयामश्चेह
तथाविध मपि किञ्चिद् । सन्ति यजुस्संहितायां कतिचिद् ब्रह्मोद्य-
सञ्ज्ञका ऋद्धन्ताः, ते सर्वे नूनं विविधविज्ञानपूर्णा अपि सायणा-
दिभिर्न तथा व्याख्याताः । तद्यथा तत्रत्यैकस्या ऋचोर्द्ध्वं एषः—

“पृच्छामि त्वा पर मन्तं पृथिव्याः ,

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६१.) ।

एतत्पृच्छयोरुत्तरे अपि तद्वितीयस्या मेवर्चि श्रुते—

“अयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः” ,

“अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६२.) ।

तावेतौ द्वावेवार्द्धचौ ऋक्संहिताया मप्यान्नातौ (१. १६४. ३४,
३५.) । तैत्तिरीयसंहितायाच्चेमावान्नातौ (७. ४. १८. ५, ६.),
तद्ब्राह्मणे चोपन्यस्तौ (३. ८. ५.) । तदेतयोर्व्याख्यानानि—

‘हे यजमान ! ०—० यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते, तत्
पृच्छामि । तथा त्वा सन्यत् पृच्छामि । किं तदिति, उच्यते—
यत्र भुवनस्य नाभिः सन्नाहो बन्धनम्, यत्र सर्वं सन्नद्धं भवति त

मित्यर्थः—इति । ततः ‘पृथिव्याः प्रथनवत्याः भूम्याः परो अन्तः पर-
मन्तं पर्यवसानं मियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति ;
“एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः”—इति (ब्रा० २. ८. १२.
३.) श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः सन्नहनम् ;
वृद्धादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात्—इति च । एते
तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते ऋग्भाष्यीयाधिदेवतव्याख्याने ।

‘हे ब्रह्मन् । त्वा पृथिव्याः परं मन्तं पृच्छामि । यतः परं
मुक्लृष्टप्रदेशो नास्ति, सोऽयं परोऽन्तः । तथा चक्रस्य नाभिरिव
सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि’—इति । ततः ‘यद्य
यागवेदिः, ता मेव पृथिव्याः परं मन्तं याज्ञिका आहुः न हि वेद्या
अधिकः कश्चिद् भूप्रदेशोऽस्ति’—इत्यादि च । एते तयोरर्द्धर्चयोः
सायणकृते तैत्तिरीयभाष्यीयाधिदेवतव्याख्याने ।

‘यागसम्यन्धिनी या वेदिः, सा पृथिव्या मुक्लृष्टप्रदेशः ; न हि
ततोऽन्य उक्लृष्टदेशः कश्चिद् विद्यते’—इति, ‘यथा शरीरस्य नाभिः
मध्यप्रदेशः, तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः ; कर्मा-
धीनत्वात् सर्वजगद्व्यवहारस्य’—इति चैते तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते
तैत्तिरीयब्राह्मणीयाधिदेवतव्याख्याने ।

‘हे अध्वर्यो ! पृथिव्याः परं मन्तं मवधिभूतं पर्यन्तं त्वा महं
पृच्छामि । यस्मिन् स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं
तदपि त्वां पृच्छामि’—इति, ‘इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः
अन्तः अध्वि. वेदे. सर्वपृष्ठीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः
कारणम् अयं यज्ञोऽग्रमेध. भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कार-
णम् ; “यज्ञाद् वै प्रजाः प्रजायन्ते”—इति श्रुतेः—इति चैते तयो-
र्द्धर्चयोर्मन्त्रीधरकृते यजुर्भाष्यीयाधिदेवतव्याख्याने ।

तत्त्वतस्त्विह प्रथम-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या वर्तु-
लाकारत्वं प्रतिपादितम् ; वर्तुलस्यैव हि पदार्थस्याद्यन्तसीमोरैक्य-
दर्शनाद् ; यतः कुतश्च चालिता रज्जुस्तत्त्वैवावसीयते इति सर्वं सेव
स्थान मादिशब्दभागन्तशब्दभाक् च भवेदित्यभिप्रेत्यैवोत्तरित मियं
वेदिः परो अन्त इति । एतेन पृथिव्याकृतिविज्ञानं सुपदिष्टम् ।

एव मपर-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या माध्याकर्षण-
शक्तिसत्त्वं प्रतिपादितम् ; नाभिपदार्थस्य हि मध्यस्थत्वेन बन्धन-
रूपत्वेन चान्यतान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । तथा द्वैतरेयकम्— “अयं
वै वेनोऽस्माद्वा जड्वा अन्ये प्राणा वेनन्त्यवाञ्चोऽन्ये तस्माद् वेनः
प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम् प्राण
सेवास्मिंस्तद्वधाति”—इति (१. ४. ३.) । “नाभिः सन्नहनात् ।
नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः”—इति च नैरुक्तम् (४. ३. ५.) ।
‘णह बन्धने’—इति दिवादिधातोः ‘नहो भञ्ज’—इतीज्प्रत्यये भान्ता-
देशे चाद्युदात्तो नाभिश्चोऽयं निष्पद्यते । तदेवं मध्यस्थत्वे सति
अभितः स्थितानां सन्निहितानां बन्धनरूपत्वं नाभित्वं मिति सम्प-
द्यते नाभिलक्षणम् । अत एव शरीराणां स्नायूनां वायूनाञ्च
मध्यस्थस्य बन्धनरूपस्याङ्गस्य नाभिरिति समाख्या, रथचक्रवल्लय-
गतानामराणां मध्यस्थो बन्धकोऽपि नाभिरुच्यते, सौरजगन्मण्डलस्य
मध्यस्थः खरश्मिभिराक्षय सर्वेषां ग्रहीपग्रहाणां बन्धकद्यासौ सूर्यो-
ऽप्याख्यायते नाभिरिति । तद्यथा ऋ० सं० १०. १. ५. ३—
“विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेद्यित् तन्तुं मनसा वियन्तः”—इति,
“वैश्वानर नाभिरसि चितीनाम्”—इति च १०. ११. २. १ ।
एवञ्च मध्यस्थ आकर्षणहेतुर्नाभिरित्येवाभिप्रेत्येह प्रश्नोत्तरे दृष्टान्त-
विधया अतिसन्निहितस्य स्वाधारभूमेर्यज्ञस्य नाभित्वं सुपच्यस्तम् ।

यूयते चेवं स चांग एष ऋक्संहितायां (७. ८८. ३.), यजु-
संहितायाञ्च (५. १६.)—“दाधर्यं पृथिवीं भूमितो भयूखेः”—इति ।

तस्यास्येदं सायणीयं भाष्यम्— “हे ‘विष्णोः’ १०—०,
‘पृथिवीं’ प्रथिता भिमां भूमिम् ‘अभितः’ सर्वत्र स्थितेः ‘भयूखेः’
पर्वतैः. ‘दाधर्यं’ धारितवानसि, यथा न चलति तथा दृढीकृत-
वानित्यर्थ इति । तदतः भयूखशब्दस्य अद्भुतपूर्वः पर्वतार्थस्तत्र प्रकृ-
तार्थसमन्वयासमर्थतयेव तेनाश्रित इति प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थता
च तस्य विदुषोऽभवन् न तत्कालमाहृतम्यत एवेति च स्फुटम् ।

अथास्येदं महीधरकृतं भाष्यम्— “हे ‘विष्णोः’ १०—०,
‘पृथिवीं’ ‘भयूखेः’ स्वतेजोरूपेः नानाजीवैः वराहाद्यनेकावतारैर्वा
‘अभितः’ ‘दाधर्यं’ दधर्यं, सर्वतो धारितवानसि”—इति । अत्र
नानाजीवानां वराहाद्यनेकावताराणां वा तेजोरूपत्वकल्पनम्,
तथाविधसाधनैः पृथिव्या विष्णुकर्तृकं धारणश्चेति सर्वं भवेत्तत्
तत्कालस्य ग्राह्यतमसाच्छन्नविज्ञानत्व मेवावेदयति ।

तत्त्वतस्त्विह रश्मिभिः साधनेः विष्णुनामसूर्यकर्तृकं पृथिव्याः
सर्वतो धारण मिति विज्ञानं भवोपदिष्टम् । एतेनाकर्षणगति-
विज्ञानं पुरा नासीदित्यद्यतनविज्ञानविदा मास्कांलितसिद्धान्तो
ऽपि नूनं गिर्युद्धीर्णाग्निप्रध्वस्तः ।

एष मन्यत्रापि यथा— “सलिलं वा इदं मन्तरासीत्, यद-
तरन् तत् तारकाणां तारकत्वम्”—इति तै० ब्रा० १. ५. २. ५ ।
‘द्यायापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्वावरजद्रमात्मकं जगद् दृश्यते,
तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिलं भवामीत्, तदानीं कृत्तिकाद्याः
मनिलं तीक्ष्णं लोकान्तरेषु गताः ; तस्मात् तरन्तीति व्युत्पत्त्या
तारकत्वं सम्भवम्”—इति तत्र सा० भा० ।

तदिदं व्याख्यानं नोपपद्यते कथं मपि ; स्थावरजङ्गमात्मक-जगत्त्वन्तु पार्थिवानां मेव, पौराणिकमते प्रलयकाले सलिलाद्भुत-त्वञ्च तेषां मेव विवक्षितम्, अत्र पृथिव्यां कदाप्येकदा कृत्तिकादि-तारकाणां संस्थितिर्वर्णनं मपि गङ्गिकागुञ्जनम्, तदितरस्तीर्त्वा तासां मूर्ध्वपलायनन्तु दूरपराहत मिति सुधीभिरेवाकलनीयम् ।

तत्त्वतो ऽस्ति हि सलिल मित्यन्तरिक्षवचनम् ; ‘आपः’-इत्यस्य ‘समुद्रः’-इत्यस्य चान्तरिक्षनामसु पाठात् (निव० १. ३. ८, १५.), निरुक्ते माध्यमिकत्वेन व्याख्यानात् (११. ४. ६.), अत्रैव इदं मन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्च । तरणं च प्लवनं मेवेहेष्टम् ; तारकासु तस्यैव सम्भवात् । अथवा अस्तु सलिल मित्युदकनाम, परं तदिह माध्यमिकं मेवेष्टम् ; अत्रैव इदमन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्चेति । ‘आसीत्’-इत्यस्य अस्तीत्यर्थः, ‘अतरन्’-इत्यस्य तरन्तीत्येवार्थश्च पाणिनि-सम्मतः (पा० सू० ३. ४. ६.) । तथा च ‘अन्तः’ व्यावापृथिव्यो-र्मध्ये ‘यत्’ ‘इदं’ ‘सलिलम्’ अन्तरिक्षम्, व्यावापृथिव्योः ‘अन्तः’ अन्तरिक्षे ‘यत्’ ‘इदं’ ‘सलिलम्’ उदकं वा, ‘आसीत्’ सदैवास्ति, एतदेव अन्तरिक्षं सलिलं वा तारकाः ‘अतरन्’ सदैव तरन्ति ; ‘तत् तारकाणां तारकत्वम्’ इत्येवार्थः सम्प्रद्यते सङ्गच्छते चेति ।

अपि तत्रैव किञ्चिदुत्तरं श्रुतं मिदम्— “यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि, तानि नक्षत्राणि ; तस्मादक्षीलनामनि चित्रे नावस्येन्न यजेत”—इति तै० ब्रा० १. ५. २. ६ । अत्रेदं सायणीयं भाष्यम्— ‘पृथिव्याः सम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरादीनि स्थानानि सन्ति, तानि नक्षत्रसदृशानि, यथा द्युलोके नक्षत्राणि विविधानि उपकारकाणि च दृश्यन्ते तद्वद् ग्रामादीन्यपि ।

तस्मात् कुसम्बन्धिचित्ररूपनिधिं तत् स्थान मञ्जीलनाम प्रतिकूल-
नक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं स्तेच्छजनभूयिष्ठम्, तस्मिन्मञ्जीलनाम्नि
ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात्'-इति ।

अत्र सुधीर्भिर्विचार्यं मिदम्,— प्रदर्शितं मायणीयं भाष्य
मेव मन्तव्यं चेत्, तर्हि किं ग्रामनगरादिभिर्नो हरिणे, समुद्र-
गर्भे, अन्तरिक्षे वा निवसेद् यजेत चेति, अपीह नक्षत्रप्रकरणे किं
नेतेनाप्रसङ्गसङ्कीर्तनेनेति चेति । तत्त्वतस्त्विदमेवं विज्ञानं सुपदि-
ष्टम्, यद्यपि पाश्चात्यविज्ञानविद्विरपि नाधिगतम्; किञ्चेत्
एवोपदेशाद् विज्ञायते— तदानीं मपि नक्षत्रादीनां स्वरूपादि-
प्रत्यक्षज्ञानायासीत् किंविधं मपि महद् यन्त्र मितेति ।

एव मध्निगुप्तेयमन्त्रो यस्मैन्तिरीयवाङ्मणे (३. ६. ६.)
आन्नातः, तत्संहितायाम् (३. ६. ६.), इह चैतरेयके विहितो
व्याख्यातय "दैव्याः शमितार आरभध्वं मुत मनुष्या इत्याह"—
इत्याद्युक्त्या (२. १. ६.) । स हि यद्यपि यन्त्रानुसृतो व्याख्यातः,
परं चिकित्साविज्ञानानुगतशारीरपदार्थज्ञानाद्यर्थं एवेत्यवधेयम्;
न हि पशुपातघाताद्यन्तरा शारीरसूक्ष्मातिसूक्ष्मसाद्यादिभावानां
ज्ञानं सम्भवेत्काम, नापि तदन्तरेण चिकित्साविज्ञानं पूर्णता मेतीति
सर्वविद्यानिधानस्य वेदस्य तत्राप्युपदेगो विधेय इति ।

तथा यजुर्वेदीयाः "ब्रह्मणे ब्राह्मणम्, क्षत्राय राजन्यम्,
मरुद्भ्यो वैश्वम्, तपमे शूद्रम्, नमसे तस्करम्, नारकाय वीरह-
णम्"—इत्येवमादिका मन्त्राश्च (वा० सं० १०. ५—२२.) यद्यपि
नूनं तेषां ब्राह्मणादीनां कर्म-कर्मफलादिविज्ञानपराः; तथापि
यन्त्रानुरोधतः यधीयपशुविधानपरत्वेन व्याख्याताः ।

एवं सधोगविज्ञानीपदेशाद्यर्थकाः "अस्ये अस्वास्तिक्यम्यिके"—इत्यु-

पक्रम्य , “गणानां त्वा गणपतिं हवामहे”—इत्यादयो मन्त्राः (वा० सं० २३. १६-३१.), तैत्तिरीयब्राह्मणादौ (३. ८. ६, ७.) अन्यथा व्याख्याता अपीह अश्वोपचारीयत्वेन यज्ञपराः कृता अधियज्ञास्तीलाश्राव्यव्याख्यादभिरिति दिक् ॥

अथाप्येवं वद्वनां मन्त्राणां मधिदैवतं मयं स्वीकृत्य, यास्कोक्तं मधिदैवतार्थं सुष्ठु च ‘यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्’—इत्युदाहरणभूतेनेव तेन सायणाचार्येणानृतैतिहासिकपरतया व्याख्यानं मभाषि च यथा—

“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढं मस्य पांसुरे”—इति ऋ० सं० १. २२. १७ ।

एपाष्टाक्षरपादा विपदा इति गायत्री । यद्यप्यस्या द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः , तथापि गायत्रीत्वं मव्याहतम् । तथा ह्यैतरे-यकम् — “न वा एकेनाक्षरेण कृन्दांसि वियन्ति, न द्वाभ्याम्”—इति (१. १. ६.) । पिङ्गलाचार्येण तु एकाक्षरहीनाया ‘निचृत्’—इति, द्व्यक्षरहीनायास्तु ‘विराट्’—इति विशेषनामोक्तम् । तथाचेयं निचृत्तायत्रीति सम्प्रन्नम् । अनयर्च्चा विष्णुर्देवो वर्णित इत्येषा ‘वैष्णवी’ ।

विष्णुशब्दो द्युस्थानदेवतासु पठितः (निघ० ५. ६. ११.) इति विष्णुः द्युविभागीयो देवः । गम्यते ऽचात्र मन्त्रे प्रवहन्न मिति स एष विष्णुरादित्यः ; “यच्च किञ्चित् प्रवहन्न मादित्यकमेव तत्”—इत्युक्तेः (निरु० ७. ३. ४.) । सवित्रादिद्वादशसूर्यनामव्याख्यान-प्रकरणे पूषनामव्याख्यानानन्तरं व्याख्यातं विष्णुनामेति सोऽसौ पञ्चमः सूर्य एव । तन्नैरुक्तसूर्यद्वादशनामप्रकरणं समासतः प्रदर्शितं पुरस्ताद् (१५५ पृ०) । “अथ यद् विंशितो भवति, तद्

विष्णुर्भवति । विष्णुर्विश्वतेर्वा व्यश्रोतेर्वा"—इति च तद्विध्वनम्
 (निरु० १२. २. ७.) । "अथ 'यद्' यदा (मध्याह्ने) 'विश्वितः'
 व्याप्तोऽय मेव सूर्यो रश्मिभिः 'भवति', 'तद्' तदा 'विष्णुर्भवति',
 'विश्वतेर्वा' यदा (मध्याह्ने) आविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भवति,
 'व्यश्रोतेर्वा' विपूर्धस्याश्रोतेः ; यदा (मध्याह्ने) रश्मिभिरति-
 गयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा
 विष्णुरादित्यो भवति"—इति तद्दीर्घो वृत्तिः । शिपिविष्ट इति चास्यैव
 विष्णोर्नामान्तरम् । तदाह "किमिच्छे"—इत्यस्य (ऋ० मं० ७.
 १००. ६.) मन्वस्य व्याख्यानाय यास्कः —"शिपिविष्टो विष्णुरिति
 विष्णोर्द्धे नामनी भवतः"—इति निरु० ५. २. २ । "शिपयोऽत्र
 रश्मय उच्यन्ते, तेराविष्टो भवति"—इति तद्विध्वनश्च तत्र तदुक्त-
 रम् (१.) । तस्मात् विष्णुरिति सूर्यस्यैव नामान्तरं ध्रुवम् ।

अत एवायं मन्वो महामुनियास्केनैवं व्याख्यातः—“यत् 'इदं'
 किञ्च, तत् ('विचक्रमे') विक्रमते 'विष्णुः' । ('त्रैधा') त्रिधा
 ('निदधे') निधत्ते 'पदम्' । पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति शाक-
 पूर्णिः, समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसीत्यौर्णवाभः ('ममूळङ्गन्')
 ममूढम् 'अत्य' (विष्णोः), ('पांसुरे') प्यायने, अन्तरिक्षे पदं
 न दृश्यते"—इति (निरु० १२. २. ८.) । सोऽय मेक एव विष्णुः,
 पृथिव्यां पाचक-दाहक-विद्रावक-जाठर-दाव-वाडव-गार्हपत्याहव-
 नीय-दक्षिणेत्यादिवहुविधाग्निरुपेणावतिष्ठते, अन्तरिक्षे विद्युद्रूपेण
 वाष्पाकारवायुरूपेण वा, दिवि सूर्यरूपेणेति । तत्रास्य पार्थिवं
 रूपं सर्वाङ्गिगोचरम्, द्युस्थं शीर मपि रूपं सर्वविदिनम्, माध्य-
 मिकं विद्युद्रूपं न हि स्थिरं दृश्य मस्ति । अत एवोक्तम् "स्वपन
 मेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम्"—इति निरु० ५. १. ३ ।

अत्र च यास्कोक्ती “प्र मातुः प्रतरं गुह्यम्”—इति (ऋ० सं० १०. ७८. ३.) विद्युद्विज्ञानमन्त्रः प्रमाणम् । वायुरूपञ्चादृश्यम् । तच्चाह “तयः केशिनः”—इति (ऋ० सं० १. १६४. ४४.) ज्योतिर्विज्ञान-मन्त्रव्याख्यायां यास्कः— “अग्निः पृथिवीं दहति सर्वं नैकः, अभि-विपश्यति कर्मभिरादित्यः, गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य”—इति (निरु० १२. ३. ८.) । वैश्वानरव्याख्याया मेव मग्निविद्यु-दादित्यानां क्रमाद् पृथिव्यन्तरिचद्युस्थानत्व मध्येकात्मकत्वं सुपपा-दितं द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ६. ७.) ।

तदित्य मसावेव प्रत्यक्षः सूर्यः, त्रिलोकव्यापी ज्योतिःस्वरूपो विष्णुः, न चास्य माध्यमिकस्य रूपस्य दर्शनं मस्तीति शाकपूणि-मते सम्पन्नं विष्णुविज्ञानम् ।

और्णवाभमते शब्दभेदेऽप्यर्थाभेद एव । तद्यथा यदुक्तं शाक-पूणिना दिवीति, तदेवोक्तं मौर्णवाभेन समारोहण इति । तदत्र “एषांल्लोकानां रोहणेन सवनानां रोह आम्नातो रोहात् प्रत्य-वरोहद्विकीर्षितः”—इति (७. ६. ४.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । एवं विष्णुपदशब्दो “वियद् विष्णुपद मित्यमरकोषादितोऽन्तरिचवाची प्रसिद्ध एवेति किं तत्र प्रमाणान्वेषणप्रयासेनेति । अवशिष्टं गयशिरसीति पदम् । तच्चाद्ययोः पदार्थयोरुभयोरप्याचार्ययोरैक-मत्ये सम्पन्ने अन्तिमपदार्थे कथं स्थान्ततद्वैध मित्यविचारितं मपि स्वीकार्यम्— पृथिव्यामिति गयशिरसीति चाभिन्नाद्ये पदे । पठ्यते हि निघण्टौ गृहनामसु ‘गयः’—इति पदम् (३. ४. १.) । एवञ्च समारोहणं सोपानम्, तच्चात्र सूर्यस्योदयस्थानं मरुमय-स्थानञ्चेत्येतद्गोलपार्श्वद्वयम् ; विष्णुपदं मन्तरिचम्, तच्चेहाधःस्थं ग्राह्यम् ; गयशिरसि गृहाणां सूर्जप्रदेशे । तथा च सूर्यो मध्याह्ने

गयगिरभ मागच्छन्, क्रमात् सार्य समारोहण मधिरोहन्, राक्षी
विष्णुपदे तिष्ठन्, पुनरुदयात् प्राक् समारोहण मारोहतीति
प्रतीयते स्फुट मीर्णवाभागयः । तदत्र मन्त्रे सूर्यस्यैव गुणा वर्णिता
इतीदं विष्णुविज्ञानं नाम सूर्यविज्ञानमेव ।

तेत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्र एव मेव सूर्यवाचिविष्णु-
विज्ञानपरत्वेन व्याख्यातः । तद्यथा— “म विष्णुस्त्रेधाऽऽकानं विन्य-
धत्ते,— पृथिव्यां तृतीयम्, चन्तरिक्षे तृतीयम्, दिवि तृतीयम्”
—इत्यादि (२. ४. १२. ६.) । बा०-रामायणेऽपि १. ३१. १८—

“एकेन हि पदा कृत्स्नां पृथिवीं सो (विष्णुः) ऽध्यतिष्ठत ।

द्वितीयेनाव्ययं व्योम, त्रां तृतीयेन, राक्षव ।”—इति ।

अहो पौर्वाणिककालमाहारम्यम् ! अहो यज्ञपरव्याख्यामावा-
ध्यनाध्यापनमाहारम्यम् ! अहो वास्तानां कल्पिताख्यानप्रिय-
तानुगत्यम् ! यदत्र सर्वनाङ्गण-निरुक्तादिक मालोचयतापि सर्व-
वेदमाप्यकारेण भायणाचार्येण व्याख्यातोऽयं मन्त्रः— “विष्णु-
स्त्रिविक्रमावतारधारी”—इत्यादिनेति । अथवा श्रूयत एवैतत्—

“ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्

यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तत्र वेद किं ऋचा करिष्यति

य इत् तद् विदुस्त इमे समामते”

—इति ऋ० सं० १. १६४. ३८ ।

किञ्च ये वै सर्वशक्तिमतोऽपीश्वरस्य “परित्राणाय माधूनां
विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्मयामि युगे युगे”
—इति (म० गी० ४. ८.) युगे-युगेऽवतरणं भवत्येवेत्यवतारकथाया
पिब्रमन्ति, विभ्रमेयुष वाईवेष्कयितातिशान्तेश्वरविश्रामधार-

कथाया मपि, तादृशानां हि देवप्रियाणा मेतादृशेऽर्थे कास्ति
चित्रतेत्यलं प्रासङ्गिकानल्पभाषणेनेति ॥

तदेवंविधाना मधिदैवतार्थयुक्तानां मन्त्राणां साध्यात्मिकार्था-
नाञ्च बहूनां प्रायशो याज्यानुवाक्याशस्त्रस्तोत्रादौ व्यवहारो
भवति, केवलाधियज्ञार्थयुक्तानान्तु प्रायशः प्रैषादिकर्मव्यापारेष्विति
विशेषः । येषान्तु मन्त्राणां ज्योतिष्टोमाद्यामुष्मिकादृष्टफलेषु न कथं
मध्युपयोगः, तादृशानां केषाञ्चिद् ऐहिकदृष्टफलकारीर्यादि-
यागादौ विनियोगा भवन्ति । इतोऽन्येऽपि सन्ति ये मन्त्राः, ते ब्रह्म-
यज्ञपाठादौ विनियुज्यन्ते । एषा मेव केचिन्मन्त्रा औपनिषदा
अपि भवन्तीति विवेकः ॥

अप्येषां मन्त्राणां यथा गद्यपद्यगीतिरचनाप्रकारभेदादस्ति
ऋग्यजुस्सामेति त्रिधात्वम्, तथैवास्ति च मन्त्राधिगतक्रियापद-
निबन्धनापि त्रिधात्वम् । तदाह यास्काः— “तास्त्रिविधा
ऋचः, — परीक्षकताः, प्रत्यक्षकताः, आध्यात्मिक्यञ्च”—इत्यादि
(निरु० ७. १. १.) । तथाच यास्वृचु प्रथमपुरुषक्रियाः श्रूयन्ते,
ताः परीक्षकताः ; यासु मध्यमपुरुषक्रियाः, ताः प्रत्यक्षकताः ;
यासूत्तमपुरुषक्रियाः, ता आध्यात्मिक्यः । इह श्रुतं सृक्ष्पदं मन्त्र-
परम् ; यजुरादिष्वपि तथा दर्शनात् ।

ऋग्यजुस्सामलक्षणेस्त्रिविधैरेव मन्त्रैर्यज्ञः सम्पाद्यो भवति ।
तदुक्तं मापस्तम्बेन— “स (यज्ञः) त्रिभिर्वेदैर्विधीयते, ऋग्वेद-
यजुर्वेदसामवेदैः”—इति (प० ३, ४ सू०) । तत्र “ऋग्वेदयजुर्वे-
दाभ्यां दर्शपूर्णमासौ, यजुर्वेदेनाग्निहोतृम्, सवैरग्निष्टोमः”—
इति च (प० ५, ६, ७.) तस्मिन्निहान्तः । अप्यग्निष्टोमादौ “ऋग्-
वेदेन होता करोति, सामवेदेनोन्नाता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः सर्वैः

ब्रह्मा”—इति श्रोतं तत्र तेनैव (१८, २०, २१, २२.) । तदेवात्रा-
सकृदान्नातम्— “ऋचैव होत्र मकुर्वन्, यजुषाध्वर्यवम् सान्वो-
हीयम् (श्रीहोत्रम्), यदेवैतत् त्रय्ये विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वं मकु-
र्वन्”—इति (पू. पू. ७, ८.) । होत्रादयश्चेते चत्वारश्चत्वारो त्रियन्ते ।
तदाहाश्वलायनः— “तस्य त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्यो-
त्तरे त्रयः । होता मैत्रावरुणो ऽच्छावाको आवसुद्, अध्वर्युः प्रति-
प्रस्थाता नेष्टोन्नेता, ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंभ्याग्नीध्रः पोता, सहाता
प्रस्रोता प्रतिहर्ता सन्नघ्राण्य इति”—इति (यौ० सू० ४. १. ३-८.) ।

ततोऽत्र ऋग्वेदीयब्राह्मणे प्रधानतो होताच्छावाकमैत्रावरुण-
यावसुदित्वेयां चतुर्णां होतृणां कर्माणि शंसनादीन्यभिहितानि,
प्रसङ्गाद् ब्रह्मत्वादीन्यपि । इतोऽवगिष्टान्येतदारण्यकतोऽवगम्यानि ।
ततोऽप्यवगिष्टानि त्वाश्वलायनसूत्रादितोऽवगन्तव्यानि भवन्ति ।
नापि सर्वेषां मेवेष्टिहोत्रसोमाना भैकाहिकाहीनसत्राणां विधय
इहैवैकत्र ब्राह्मणे समान्नाताः; अपि केषाञ्चिदेवेति ॥ अथ यज्ञाङ्ग-
क्रमादिबोधाय क्रतुमद्वहोक्ता अग्निष्टोमकारिकाद्येहीद्वियन्ते—

“अथानिष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन यो यजेत् ।

स पूर्वं गृत्वजो हत्वा देवभूमिं विनिययेत् ।

दीचणीयां निर्वयेत् सोऽपि पत्नीसंयानसंस्थितिम् ।

कृते प्राचीनवंगेऽथ संस्कारा यपनादयः ।

इत्वा दीचाहुतीः, कार्या दीचा कृष्णाजिनादिभिः ।

दीक्षितो नियमैर्युक्ता भवेत् घोरव्रतादिभिः ।

द्वादशाहं दीक्षितोऽथ भिक्षित्वा द्रव्य मानयेत् ।

सोमं चर्मण्यवस्थाप्य विवसेत् सोमविक्रयी ।

गंयुक्ता प्रायणीया स्याद्, गृह्णीयात् क्रयणीपदम् ।

श्रौत्वा सोमं रथे क्षिप्त्वा प्राग्वंशाग्रे समानयेत् ।
 आतिथ्यां निर्वपेत् सोम मासन्ध्या सुपसादयेत् ।
 आतिथ्येष्टिरिडान्ता स्यात्, तानूतम् भवद्यति ।
 दीक्षा भवान्तरा सति, प्रवर्ग्योपसदोः क्षतिः ।
 दिनत्रये तत् क्षतं स्यात्, वेदिर्मध्यदिने भवेत् ।
 षट्त्रिंशत्पददीर्घेषा प्राग्वंशात् पूर्वतः स्थिता ॥

प्रातः प्रवर्ग्य सुहास्य, पश्चादुत्तरवेदितः ।
 शकटे द्वे हविर्द्वानि, हविर्द्वानं च मण्डपम् ।
 पश्चात्तदस्तस्य मध्ये निखातौडुम्बरी मिता ।
 दक्षिणस्यानसोऽधस्ताद् गर्त्तानुपरवान् खनेत् ।
 विधाय फलकाभ्यां तानग्रे कुर्यान्मृदा खरम् ।
 निर्वपेद्विष्णुगान्नीपोमीयं पशु माचरेत् ।
 प्रयुज्याचितपात्राणि दर्शवत् सर्व माचरेत् ।
 अन्य आसादिते वेद्या मन्ते यूपं समुच्छयेत् ।
 यूपस्योच्छ्रयणादूर्ध्वं समापय्य पशुं ततः ।
 वैसर्जनानि हुत्वाग्निं सोमं ग्रावादि चानयेत् ।
 हविर्द्वानि स्थापयित्वा गृह्णीयाद्वसतीवरीः ।
 प्रयुज्जगात् सोमपात्राणि महारात्रे खरादिषु ।
 ग्रावसु स्थापिते सोमे पक्षिणां ध्वनितः पुरा ।
 स्यात् प्रातरनुवाकार्थं सुपाकरणं मादरात् ॥

वसतीर्वर्यपां प्राप्तौ प्रचारः स्याद् दधिग्रहे ।
 उपांश्चदाभ्यौ हुत्वा च महाभिषव माचरेत् ।
 उपांश्च मन्तर्यामं च हुत्वा रिक्तं तु सादयेत् ॥

अथैन्द्रवायवं पार्वेर्गृहीत्वा सादयेत् खुरे ।
 यो मैत्रावरुणस्तं तु श्रीणाति पयसा ग्रहम् ।
 शुक्रः श्रुतो हिरण्येन, श्रुतो मन्यौ तु भक्तुभिः ।
 गृहीत्वाग्रयणं गृह्णात्यतिघाद्याभिधान् ग्रहान् ।
 गृहीत्वौक्थं ध्रुवो ग्राह्यः पवमानग्रहास्तयः ।
 पूतभृद् द्रोणकलग्नो ऽपरसाधवनीयकः ।
 ते वहिष्यवमानाय प्रचरन्त्यत्र पञ्च ते ।
 गृहीत्वाश्विन मानेयं पगोः कुर्यादुपाकृतिम् ।
 सवनीयपुरोडाशैश्चरित्वा ध्यैन्द्रवायवम् ।
 हुत्वा ग्रहं, द्वयोर्मैत्रावरुणाश्विनयोर्हुती ।
 शुक्रमन्यगादिकान् हुत्वा धमसानपि जुह्वति ।
 संरक्ष्यर्त्तुं ग्रहेन्द्राग्नसोमप्रतिगरांस्ततः ।
 आस्यस्तोत्रेभ्य ऊर्ध्वं हि प्रातस्सवनसंस्थितिः ॥
 माध्यन्दिने तु सवने पुरोडागः पशोर्भवेत् ।
 ग्रहो मरुत्वतीयः स्यात् पवमानेन संभुतिः ।
 दधिघर्मं हुते दद्यात् दक्षिणास्ते यथायथम् ।
 मरुत्वतीयांस्तान् हुत्वा माहेन्द्रेण समाप्यते ॥
 तृतीयसवनारम्भ आदित्यग्रह साचरेत् ।
 आर्भवेण भुवीताद्य पञ्चद्वैः प्रचरत्यथम् ।
 सावित्र्यैश्चदेवास्त्यौ ग्रहौ, सौम्यचरुस्तथा ।
 पार्थीवतग्रहादूर्ध्वं यज्ञायश्रीयसंस्तवः ।
 आग्निमारुतशस्त्रं स्याद् गृह्णीयाद्धारियोजनम् ।
 समाप्ते सवने पयात् कुर्यादवभृथं ततः ।
 कुर्यादुदयनेति मनुजभ्यां यजेत गाम् ।

देविका निर्वपेद् देवसुवासापि यजुंश्च य ।

उपोय वेदि मानेय मिद्वान्निष्टोमसंस्थितिः ॥”-इति ।

एव मेव देवस्त्राम्यादिक्लृताग्निष्टोमपद्धत्यादौ सायणाचार्य्यकृत-
यज्ञतन्त्रसुधानिध्यादौ च पर्यालोच्यम् ; अच्छावाकीयप्रयोगादिषु च
ब्रह्मालोच्य मस्ति ; मत्सम्पादिते मट्टीकिते चैतरेयब्राह्मणपरिशेषे
वालखिल्यप्रयोगस्य दर्शनेन होतृप्रयोगरीतिश्च विज्ञातव्या ; वीधा-
यनसूत्रादिभ्यश्चाध्वर्यवादिप्रयोगज्ञानं च सुसम्पाद्य मिति ॥

एतर्हि ऋग्वेदस्य द्वे एव ब्राह्मणे लभ्येते,— इदं मैतरेयक
मेकं मपरसु कौषीतकं नामेति । तत्र कौषीतके प्रथमं मेव
दर्शपूर्णमासेष्टिरारब्धा ; ततोऽग्निहोत्रादिकं प्रकीर्णकञ्च किञ्चिद्
विधायैव क्रमेण वैश्वेष्टिः , स्वस्त्ययनेष्टिः , पथिकदिष्टिः , दाक्षा-
यणेष्टिः , इळादधेष्टिः , सार्वसेनीष्टिः , शौनकेष्टिः , वसिष्ठेष्टिः ,
शाकेष्टिः , सुन्ययनेष्टिः , तुरायणेष्टिः , आग्रयणेष्टिः , वसन्तेष्टिः ,
व्रीहियवेष्टिः , चातुर्मासेष्टयश्चतस्रः , पित्रेष्टिश्चेति दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां सङ्कलनया एकविंशतिर्यागा आम्नाताः । ततः पुनरपि
किञ्चिदानुषङ्गिकं प्रोच्य दीक्षणीयेष्टिं विधायान्निष्टोमकाण्डस्य प्रव-
चनारम्भः कृतः । ततः “सोमेनेद्वा सौत्रामण्या यजेत”-इत्यादि
विधाय षोडश्यादिज्योतिष्टोमसंस्थादीनां मपि विधानं भास्त्रातम् ।
तदस्मिन् ब्राह्मणे ऐतरेयानाम्नातांनां मप्यनेकयागानां शस्त्रयाज्या-
विध्यादिकं दृश्यते, दृश्यते चैतरेयोक्तानां मप्यनेकप्रयोगानां समा-
सत उल्लेखः । तदेतयोरङ्गाङ्गिभाव एवोपगन्तुं युज्यते ॥

अथात्रैतरेयके प्राचीनब्राह्मणकारपीणां क्वचित्-क्वचिन्नामो-
द्धृतिः, क्वचित्-क्वचिद्वचनोद्धृतिः, क्वचित्-क्वचित् सनामवचनोद्धृतिश्च
दृश्यते । तद्यथा—“पूर्वां पौर्णमासीं उपवसेदिति पैङ्गम् ,

उत्तरा मिति कौपीतकम्”~इति ७. २. १० । श्रूयते चेत्तत्
 कौपीतस्यास्तृतीयेऽध्याये । तत्र हि स्वपूर्वतनस्य पेङ्गास्य मत-
 विमर्दनाय तथा खनान्मान्वितं क्षतं तद्विधानं कुपीतकेन, तदेव मत-
 द्ययं यथायथ मिहोद्भूतं मित्वेव प्रतिभात्यस्माकम् । एवञ्च प्रथमन्ता-
 वत् पेङ्गादिब्राह्मणग्रन्थेष्वेव ज्योतिष्टोमसंस्थाग्निष्टोमादयो यागा
 विहिताः, तद्विधिगेषाम्नातः कुपीतकादिभिः प्रोक्ताः, तच्छेष-
 विधयोप्येतस्यैतरेयस्य विषया इति मिदम् ॥

(८)

अथ क्रमप्राप्तं मिदानी मिदं मपि विचार्य मस्ति, विमु-
 प्रयोजनं मितम्येति । भग्नमिति लोके मोक्षस्यैकस्य परमपुरुषार्थत्वेन
 स्वीकारात्, तदवाप्तिरेवास्य फलं मन्येत, यदि नाम चेदे तस्य
 स्वीकृतिः श्रूयेत ? न हि संहितासु कापि तादृशशब्दोऽपि श्रूयते ;
 अपुनरावृत्तिमतन्तु ब्राह्मणेषु गम्यते सत्यम्, परं न तत् पौराणिक-
 मोक्षपरं मिति च नास्त्यम् । अस्ति पुराणेषु क्वचित् चतुर्विधस्य
 क्वचित् पञ्चविधस्य च मोक्षस्योक्तेः । तद्यथा भागवते—

“मार्ष्टिसारूप्यमालोक्यसामीप्यैकत्वं मम्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना भस्तेवनं जनाः”~इति ।

अद्यान् श्लोके मार्ष्टीति बौद्धशास्त्रप्रसिद्धं निर्वाणम् । तत्तु
 नित्यस्यात्मनो नैव सम्भाव्यं मस्ति, न च सुखाभिलाषिणा मध्याकं
 प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधितं मित्यदर्थहेयम् । एकत्वं मपि
 तथैव । सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसमीपे च

सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स्त एव सर्वत्र सर्वेषा मस्माक मिति किं तयोः प्रार्थनया । सारूप्यवादस्तू-
न्यत्तप्रलापः ; ब्रह्मणो रूपाभावात् , असङ्ख्यत्वप्रसङ्गाच्चेति ।
एवं निरुक्तपरिशिष्टशेषे च यदुक्तं “सारिष्टम्”—इत्यादि , तन्नूनं
महाभाष्यतोऽप्यर्वाचीन मिति सिद्धान्तित मेव निरुक्तालोचनस्य
पठे । तत्त्वतस्त्वेतस्य ब्राह्मणस्य स्वर्गसाधनयागविध्युपदेशा एवाभिधेया
इत्यतः स्वर्ग एव प्रयोजन मिति ब्रूमः ; अस्माकं स्वर्गफलसाधना-
यैवैतद् ब्राह्मणं प्रवृत्त मिति यावत् । तदाह जेमिनिः— “स स्वर्गः
स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् , प्रत्ययाच्च”—इति ४. ३. १५, १६ ।

सोऽसौ स्वर्गः खलु लोकान्तरः । तथाहि— “परो वा अस्मा-
ल्लोकात् स्वर्गो लोकः”—इति (६. ४. ४.), आदित्याद्यैवेहा-
सन्नङ्गिरसश्च तेऽग्नेऽग्निनाग्नि मयजन्त, ते स्वर्गं लोक मायन्”—
इति (१. ३. ५.), “तं स्वर्गन्तोऽब्रुवन् एतत् ते ब्राह्मण !
सहस्र मिति”—इति (५. २. ८.) च । स हि लोकान्तरोऽस्मा-
ल्लोकादूर्ध्वतनः । तथाचान्नातम्— “अग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः
सम्भूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गलोक मेष्यति”—इति (२. १. ३ ,
युनः २. २. ४.) । तत्र पापी गन्तुं न शक्यते । तच्चाह—
“सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोक मेति”—इति (७. २. ११.) ।
अत एवेद सप्यान्नातम् (४. ३. ६.)— “स्वर्गो वै लोको
दूरोहणम्”—इति ।

परलोकस्वीकाराभावे निन्दायवणञ्च गम्यते । तद्यथा— “किं
ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः”—इति (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)
मन्त्रस्य व्याख्याने ‘प्रमगन्द’-पदस्य “प्रमदको वा योऽय मेवास्ति न
पर इति प्रेषुः”—इत्याह यास्कः (६. ६. ४.) ।

अथात्र विशेषतो विवेच्य मिदम्—भूर्भुवस्वरिति य इमे तयो
लोकाः सर्ववेदप्रसिद्धाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एवैभ्यः परोऽतिरिक्तः
कश्चिदस्ति स्वर्गो लोकः, आहोस्वित् एषा मन्यतम एकः, उत
सर्व एवेमे स्वर्गा इति ?

तत्रादौ भूरादय एवैते यथाबोधं निरूप्यन्ते । श्रूयते हि
शतपथे—“भूरिति वै प्रजापति रिमा मजनयत, भुवरित्वन्त-
रिचम्, स्वरिति दिवम्; एतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः
सर्वेणैवाधीयते”—इति (२. १. ४. ११.) । एवमादिश्रुतिभ्यो
ऽवगम्यते इयं पृथिव्येव भूलोकः, असी द्युलोक एव स्वर्लोकः,
एतयोर्लोकयोरन्तरा क्षान्तं यदाकाशम्, तदन्तरिच मिति ।
तत्रास्मिन् पृथिवीलौके पार्थिवस्यानेः प्राधान्यम्, अस्मिन् द्युलोके
सूर्यस्य; अन्तर्लोके त्वस्य वायोरिति । अत एव प्रदर्शितं पुरस्तात्
“तिस्र एव देवताः”—इत्यादि (१५. ५०.) । द्यावापृथिवीत्युक्ते द्युलोक
मारभ्येतन्नोकान्तं सर्वं मेवेदं सौरं जगद् गृह्यते । अत एवा-
न्नात मैतरेये—“अग्निर्वै देवाना मवमो विशुः (सूर्यः) परम-
स्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः”—इत्यादि (१. १. १.) । आभ्यां
द्यावापृथिवीभ्यां वहिरपि अनन्ताकाश मस्ति, तत्रैतत्सौरजगन्मण्डल-
मण्डनरूपाकाशे सौरजगदन्तरागामी प्रवहो नामैष वायुर्न प्रव-
हति । एव आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां वहिरस्ति च द्युलोकस्य
विद्यमानता; तत्रैतत्सौरजगन्मण्डलमण्डनस्यास्य सूर्यस्याधिकारो न
ह्येव विद्यते; प्रवहवायुर्हीनाकाशं तीर्त्वा सौररश्मिजालस्येतस्यै
तत्र गमनानुपपत्तेः । सन्ति हि तत्रैवं वह्नि सौरजगन्मण्डलानि,
स्युर्वाण्यविधान्यपि वह्नि । तान्येव ध्रुवाद्युत्तीसप्तर्षिमण्डला-
दीनि ज्योतीषि नक्षत्राण्युच्यन्ते । ज्योतीरूपाणा मध्येषा

मादित्यतोऽप्यतिदूरस्थत्वेनैवाहनि सूर्यरश्मिभिरभूतत्वात् न दर्शनमस्ति । तदुक्तं निरुक्ते— “आदत्ते भासं ज्योतिषाम्”—इति (२. ४. १.) । एवञ्चान्तरिक्षशब्दस्याकाशपर्यायत्वे स्वीकृतेऽपि ‘भुवरित्यन्तरिक्षम्’ (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)—इत्येवमादौ, “वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः (निरु० ७. २. १.)”—इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्धेवान्तरिक्षं बोध्यम् । एवं “स्वरिति दिवः (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येवमादौ, “सूर्यो द्युस्थानः”—इत्यादौ (निरु० ७. २. १.) च एतज्जगत्सम्बन्धेव द्यौर्वोध्येति । तदेतेन लोकत्रयस्वरूपनिर्णयेनैव निर्णीतं स्वरिति ।

स्वरिति पदं स्वर्गाभिधानं प्रसिद्धम् ; सूर्यपर्यायश्च स एव स्वःशब्दः । अत एव निघण्टौ स्वरिति पदं सूर्यद्युलोकयोः साधारणनामसु पठितम् (निघ० १. ४. १.), निरुक्तावपि तथैव व्याख्यातम्— “स्वरादित्यो भवति ; सु अरणः, सु ईरणः, स्मृतो भासं ज्योतिषां, स्मृतो भासेति वा”—इति (२. ४. २.) । अत्रापरञ्च श्रूयते— “स्वर्गो वै लोको ब्रह्मस्य विष्टपं, स्वर्गमेव तल्लोकं यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । तद् ब्रह्मस्य विष्टपमपि सूर्यलोक एव । तथा ऋद्धिम्न्त्र एषः ८. ६८. ७—

“उद्यद् ब्रह्मस्य विष्टपं गृह्ण मिन्द्रश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे”—इति ।

द्युलोक एव देवलोकः ; देवानां रश्मीनां प्रधानतस्तत्र निकेतनात् । अत एव निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु ‘देवाः’—इति पदं पठितम्—(५. ६. २६.), व्याख्यातमपि तथा तन्निगमप्रदर्शनादिभिर्यास्त्वेन । तदेवं द्युलोको देवलोको स्वर्लोक इमान्यभिन्नार्थानि पदानि । तदिदं मध्यान्नात मुभयविधेऽपि यजुःसमास्त्राये—

“पृथिव्या अहं सुदन्तरिक्तं मारुहं मन्तरिक्ताद् दिवं मारुहम् ।

दिवो नाकस्य पृष्ठां स्वर्ग्योतिरगा भहम् ॥

सूर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्रुतो धारणं सुविहाणसी विनेतिरे”

—इति वा० सं० १७, ६७, ६८; तै० सं० ४, ६, ५, ३, ४ ।

विनियुक्तावेतौ मन्त्री शतपथब्राह्मणकारेण (८, २, ३, २६, २७),

व्याख्यातौ च तैत्तिरीयसांहितिकब्राह्मणेऽपि (५, ४, ७.) ।

सौऽसौ द्युलोक एव प्रकृतः परलोकः । अतएवैव मान्नातं शत-
पथे—“तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोक-
स्थानञ्च, सन्ध्यं द्यतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्यं स्थाने तिष्ठन्नुभे
स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च”—इति १४, ७, १, ८ ।

परमलोकोऽप्यसावेव । तथाहि—“म परमं लोकं मज्ज-
यदुपाश्रिनीः प्रियं धाम गच्छति”—इति (ऐ० ब्रा० १, ४, ४.) ।
अश्विनीः प्रियं धाम नूनं द्युलोक एव ; तयोर्द्युस्थेषु परिगणनात्
(निघ० ५, ६, १.), “अयाती द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनी
प्रयमागामिनौ भवतः”—इत्यादिनैरुक्ताच्च (१२, १, १.) ।

अमृतलोकोऽप्यसावेव । तथा ध्यायर्षणिकाः समामनन्ति—

“सूर्यस्य भार्गे अमृतस्य लोके”— इति ८, १, १ ।

ब्रह्मलोकोऽप्यसावेव । अतएवोक्तं निरुक्तपरिशिष्टे जीवानां
मूर्ध्वगतिव्याख्याने—“देवलोकात् आदित्यम्, आदित्याद् वैद्यु-
तम्, वैद्युतान्मानसम्, मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकं मभि
सम्भवति”— इति (निरु० १४, ८.) । शतपथेऽपि यूयत एतत्
प्राय एव तेषु (१४, ८, १, १८.) । अथ वैद्युतगण्डो ज्योतिः-
परः । तथा च देवलोकं द्युस्थानं सूर्यमण्डलं वा अभिगम्य आदि-

त्यम् आप्नुवन्ति, त मभिगम्य च तदीयज्योतिरुपलभ्य मनोमात्र-
सहायाः पुरुषास्त मेव ब्रह्मलोक मनुभवन्तीति तदर्थः । अत एव
सुब्यक्त मान्नात मिहायि— “ओ मिति स्वर्गो लोक मित्यसौ
योऽसौ तपति (५. ५. ७.)”—इति ।

तदित्य मिदं निष्पन्नम्— स्वर्गो लोकः खलु नैभ्यो लोक-
त्रयेभ्योऽतिरिक्तः , अपि त्वस्माद् भूलोकात् पर इत्येव । अत
एव श्रूयते— “त्रयो वाव लोकाः ,— मनुष्यलोकः , पितृलोको
देवलोक इति”—इत्यादि शत० ब्रा० १४. ४. ३. ११ । अत्र
त्रयो वाव लोका इति श्रूयते ह्येवावधारणम् । एव मन्यच्चात्र—
“पृथिवीलोक मेव पुरोऽनुवाक्यया जयति , अन्तरिक्षलोकं
यान्यया, द्यौर्लोकं शस्यया”— इति श० ब्रा० ६. १. ६ । अन्यत्र
च — “दक्षिणत उपसृजति , पितृलोक मेव तेन जयति ; प्राची
मावर्त्तयति, देवलोक मेव तेन जयति ; उदीची माहृत्य दोग्धि
मनुष्यलोक मेव तेन जयति”—इति तै० ब्रा २. १. ८. १ ।

यथासु श्रुतिपूपात्तः श्रूयते पितृलोकः, स त्वन्तरिक्षलोकस्यो-
पलक्षकः ; अन्तरिक्षस्य एव हि पितृलोकः ; पितृलोकमात्र-
च्चात्रास्मल्लक्ष्यस्थानं न सर्वं मेवान्तरिक्ष मिति । तदप्यामनन्या-
ग्रवर्णिकाः स्वसंहिनायाम् (१८. ४. ७३.)—“अभिप्रेहि मध्यतो
माप हास्याः पितृणां लोकं प्रथमो यो अत्र”—इति ।

अपरञ्चान्यत्रान्नातम्—“अथ इव हि पितृलोकः”—इति (श०
ब्रा० १४. ६. १. १०) । द्युलोकस्याधस्तात् पितृलोक इत्येव तद्भा-
वः । पुण्यलोकशब्देनाप्यन्तरिक्षस्य पितृलोकस्य ग्रहणं गम्यते ।
तद्यथा— “तस्मादाहुः पुण्यलोक इयान् इति”—इति श० ब्रा० ३.
६. २, १५ । ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽपि (१२, ११, १२.) द्रष्टव्य मिदम् ।

“कर्मणा पिबलोकः”—इति (श० ब्रा० १४, ४, ३, २४.) श्रुतेस्तत्रैव हि पुण्यात्मनां गमनं भवतीति पिबलोक एव स्यात् पुण्यलोकः । श्रूयते हि क्कान्दोग्यब्राह्मणे— “त्रयो धर्मस्तस्याः,— यज्ञोऽध्ययनं दानं मिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासः तृतीयः । ०—० । सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति; ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वं मेति”—इति (४, २३, १.) । तदेतद्विविधपुण्यानुष्ठातृणां पुण्यलोकापरपर्याये पिबलोके स्थानं भवति, ये तु ब्रह्मज्ञास्तौ त्वमृतत्वलाभाय पूर्वनिर्दिष्टं ममृतलोकं याप्स्यतीति तदभिप्रायः ।

सोऽन्तरिक्षस्थः पिबलोको नूनं सोमलोकः, स एव चन्द्रलोकः । तथाहि— “स सोमलोकं, सोमलोके विभूतिं मनुभूय पुनरावर्त्तते”—इति प्र० उ० ५, ४ । यः सोमः, स एव चन्द्रमाः । तथाहि अथ० सं० ११, ६, ७—

“सोमो मा देवो सुव्रतु य माहुश्चन्द्रमा इति”—इति ।

अपि शतपथे—“पिबलोकाज्जीवलीक मभ्यायन्ति; अयोऽग्निः पयोऽतिबोधा, स एतानतिवहति”—इति (१३, ८, ४, ३.) । तदेवं पिबलोकास्सोमलोकाश्चोभयतः पुनरावर्त्तनश्रुतिसाम्यात् सभयोरभिन्नत्वं सुव्यक्तम् । अथवा चन्द्रलोकात् किञ्चिदुच्चैः स्थितः पिबलोकः, तत एव “अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सत्यं जान्वा-थोपासीदंस्तानब्रवीत्,— मामि मासि वोऽग्रनं स्वधा वो मनोजवो नश्चन्द्रमा वो ज्योतिरिति”—इति (२, ४, २, २.) शतपथश्रुतिः । अत एव चन्द्रमसः कृष्णशुक्लपक्षावेव पितृणा सहोरात्राविति सिद्धान्तितम् । तथाद्यान्वातं शतपथे— “यदेधेपः (चन्द्रः) न पुरस्तात् पथाद् ददृशेऽथैभ्यो (पिबभ्यः) ददाति; स या अपराद्धे ददाति । पूर्वाक्षौ वै देवानां मध्यन्दिनी मनु-

ध्याणा मपराहः पितृणाम्, तस्मादपराह्णे ददाति”—इत्यादि
(शं० ब्रा० २. ४. २. ७.) । मनुसंहितायाञ्च (१. ६. ३.)—

“पित्रे रात्रग्रहणी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी”—इति ।

“मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ।

पितृणां तदहोरात्र मिति कालविदो विदुः ॥

कृष्णपक्षस्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ।

कृष्णपक्षे त्वहःत्रादं पितृणां वर्त्तते नृप !”—इति च ह० वं० ८ ।

ज्योतिःशास्त्रेऽप्युक्तं मेव मेव । तथा च सि० शि०—

“विधूर्द्धभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधानिधि मामनन्ति ।

पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोद्धे दर्शं यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम् ।

भाद्रीन्तरत्वान्न विधोरधःस्य तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ।

कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्त मेत्यर्थत एव सिद्धम्”—इति ॥

चन्द्रलोक एव पितृलोक इति पक्षे त्वत्र विधूर्द्धभागे इति
विधुष्टे बोध्यम् ; यथा वयं भूर्द्धभागे = भूषुष्टे वसामः, न तु
खनिजहिरण्यादिवद् भूगर्भे इत्यभिप्रायः ।

नन्वेव मनतिप्राचीनपुराणेतिहासज्योतिषादीन्यनार्पशास्त्राण्यपि
किम्प्रमाणानि ? वेदाविरुद्धानि तान्यपि स्वतोपकराणि चेत् स्युः
प्रमाणानीत्येवात्र ब्रूमः । अत एवोक्तं मनुना (२. १२.)— “स्वस्य
च प्रिय मात्मनः”—इति, मीमांसाधिकरणमालायाञ्च “तेन द्वास्त-
रिते तेषां प्रामाण्यं विप्रकृच्छतः”—इत्येवोक्तम् । एव मपि यत् श्रूयते
ऽन्यत्र “पितृलोकाच्चन्द्रम्”—इति (शं० ब्रा० १४. ८. १. १०.),
पितृलोकचन्द्रलोकयोरेकत्वपक्षे तदेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति,
अत्र ब्रूमः— ‘पितृलोकात्’ पितृलोक मन्तरिक्षं चन्द्रमण्डलं वा

अभिगम्य 'चन्द्रम्' आप्नुवन्तीति तदर्थः; अन्यथा २१० पृ०-प्रद-
शितायवर्णिकप्रश्रुतिविरोधः स्यादनिवार्य एवेति । तस्मादेत-
स्माद्योपपद्यतेऽस्य चन्द्रलोकोर्षष्टउखपिष्टलोकस्यान्तरिक्षस्थत्वेनान्त-
रिक्षवाचितापीति ।

अस्ति चास्यान्तरिक्षवाचित्वेऽपरमपि प्रमाणम् । तदेतत्—
“पिता दुहितुर्गर्भे माधात् (ऋ० सं० १. १६४. ३३.)”—इति-
मन्त्रांशस्यास्यानकाले यास्काचार्य आह—“पिता दुहितुर्गर्भे
दधाति, पर्जन्यः पृथिव्याः”—इति (निरु० ४. ३. ५.) । पर्जन्य-
शब्दनिरुक्तिश्चैवं कृता—“पर्जन्यसूतेराद्यन्तविपरीतस्य, तर्पयिता
जन्यः; परो जीता वा; जनयिता वा, मार्जयिता वा रसाना मिति”
—इति (१०. १. १०), इत्या इति तच्छेषः । तद्रसार्जनन्तु भवति
रश्मिभिः । तथाचान्नातं हृष्टिविज्ञानसूक्ते ऋ० सं० १. १६४. ४७—

“क्षणां नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिव मुत्पतन्ति ।

त आ यद्वत्सदनादृतस्य आदिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते”—इति ।

“क्षणां” (‘नियानं’) निरणं, रात्रिः । आदित्यस्य
‘हरयः सुपर्णाः’ आदित्यरश्मयः । ‘ते’ यदा (‘आ यद्वत्सन्’)
अमुतोऽर्वाक्षः पर्यावर्तन्ते (‘सदनात्’) सहस्यानात् (‘ऋतस्य’)
उदकस्य ‘आदित्’ अनन्तरमेव ‘घृतेन’ उदक्तेन ‘पृथिवी व्युद्यते’ ।
“घृतं मिल्नुदकनाम ; जिघत्तैः सिञ्चतिकर्मणः”—इति (७. ७. १.)
घास्य यास्ककृतं व्याख्यानम् । द्वाद्याण्येवमेव । तद्यथा—
“अग्निर्वा इतो हृष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति,
मरुतः सृष्टां हृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्या-
वर्तन्तेत्य वर्षति”—इति (निरु० ७. ७. १.) । मन्त्रे ‘दिवम्’
द्युलोकोऽर्थं प्रति ‘उत्पतन्ति’ उड्डीना भवन्ति, तावद्दूरगमनात् पूर्वं मेव

‘ऋतस्य सद्नात्’ मेघनिर्म्माणायाहृतजलसञ्चयप्रदेशात् अन्तरि-
क्षात्, तं लोकं प्राप्यैवेति यावत् । ब्राह्मणे त्विह द्युशब्द उर्ध्वो-
पलक्षकः । तथाच ‘दिवि भूत्वा वर्षति’ ऊर्ध्वे आकृष्टो भूत्वा वर्ष-
तीति तदर्थः । अथवा इहापि पूर्ववद्वाक्येयः ‘दिवि भूत्वा’ द्युलो-
कमप्याकृष्टः सन्निति यावत् । तदेवं पितृवाचकपर्जन्यस्यान्त-
रिक्षस्थत्वात् सर्वस्यैवान्तरिक्षस्य पितृलोकत्वम् ।

सोऽयमन्तरिक्षलोको द्युलोकादधस्थोऽप्येतस्मान्मनुष्यलोकादूर्ध्व-
स्थस्ततो मध्यलोक एव । एतच्चान्नायते— “अन्तरिक्षलोक उ
अस्माकलोकादनन्तर्हितः”—इति (श० ब्रा० ७. १. २. २३.) ।

यस्मिंश्च लोके प्रतिष्ठितः पितृलोकः, सोऽन्तरिक्षलोक एवेन्द्र-
लोकः; तत्रैव मेघदारकवायोरिन्द्रस्य संस्थितेः । तच्छ्रुतम्—“इन्द्र-
लोको ह्येषः”—इति (श० ब्रा० ८. ५. ३. ८.) ।

वायुलोकोऽपि स एव ; वायोरन्तरिक्षचारित्वं तु लोकेषु प्रसि-
द्धम्, “वायुरन्तरिक्षस्थः”—इत्यादिनैरुक्तादिभ्यश्चावगम्यते, अयते
चैवं साह्यायनब्राह्मणेऽपि (२०. १.) ।

एतदेवान्तरिक्षं सन्ध्यं मिति स्वप्नस्थान मिति च श्रुतम्—
“तस्य वा एतस्य पुरुषस्य हे एव स्थाने भवत इदं च परलोक-
स्थानञ्च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठ-
न्नुमे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च”—इति श० ब्रा० १४.
७. १. ८ । एवञ्च जीवल्लोकादस्मात् प्रेतानां परलोकजिगमिषूणा
मिहान्तरिक्षलोके किञ्चित्कालं स्वप्नावस्थानं सूचितम् ; यैस्तु पितृ-
लोक आप्तव्यः, तेषां मिह स्वप्नावस्थानं न भवतीति च ॥

अथास्य भूलोकस्य त्वित्त्वमप्यवगम्यते मन्त्रवर्णात् । तद्यथा
ऋ० सं ७. १०४. ११—

“परः सो अस्तु तन्वाऽतना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विष्वाः ।

प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिशसि यस्य नक्तम्”

—इति । ‘यः’ ‘नः’ अस्मभ्यं ‘दिवा’ दिनं ‘दिशसि’ करोति, ‘यः’
‘नक्तं च’ दिशसि ; ‘सः’ सूर्यो देवः , ‘तन्वा’ स्वर्गरीरेण, ‘परः’
दुस्यः ‘अस्तु’ अस्ति, ‘च’ अपि ‘तना’ स्वप्नभाविसृत्वा ‘अधः’
स्थिताः ‘तिस्रः पृथिवीः’, ता एव ‘विष्वाः’ सर्वा भूलोकाः आह्वय
‘अस्तु’ अस्ति । ‘अस्य’ देवस्य ‘यशः’ कौर्त्तिं ‘देवाः’ तद्द्रश्मय एव
‘प्रति शुष्यतु’ प्रतिक्षणं शोषयन्ति, तद्द्रश्मिभिरेवेदं सर्वं सम्यद्यत
इति तद्वशस्त एव हरन्तीति भावः ।

सूर्याधःस्थितास्ताद्येमा पृथिव्यो नूनं क्रमादधोऽधःस्थिताः बुध-
शुक्रराहवः । तद्वेद्यं पृथिव्येव राहुरुच्यते । अत एतदान्त्रात् शुक-
संहितायाम् ५. ४०. ६— स वै सूर्ये स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रयस्तु मन्वविन्दन्न ह्यन्ये अगक्तुवन्”—इति ।

तैत्तिरीया अपि समामनन्ति— “सुवर्भानुरासुरस्तमसा-
विध्यतु”—इति (२. १. २, ४.) । “सुवर्भानुरिति आसुरस्य
कस्य चिन्नामधेयम् (अथाद्य मिदम्) । स्वर्गलोकगतां प्रभां नुद-
तीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा (धृत्वेत्येवाज्ञान-
मूलजम्) कृष्णवर्णः । पृथिव्याश्च कृष्णरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते ;
छन्दोगाद्य “यत् कृष्णं तदवस्य”—इत्यन्नकारणभूतायाः पृथिव्याः
कृष्णरूपत्वं सामनन्ति (६. ४. २.) । अतस्तमःपुञ्जरूपः स
आसुरः (असुः प्राणः ; स विद्यतेऽस्येति असुरः प्राणी ; असुरस्याय
मिति आसुरः, प्राणान्ययो भूलोकः) स्वकीयेन तमसा (तमोरूप-
च्छायया) सूर्यं माच्छाद्य जगदान्यं कृतवान्”—इति तत्र सायणीयं
भाष्यम् । अत एवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते (२ च० ६ श्लो०)—

“दक्षिणोत्तरतो ऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा ।

विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीना मपक्रमात्”—इति ।

“पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्जीवविशेषः”—इत्यादि यद्वा-
ख्यात मिह रङ्गनाथेन, तत्तु नूनं वेदविदुषां हास्यकर मेव ।
दृश्यतेऽपि मनुष्यमुण्डसदृश्येव राहुप्रतिमा निर्मायते पौराणिकै-
राधुनिकज्यौतिषिकैश्च ; इतोऽप्येतस्य मानुषनिलयत्वं सूचते ।
तदित्यं सूर्यस्याधस्थो बुध एव प्रथमो भूलोकः, तदधस्थः शुक्रः खलु
द्वितीयो भूलोकः, तदधस्थिता इयं पृथिव्येव तृतीया भूस्वरूपा ;
इमा एव तिस्रः पृथिव्य स्त्रयो भूलोकाः । त एव यूरोपीयज्यौति-
षिकैरपीमे Terrestrial planets = पार्थिवग्रहा उच्यन्ते ।

एतेषां लोकानां येऽन्तरालप्रदेशास्तेषां समुदिताना मेकरूपाणां
मेकं नामान्तरिच मिति । तदस्यान्तरिचस्याप्यस्ति त्रित्वश्रवणम्,
अस्ति ह्यत एव दिवस्त्रित्वश्रुतिश्च । तद्यथा ह्येकस्मिन्नेव मन्त्रे लोक-
त्रयाणां प्रत्येकस्य त्रित्व मान्नायते (ऋ० सं० ४. ५३. ५.)—

“त्रिरन्तरिचं सविता महित्वना,
त्री रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना ।
तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्त्र इन्वति,
त्रिभिर्घृतैरभि नो रचति त्वना”—इति ।

तदत्र श्रुतं सर्वत्रित्वं पृथिवी त्रित्वनिबन्धन मेवेति प्रतीयते
स्फुटम् । अर्थस्त्वस्य मन्त्रस्य निगदसिद्ध एवेति ॥

पट्त्व मपि श्रूयते पृथिव्याः । तद्यथा अ० सं० १०. ७. ३५—
“स्कन्धो दाधार द्यावापृथिवी उभे इमे स्कन्धो दाधारोर्वन्तरिचम् ।
स्कन्धो दाधार प्रदिशः पडुर्वीः
स्कन्ध इदं विश्वं भुवन माविवेश”—इति ।

आसु पट्सूर्वाषु सूर्यस्याधःस्थितास्त्रिस्त्रिस्त्रिस्तूपरिष्ठाः । अत एव
पूर्वप्रदर्शितमन्त्रे श्रुतम् “त्रिस्त्रि पृथिवीरधो असु विष्ठाः”-इति ।

श्रूयते च तत्रान्यत्र १०. १४. १६—

“त्रिकट्टुकेभिः पतति षडुर्वीरेक मिदं ब्रह्मत् ।

त्रिष्टुप् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिताः”-इति ।

त्रिष्टुबिति गायत्रीति चेह लुप्तोपमानं प्रदहयम् । ‘त्रिष्टुप्’ यथा
त्रिभिस्त्रिष्टुबलक्षणेः पदैर्युक्तैकेति व्यपदिष्टापि वस्तुतस्त्रिस्त्रिः , यथा
च त्रिपदा ‘गायत्री’ ; उभे चेते मिश्रितास्तत्त्वतः पट् ‘छन्दांसि’ ;
ता इव इमा अपि ‘पट्’ ‘उर्ध्वः’ पृथिव्यः ‘त्रिकट्टुकेभिः’ त्रिंश
इति यावत् (सूर्यस्योपर्यधश्च) ‘पतति’ स्वस्तकक्षासु विभिन्ना
भ्रमति । किम्भूमतीत्याह— ‘ब्रह्मत्’ महाकारम् ‘इदं’ षडुर्वीर्यैः
समानं दृश्यमानम् ‘एकम्’ एव सूर्यम् । अत आह मन्त्रद्वय-
‘सर्वाः ताः’ षडुर्ध्वैः ‘यमे’ सर्वनियमनकर्त्तृस्तएव यमनामके-
ऽस्मिन् वायौ, तदुपलक्षितेऽन्तरिक्षे, सर्वनियन्तरि रश्मिभिरालम्ब्य
धारके अमुष्मिन् सूर्ये वा ‘आहिताः’ स्थापिताः , सन्तीति
शेषः । अतएवैव मिहेतरेये— “तस्य वे देवा आदित्यस्य
स्वर्गलोकादवपातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गलोके रवस्तात् मल्लु-
त्तम्भुवन् । ०-० । तस्य पराचोऽतिपातादविभयुस्तं परमैः
स्वर्गलोके परस्ताद् प्रत्यस्तम्भुवन् । ०-० । तेषु वा एष एतदध्या-
हितस्तपति । स वा एष उत्तरोऽध्यात् सर्वध्यात् भूताद् भवि-
ष्यतः । सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च”-इति (४. ३. ४.) ।
एवञ्च यथा सूर्यस्याधोऽधः क्रमात् बुधशुक्राङ्गकक्षाणां स्थितिः
प्रतिपादिता, तथैव तस्योपर्युपरि च क्रमादस्ति महान्-ब्रह्मपति-
गणैश्चकक्षाणां संस्थितिः । यद् एवैते भूमीकाः, ततोऽत्र पट्स्येव

प्राणिनः सन्तीति च गम्यते । एभ्यः षड्भ्य एव भूलोकेभ्यः ऊर्ध्वं मादित्यस्तपति । एकस्यास्यैव सूर्यस्य रश्मिभिः षडेवेमे आवद्धाः , भ्रमणशीलाः , प्रकाशमानाः , सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुवायुविद्युद्ब्रह्मादिवन्तश्चेत्यपि । चन्द्रः पृथिव्या उपग्रह इति पृथिवीग्रहणेनैव तद्ग्रहणं सिध्यति ; स्वस्वोपग्रहसहितानां मेव शनैश्चरादिराह्वन्तानां ग्रहाणां मिह पृथिवीत्वेन परिगणनं मिष्टमित्येवास्याः पृथिव्या उपग्रहस्येतस्य चन्द्रमसो न कृतं पृथग् ग्रहणं मिति सुप्रत्येतव्यं मेव ।

एषां नु सर्वेषां शनिगुरुकुजसूर्यबुधशुक्रराहणां सप्तानां स्वर्गत्वेन स्तुतिरपि श्रूयते ब्राह्मणेषु । तद्यथा — “रोहतिं सप्त स्वर्गांल्लोकान् य एवं वेद”-इति (ऐ० ब्रा० ५. २. ५.), “सप्त वै देवल्लोकाः”-इति च (ऐ० ब्रा० ४. २. ३.) । सर्वं मेतदेष्टुं पथ्यते ‘देवानां’ रश्मिनां सर्वत्वेन विद्यमानत्वादिति ।

यद्यप्येषु सप्तसु सूर्यस्त्वेकः स्थिर इति श्रुतिरपि एव प्रतिपादितं पुरस्तात् (१०८५०), तथाप्यस्य सर्वग्रहोपग्रहसमन्वितस्य सौरजगन्मण्डलाधिपस्यापि ध्रुवाद्याकर्षणबलेन भ्रमणं सम्भाव्यते ; सामवेदे “द्यौर्नोस्तस्या मसावादित्य ईयते”-इत्यादिश्रवणात् (आर० गा० ६. २. २१.) । मदीयत्रयीटीकायां तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् । वस्तुतः सौरजगन्मण्डलस्थितानां मन्मदादीनां दृष्ट्या सूर्यस्य गतिराहित्येऽपि सौरजगन्मण्डलस्य न तथात्व मिति सर्वसिद्धान्तः । अतः सर्वतोऽधिकविस्तृता भवत्यस्य कक्षा (भ्रमणमार्गः), ततो न्यूना शनैश्चरस्य, ततो न्यूना जीवस्य, ततो न्यूना मङ्गलस्य, ततो न्यूना राहोः (पृथिव्याः), ततो न्यूना शुक्रस्य, बुधस्य तु ततो ऽपि न्यूनेति । अत इदं श्रूयते — “परो वरीयांनो वा इमे लोका अर्वागहीयांसः”-इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ८.) ॥

चन्द्रकक्षा तु न सूर्यप्रक्रमणपरा , अपि त्वेतरपृथिवीप्रक्रमण-
परेति नात्र तस्याः ग्रहणमिष्टम् । किन्तु चन्द्रपृष्ठस्य पिष्टलोक-
त्वेन स्वीकारात् , पितृणाञ्च स्वर्भोगाय तत्र गमनश्रवणाञ्च तस्यापि
स्वर्गत्वं मन्यते बाह्यणकारैः । तथाहि— “तद् चे ह वै तदिष्टापूर्त्ते
कृतमित्युपासते । ते चान्द्रमम मेव लोकमभिजयन्ते”—इति
प्र० उ० १. ८ । शतपथेऽप्येवम् (१४. ८. १. १८.), कान्दीय-
ब्राह्मणेऽप्येवमेव (५. १०.) । वेदान्तसूत्रेष्वपीदं बहुविचा-
रितम् (३. १. २२—२०.) । तदीयन्यायमालाया मपीह कति-
चिदधिकरणान्यारचितानि । तत्रैकमिदम् ३. १. ३—

“चन्द्रं याति न वा पापी ? ते सर्वे—इतिवाक्यतः ।

पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥

भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्व्यभिचारिणी ।

सूर्यश्रुतिः ‘सुकृतिनां ; याम्ये पापिगतिः श्रुता’—इति ।

अपि सुकृतिनां सूक्ष्मभोगपरिहृतिलाभयोग्यचित्तत्वाद्यन्द्रलोके
विद्युद्दृष्टिजलादौपधितरुलतागुल्मादीनां नास्त्येव प्रयोजनमिति
तेषां सभाव एव । तस्मात् श्रूयत एतत् (ऋ० सं० १. १६४. ४१.)—

“भूमिं पर्जन्या जिवन्ति दिवं जिवन्त्यग्नयः”—इति ।

तथाच यथाऋक्षरीररक्षणाय यज्ञपानीयाद्युत्पत्त्यर्थं हृद्या-
दीनां प्रयोजनमस्ति , न तथा तत्तत्त्वानाम् ; किञ्च तत्रा-
प्यस्ति रश्मिरूपाग्नीनां प्रयोजनमिति , तेषां प्रभावो विद्यत एव ।
“यत्राह गोरमन्वत”—इति (१११५०—नि० २. २. २ ; ४. ४. ६.)
श्रुतौ तत् स्पष्टम् ।

ननु तत्र ‘दिवं जिवन्त्यग्नयः’—इत्युक्तम् , न हि चन्द्रमा
द्यौर्धुम्यो वेति तत् कथमिह मा श्रुतिरूपपद्येत नामेति । अत्र

ब्रूमः— एतादृशश्रुतिषु श्रुतो द्युशब्दो नूनं मन्तरिक्षलोकस्योपल-
क्षकः । एतावतैवान्तरिक्षस्थस्य पर्जन्यहेत्वग्निधूमस्यापि द्युलोका-
श्रयणं नानुपपन्नम्— “घृतेन त्वावर्द्धयन्नम आहुत धूमस्ते केतु-
रभवत् दिवि श्रितः”—इति (ऋ० सं० ५. ११. ३.) । “दिवि सोमो
अधिश्रितः”—इत्यत्राप्येव मेवावगन्तव्यं मस्ति (ऋ० सं० १०. ८५.
१.) । तत्त्वतस्तु “चन्द्रमा अप्सुन्तरा सुपर्णो धावते दिवि”—इति
(वा० सं० ३३. ८०.) इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ‘सुपर्णस्य’ सूर्यस्य द्युस्थ-
त्वम्, तदधः ‘अप्सु’ अन्तरिक्षे चन्द्रमसः स्थानं मित्येव ध्रुवम् ।

अथाप्यस्य चन्द्रमसोऽप्यवमस्वर्गत्वं सुररीकार्यम् । अत एव
“सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकाः”—इति (२. २. ७.)
ऐतरेयश्रुतं सङ्गच्छते । आश्वीनं नामेह मार्गस्य परिमाणम् ;
एकस्मिन्नहनि यावन्तं मध्वान् मतिक्रामत्यश्वः ; तावानेवाध्वा
आश्वीन इत्युच्यते । तथा ह्यसूत्रयदाचार्यः पाणिनिः— “अश्व-
स्यैकाहागमः”—इति (५. १. १८.) । यथा ह्याह्निकं सार्द्धद्वियोजन-
गमनं सुकरं मनुष्याणाम्, तथैव षड्योजनगमनं मश्वानां मिति
लोकप्रसिद्धम् ; एवञ्चेतो भूलोकात् षट्सहस्रयोजनान्तरे स्वर्गस्थिति-
रित्यभिप्रेतं मेवास्य श्रुतिज्ञात इति स्फुटम् ; खीकुर्वन्ति चास्म-
ज्जौतिषिका, अप्येव मितो दूरत्वं चन्द्रमः कक्षाया इति चन्द्र-
मण्डलं मेवात्र स्वर्गत्वेनाभिप्रेतं मिति च नास्फुटम् ॥

अथैवैव यत् श्रुतम्— “नव स्वर्गा लोकाः”—इति (४. ३. २.),
तदेतत् शरीरनवप्राणाभिप्रायेणैव । एवं यदपि श्रुतम् “तय इम
ज्जहा एकविंश लोकाः, एकविंशलैवेमांज्जोकान् रोहति, स्वर्गं
एव लोके चतुष्पष्ठितमेन प्रतितिष्ठति”—इति (ऐ० ब्रा० १. १.
५.), तदेतच्च स्यात् विभिन्नाभिप्रायमूलकम् । एवमादिश्रुति-

वचनानां तात्पर्यादिकं वेदार्थचिन्तनपरैर्विद्वद्भिः स्वप्नविज्ञानसा-
हाय्यादिभिः स्वयं जेवोहनीयम् । “बहुभक्तियादीनि हि ब्राह्मणानि
भवन्ति”—इति (७. ७. २.) नेरुक्तं वा स्यात् तेषां शरणम् ॥

वस्तुतः सूर्यलोक एवैको मुख्यः स्वर्गो लोकः सर्व-मन्त्रसंहिता-
सम्मतः । तस्मादान्त्रात् एष मन्त्रः सर्ववेदेषु—

“उद् वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यं भगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति ऋ० सं० १. ५०. १० ।

“उद् वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यं भगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति वा० सं० २०. २१ ।

उद् वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यं भगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति ते० सं० ५. १. ७. १० ।

उड्याम् । तमसस्पासी २ । ज्योतिः पश्यन्त उत्तरा २म् ।

स्वः पश्यन्त उत्तरा २म् । देवन्देवत्रा २ च्छ २२४ रीम् ।

अगन्म ज्योतिरुत्तमा २म्”—इति मा० सं० भारण्डसाम ।

“उद् वयं तमसस्परि रोहन्तो नाक सुत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यं भगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति अथ० सं० ७. ५३. ७ ।

शाखाभिदहेतुषु योऽन्यतमो वर्णितः पाठभेदो नाम, तन्निदर्शन-
भूतत्वेदं सम्पन्नं चतुर्वेदीयपञ्चशाखावचन मिति चेद् संलक्ष्यम् ।

अथैवमादियुतिषु उत्तरगण्यस्य स्वर्गवाचकस्वरादिगण्यविशेष-
णत्वेन श्रुतत्वात् अस्याः पृथिव्या अप्युत्तरो भागः स्वर्ग इति व्यप-
दिष्टः । तच्च श्रूयते “उत्तरो वा अमावस्यै”—इति श० ब्रा० ८. ६.
३. १४ । ‘अमौ’ स्वर्गः, ‘अस्यै’ अस्याः पृथिव्याः ‘उत्तरो वै’ इति
तदर्थः । अस्या इति पठार्थे चतुर्वी (पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०) ।
आह च “स उत्तरग्रादधरं समुद्रम् (ऋ० सं० १०. ८८. ५.)”

-इति-मन्त्रभागस्य व्याख्यायां यास्कः— “उत्तरः = उदिततरो भवति , अधरः = अधो रः , अधः = न धावतीति , ऊर्ध्वगति-प्रतिषिद्धा”—इति (२. ३. १.) । तस्मात् पृथिव्याश्च ऊर्ध्वो भागः स्वर्गः , तद्विपरीतोऽधःप्रदेशो नरक इति चाभवत् सिद्धान्तः । पृथिव्याः सर्वोर्ध्वप्रदेशः सुमेरुः , सर्वाधःप्रदेशः कुमेरु रिति च सर्व-ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धः । तत एव सुमेरोः पुण्यात्मनिलयत्वम् , तथा कुमेरोः पापात्मानलयत्वं च वर्णित मनेकत्र ।

उत्तरदिङ्नामबीज मपीद मेव । पृथिव्येषा सदैव सूर्याभिसुखी-त्यस्याः पुरतः सूर्यः सदैव राजते, तत इवैषा दिक् पुर इत्युच्यते, प्राचीति च । सूर्याभिसुखं वस्त्रमन्या अस्याः पृथिव्याः पश्चाद्भाग एव पश्चिमा, प्रतीचीति च । अस्याः खलु यस्यां दिशि शिरोव्यपदेश-भाक् सुमेरुप्रदेशो विद्यते, सा ऊर्ध्वतमेति उत्तरा , उदीचीति च । यस्यान्तु पादतलभूत इति पातालव्यपदेशभाक् कुमेरुप्रदेशः , सैवाधोऽधरा, अवाची, दक्षिणेति च । तत्वाधोभुवनरूपे कुमेरु-प्रदेशे समुद्रोदकप्राचुर्यादीश्वराधीनप्रकृतिनियमाद् बहुत्रैव बाडवा-नलाः प्रञ्चलन्तीति तदवान्तरा दिक्-आग्नेयीत्युच्यते । त एव बाड-वाग्नयः पापिनां दमनाय दहनकुण्डान्याख्यायन्ते ; अतः स एवात्रत्यः पापलोकः । तत्र चाग्नेः प्राधान्य मिति स एव प्रदेशो यमलोकः ॥

सोऽधो लोक एव प्रथमो यमलोकः , एष पृथिवी-देवो ऽग्नि-रेवात्र यमो नाम । तदिदं श्रूयते— “अग्निर्वाक् यमः , इयं यमी”—इति तै० सं० ३. ३. ८. ३ ; श० ब्रा० ६. २. १. १० । ‘इयं’-शब्देनात्र पृथिवी गम्यते ।

एतावेव यमीयमावबलन्वा यमयमीसंवादरूपं यत् सूक्त मान्नात सार्द्धाभ्यान्नाये (१०. १०.) , तस्य समर्थेपा—

“यमस्य मा यम्यं १ काम आग-

न्समाने योनौ सह श्रेष्ठाय ।

जायेव पत्ने तन्वं रिरिच्यां

वि चिद् ब्रह्मेव रथ्येव चक्रा”-इति ।

अन्तरिक्षलोकसु द्वितीयो यमलोकः, अन्तरिक्षदेवो वायु-
रेवात्र यमो नाम । तथा ह्येव यमशब्द आन्त्रातो निष्पद्यै
मध्यस्थानदेवतासु (५. ४. १२.) । व्याख्यातश्चेत्तद् यमपदम्
“यमो यच्छयीति सतः”-इति यास्कोन (१०. २. ७.) । उदी-
रता मिति पिष्टसूक्तगतमन्त्रस्य व्याख्यानकाले व्यक्तं सुक्तश्चेत्तत्तेन—
“माध्यमिको यम इत्याहुः”-इति (११. २. ६.) । स एव यमो
जनानां सङ्गमनो वायुरेव । तथाहि ऋ० सं० १०. १४. १—

“परेयिवांसं प्रवतो महीरन्

बहुम्यः पत्न्या मनुष्यगानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां

यमं राजानं हविषा हुवस्व”-इति ।

“यो ममार प्रथमो मर्त्यानां

यः प्रेयाय प्रथमो लोक मेतम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां

यमं राजानं हविषा सपर्यत”

-इति च अथ० सं० १८. ३. १३ ।

विवस्वान् सविता आदित्यः ; तत्रासूत एव वायुर्वातीति वायो-
र्वैवस्वतत्वम् । तथाहि हेव— “सविष्टप्रसूतो ह्येव एतत् पवती”-
इति (१. २. १.) । यथेहत्याना मखाकं राजा अग्निर्नाम यमः,
तथेवास्तरिण्याणा वायुर्नामेति ; स एव यमो पिष्टराडित्युच्यते ।

अथैतत्सूक्तादनन्तरं पितृसूक्तं मान्नातम्, तस्यैवादिमैषा—

“उदीरता मवर उत्परासः

उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवका ऋतज्ञा-

स्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु”—इति ।

सूर्योऽपि यम उच्यते । अत एव द्युस्थानदेवतास्त्रपि पठितं यम इति पदम् (५. ६. १७.) । सूर्यपरो निगमश्च यमशब्दस्य प्रदर्शितोऽयं यास्केन (ऋ० सं० १०. १३५. १.)—

“यस्मिन् हवे सुपलाशे देवैः सम्भिवते यमः ।

अत्रा नो विश्वपतिः पिता पुराण् अनु वेनति”—इति ।

“सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यः”—इति च निरु० १२. ३. १० ।

अत एवाथर्वसंहितायां वशादायिनां यमराज्ये यत् सर्वकामावाप्ति-फलं मान्नातम्, न तत् सूर्यलोकरूपप्रधानस्वर्गादृतेऽन्यतमे स्वर्गे सम्भाव्यते । तथा ह्यर्ध्वः ११. ४. ३५—

“सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे”—इति ॥

अथ तदपरार्द्धे वशाप्रार्थनारोधकारिणां नरकगमनञ्चान्नातम्—

“अथाहुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम्”—इति ।

यमलोकात् पापलोकेषु पतनञ्च श्रुतम् अथ० सं० १२. ५. ६४—

“यथायादु यमसादनात् पापलोकान् परावतः”—इति ।

लुप्तशाखीयमन्त्रत्रैकः प्रदर्शियोऽत्र यास्केन (१. ३. ६.)—

“हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते

सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभि-

र्नंजिह्वायन्त्यो नरकं पताम”—इति ।

‘एके’ ज्ञानिनः ‘हविर्भिः’ अग्नौ हविःप्रक्षेपादिभिर्नित्य-
कर्मानुष्ठानमात्रैः ‘इत’ अस्माहोकात् ‘स्वः’ स्वर्गं सूर्यलोकं (ब्रह्म-
लोकं) ‘सचन्ते’ गच्छन्ति ; ‘एके’ यज्वान्, ज्योतिष्टोमादौ ‘सव-
नेषु’ प्रातर्माध्यन्दिनवृत्तीयनामकेषु ‘सोमान् सुन्वन्तः’, ‘इतः स्वः
(चन्द्रलोकं) सचन्ते’—इत्येव ; ‘उत’ अपि ‘दक्षिणाभिः’ दक्षिणैः
‘शचीः’ कर्माणि ‘मदन्तः’ कुर्वन्तः , ‘इतः’ गत्वा , पुनरिम मेव
‘स्वः’ भूस्वर्गं ‘सचन्ते’ आवर्तन्ते । ‘नेत्’ नैवे चेत् , ‘जिघ्रायन्त्यः’
जिघ्रायन्तः , पापानुष्ठानं कुर्वन्तो ‘नरकम् पताम’ इति जानीयु-
रिति । तदेव मत्र चतुर्षु मन्त्रपादेषु चतुर्विधाना मस्माकं चतुर्धा
गतिर्निरूपितेति सुव्यक्तम् । .

“नरकं न्यरकं नीचेर्गमनम् , नास्मिन् रमणं स्यात्
मत्स्य मप्यस्तीति वा”—इति, “पापः पाता पेयानान् , पापत्यमानो
वा, अवाहेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात्”—इति च नि० १, ३.
६५. १, २. । “नाक आदित्यो भवति ; नेता भासां ज्योतिषां प्रणयः
०—० क मिति मुखनाम, तज्यतिपिदम् , प्रतिपिदं प्रतिपिदेत ।
“न वा असुं जग्मुषे किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०. १, १८.) न
वा असुं गतयते (‘किञ्चन अकम्’) किञ्चनासुखम् ; पुण्यकृती
ह्येव तत्र गच्छन्ति”—इति (२. ४. २.) । “न हि तत्र गताय
कस्मैचनाकं भवति”—इति च अत० ब्रा० ८. ७. १, २४ । तदेवं
यथा सुकृतिनां पुण्यफलपुरस्कारभोगाय भवति स्वर्गमनम् , तथैव
पापिनां पापफलोपभोगाय भवत्येव नरकगमनमिति सुवचम् ॥

अथ यथा सुमेरोः स्वर्गत्वं वर्णितम् , कुमेरोर्निरयत्वञ्च
(२२० , २२१ पृ०) , तथैवाद्यतनार्यावर्तस्यास्य पयिमोक्षर-
भृभागस्य काश्मीरादेः रमणत्वं , ततोऽप्युत्तरस्य हिमवत्पृष्ठस्य-

मानससरोवरप्रदेशादेः , ततोऽप्युत्तरस्योत्तरकुरुप्रदेशस्य च स्वर्ग-
त्वञ्चाहुः पौराणिकाः ; अप्यार्यावर्त्तपादतलरूपस्य आग्नेयां दिशि
स्थितस्य , अत एव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाधःप्रदेशस्य नरकत्वम् ,
तत्प्रदेशाधिपतेर्नरकराजत्वञ्चेति । तदत्र रमणनामत एव तत्प्रदेशस्य
रमणीयत्वेन स्वर्गतुल्यत्वं ज्ञापितम् (महा० भी० प० १०८. ६६.),
मानससरोवरादिप्रशंसाकथा त्विह पूर्व मेव वर्णिता (४१, ६७,
६८पृ०) , तथा “सुरुञ्च नरकञ्चैव शास्ति यो यवनाधिपः भगदत्तो
नरकराट्”—इत्यादिवचनात् (महा० स० प० १४. १५.) प्राग्-
ज्योतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च सुव्यक्तम् ।

अपि चाचार्यावर्त्ते गङ्गादिनिम्नगाप्रवाहदर्शनाच्चावगम्यते गङ्गा-
प्रभवादिदेशानां सुचैष्टम् , ब्रह्मपुत्रसङ्गमादिस्थानानां मतिनीचै-
ष्टञ्च ; आयुराकृतिप्रकृतिवलव्यवहारादिदर्शनतोऽपि प्रतीयते कुरु-
पाञ्चालादीनां देवत्वं वाङ्मोत्तरवाङ्मादीनां मतथात्व मिति ।

तत्त्वतस्तु यथास्यां पृथिव्या मप्यन्तरिक्षद्युलोकयोः स्थितिरुप-
लभ्यते, यथा चास्मच्छरीरेष्वपि त्रिलोकाधिप-त्रिदेवानां मग्निवाय्वा-
दित्यानां मस्ति विद्यमानतेति त्रिलोकीत्व मप्येषां वक्तुं युज्यते ,
एवं भूर्भुवःस्वरिति त्रयाणां मेव लोकानां प्रीतिहेतुत्वात् त्रयाणां
मेवास्ति स्वर्गत्व मपि ; परं तत्राप्यधममध्यमोत्तमभेदो नूनं भन्तव्यः ;
तथा च सूर्यमण्डलान्तर्ब्रह्मलोक एवोत्तमः स्वर्गः ! एतदप्यान्नातम्—

“अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।

तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषाहतः ॥

तस्मिन् हिरण्यये कोशे त्रारे त्रिप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यच्च मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः”

—इति अथ० सं० १०. २. ३१, ३२ ॥

स एषः स्वर्गो दुरारोहः । तच्चात्रात मिहापि— “स्वर्गो वेलोको दूरोणम्”—इति (४. ३. ६.) । यागादिसाधन मन्तरा न कोऽपि तत्र गन्तुं शक्नोतीति यत इति भावः । आन्नायते चैतत्— “स्वर्गं एव तन्नोक यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । एवञ्च स्वर्जि-गमिषूणां सौरलोकादन्यतमे स्वर्गे प्रवेगसामर्थ्योपपादन मेवाग्नि-ष्टोमादिफलम् , तदुपदेग एवैतस्य प्रयोजनं सिद्ध मिति शम् ॥

अथैतदेतरेयालोचन मुपसंहरन्तोऽपि किञ्चिद्वदामः ।—

ऐतरेय मालोचयितुं प्रवृत्तैरस्माभिः प्रसङ्गतोऽपरेऽपि बहवो वैदिकविषयाः समालोचिताः, किञ्च “तेन ह्यन्तरिते तेषां प्रामाण्यं विप्रकृच्छतः”—इति मीमांसान्यायवचनतो वेदार्थाविरुद्धानां कृच्छ्र-प्रमाणानां पुराणादिवचनाना मपीह बहुत्र स्वमतपोषणाध्यायो-क्तेयः सतः , सत्त्वानुरोधतोऽद्यतनसमाजविरुद्धा अप्यत्र लिखिताः स्युः केचन, मानुषप्रकृतिभ्रमविज्ञृम्भिता अवश्यभाविनोऽपि भावाः सम्पन्नाः स्युस्तत्र केचन । तदेषमादिषु किं करणीय मासीदस्माद्व-याना मत्यल्पमतीना मध्यमल्पचिन्तालोडितशिर्षस्थाना मिति ‘विद्वांसो वै देवाः’—‘सत्यसंहिता वै देवाः’—इत्यादिश्रुत्यर्थानुगता देवा एव विचारयन्तु, यतस्त एवात्र नः गरण मिति ।

अथैहालोचितेभ्याऽन्येऽपि सन्ति बहवः सत्यसिद्धान्ताः , तेष्वेते त्रयो नून मधिगन्तव्या वेदसत्त्वार्थजिज्ञासुभिस्तत्रैव प्रथमः—

वेदे यथा सेट्-लृट्कारस्य प्रयोगो न तु व्यत्ययविशेषः , तथैव अतीतानागतवर्त्तमानकालबोधका लङ्-लुङ्-लिटः प्रत्ययाः भवन्ति छान्दसाः ; न च ते व्यत्ययत्वेन स्वीकार्याः । तथा च यत्र यत्र लङ्-लुङ्-लिटः मन्यतमस्य प्रयोगः श्रुतः , तत्र सर्वत्रैव

प्रायः सार्वकालिकोऽर्थे एव बोध्यः । अत एव “व्यत्ययो बहुलम्”
—इत्यादि (३. १. ८५.) सूत्रजातं विदधतापि भगवता पाणिनिना
सूत्रितम्— “छन्दसि लङ्लुङ्लिटः”—इति (३. ४. ६.) । एवञ्च
“यथापूर्वं मकल्पयत् (१०. १८०. १—३.)”—इत्येवमादौ ‘यथा-
पूर्वम्’ पूर्ववदेव ‘अकल्पयत्’ सदैव कल्पयतीत्याद्यर्थो मन्तव्यः ।
एवं हि यथा ह्यः सूर्य उदैत्, यथा चाद्य उदेति, तथैव श्वश्च
उदेत्यतीतिवत् सदैवैकरूपया सृष्टिक्रियया भवितव्य मिति
तन्मन्त्राशयः । एवमेवैवमादिषु सर्वत्रैव लङ्लुङ्लिटं सार्व-
कालिकोऽर्थो वेदितव्य इति ।

अथ द्वितीयः ।—अध्यात्माधिदैवतार्थानां मेव वैदिकमन्त्राणां
प्राधान्यम्, अधियज्ञानान्तु न तथात्वम् ; यज्ञयज्ञाङ्गकर्मादिविधा-
यकब्राह्मणादिवचनानां मादिवेदभाष्यत्वेन बहुपरतनत्वसिद्धान्तात् ।
एवञ्चासीत् कृतयुगेऽध्यात्ममन्त्रार्थप्रियता, त्रेतायां तथाधिदैवतार्थ-
परता च, हापरे एवाभवन्मन्त्राणां मधियज्ञार्थप्रवणता चेति
हि केषाञ्चित् वेदतत्त्वार्थचिन्तापरायणानाम् ।

अतएवोक्तं मनुसंहितायाम् (१. ८६.)—

“तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञान मुच्यते ।

हापरे यज्ञ मेवाहुर्दान मेकं कलौ युगे”—इति ।

अन्तिमस्वेषः ।—यावत्त्यः सृष्टिकथा ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव संश्रुताः,
सर्वा एव ताः कल्पनामूलिकाः, किञ्चिद्विज्ञानज्ञापिकाः, तत्तरप्र-
करणगतोपदेशसाधिकाश्च ; यथा पातञ्जले महाभाष्ये सन्ति बह्व्य
एव एकदेश्युक्तयस्तथेति । अत एवोक्तं निरुक्तकारैः “बहुभक्ति-
वादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति”—इति (७. ७. २.) । तच्चेद-
मार्चाभ्यान्नाये विस्पष्ट मान्नातम् (१. १६४. ४.)—

“को दृढं प्रथमं जायमान मस्यन्वन्तं यदनस्था विभर्त्ति ।
भूस्या असुरसृगात्मा कन्वित् को विद्वांस सुपगात् प्रष्टु मेतत्”—इति ।

अन्यच्चैतत् (ऋ० सं० १. १८५. १.)—

“कतरा पूर्वा कतरापरायोः ,

कथा जाते कवयः को विवेद ?

विश्वं त्मना विभृतो यद्द नाम ,

विवर्त्तेते अहनी चक्रियेव” ॥

—इत्येव सत्य मिति सत्यः ॥

आलोचन मिदं खल्व मैतरेयस्य नामतः ।

अम्भन् सर्ववेदाना मनस्य स्वरूपतः ॥

वसुकीर्भेनमे शाक्ते सत्यव्रतद्वदुत्थितम् ।

भाष्यन्त्वस्य प्रवक्तव्यं वेदविज्ञानवेत्तृभिः ॥

नामग्राहं विनिर्मातुर्याह्वां गृह्णन्तु गा मितः ।

नो चेत् स्यात्रीतिदलनं ब्रह्मगोर्हरणञ्च ‘वम्’ ॥

Padumawati, Fasc. 1-4 @ 2/	...	...	...	Rs.	8
Paricista Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ 16/ each...	...	...	...	1	14
Prāk ta-Paingalam, Fasc. 1-7 @ 15/ each	...	...	...	2	10
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ 14/ each	...	...	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	...	...	0	12
Prāk ta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	...	...	1	8
Parācara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	...	...	...	7	8
Parācara, Institutes of (English)	...	...	...	0	12
Prabandha-cintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 12/ each	...	...	...	2	4
*Śāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8 @ 1/ each Fasc...	...	...	...	12	6
Sāṅkhya Sūtra V, tti, (Text) Fasc. 1-4 @ 16/	...	...	...	1	8
Fasc. 1-3 @ 12/ each	...	...	...	2	4
I,	...	...	...	0	6
3/ 12/	...	...	...	2	4
3/ 12/	...	...	...	0	12
I	...	...	...	1	8
I	...	...	...	9	c
*Taitteṛeya Saṁhitā, (Text) Fasc. 22-45 @ 1/ each	...	...	...	7	2
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ 1/ each	...	...	...	4	8
Tantra Vartika (English) Fasc. 1-6 @ 12/	...	...	...	...	...
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ 1/ each	...	...	...	14	2
Tattvarthadhigama Sūtram, Fasc. 1-3	...	...	...	1	2
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/	...	...	...	...	...
Tuṣi Satsai (Text) Fasc. 1-5 @ 16/	...	...	...	...	...
Upamita-bhava-prāpañcha-kathā (Text) Fasc. 1-8 @ 16/ each	...	...	...	...	...
Uvāsogadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 12/	...	...	...	...	...
Vallala Carita, Fasc. 1	...	...	...	...	...
Varṣa K yā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ 1/	...	...	...	...	...
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ 1/	...	...	...	...	...
Vidhano Parigata, Fasc. 1-7	...	...	...	...	...
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ 16/ each	...	...	...	...	...
V hat Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	...	...	...	...

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Śiñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	...	...	...
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 2-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	...	...	...
Rtogs brjod dpag khari Śiñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	...	...	...

Arabic and Persian Series.

*Ālamgīr-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ 15/ each	...	...	...	4	14
Al-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 12/	...	...	...	2	4
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	...	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	...	...	29	12
Āl-karnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	...	...	37	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/	...	...	...	10	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	...	...	0	6
Bāshāh-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ 15/ each	...	...	...	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	...	...	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	...	...	21	0
Farhān-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	...	14	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ 12/ each	...	...	...	3	0
Furūh-us-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ 1/ each	...	...	...	3	6
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawī, (Text) Fasc. 1-10 @ 1/ each	...	...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 12/ each	...	...	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	...	1	2
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 12/ each	...	...	...	38	4
Masir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-9 ; Vol. III, Fasc. 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 ; @ 1/ each	...	...	...	13	2
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ 15/ each	...	...	...	1	14
The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.	...	...	...	...	...